

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск XXI

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
29 червня 2010 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
2010**

УДК 81.161.2
ББК 81.2 Ук-5

А 43 Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наукових праць. – Вип. 21. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – 167 с.

У збірнику наукових праць аналізуються перспективні питання української синхронної та діахронної лінгвістики. Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collected stories, the perspective questions of Ukrainian synchronic and diachronic linguistics are analysed. For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions.

В собрании научных трудов анализируются перспективные вопросы украинской синхронной и диахронной лингвистики. Научные труды рассчитаны на филологов, философов, историков, преподавателей, аспирантов и студентов высших учебных заведений Украины.

Головний редактор: Л.І. Шевченко, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: Г.П. Півторак, акад. НАН України, д-р філол. наук, проф.; **С.Я. Єрмоленко**, чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф.; **П.Ю. Гриценко**, д-р філол. наук, проф.; **Г.І. Халимоненко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.О. Кудрявцева**, д-р філол. наук, проф.; **О.І. Ніка**, д-р філол. наук, доц. (відп. секр.); **Л.В. Шулінова**, канд. філол. наук, доц.; **О.І. Луценко**, канд. філол. наук, доц. (літ. редактор).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 5755 від 15.01.2002 р.

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Адреса редакційної колегії:

01033, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, ауд. 131, тел. 239-33-66.

СУЧАСНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПАРАДИГМИ В МОВОЗНАВСТВІ

О.І. Ніка, д-р філол. наук

ДИСКУРСИВНІ КАТЕГОРІЇ І МОДУС

У статті аналізуються різні підходи до визначення дискурсивних категорій, обґрунтовується модус як одна з дискурсивних категорій.

Ключові слова: дискурсивні категорії, текстово-дискурсивні категорії, дискурс-аналіз, модус.

This article deals with analysis of different approaches to the determination of discourse categories, special author's attention is paid to the discourse category "modus".

Key words: discourse categories, textual discourse categories, discourse analysis, modus.

В статье анализируются различные подходы к определению дискурсивных категорий, обосновывается модус как одна из дискурсивных категорий.

Ключевые слова: дискурсивные категории, текстово-дискурсивные категории, дискурс-анализ, модус.

Активізація дискурсивних досліджень у лінгвістиці та інших гуманітарних науках спричинилася до уточнення розуміння дискурсу, зумовила звернення дослідників до визначення статусу і спектру дискурсивних категорій, їх ієрархії.

Більш того, у лінгвістиці постала проблема атрибуції їх або як текстових (оскільки вони безпосередньо локалізуються в тексті), або як текстово-дискурсивних (окрім текстової локалізації обов'язково передбачається їх дискурсивна мотивація), або як дискурсивних категорій. З одного боку, логічно виникає питання про уникнення термінологічної невпорядкованості і синонімічності, а з іншого боку, потребує уточнення трактування текстово-дискурсивних категорій: чи вони є проміжними категоріями, своєрідним містком між напрацюваннями з лінгвістики тек-

сту і дискурсології як дотичних, але самостійних напрямків лінгвістичних досліджень; чи таке визначення більш повно розкриває їх специфіку, репрезентуючи диференційні характеристики, і чи є відмінність між визначенням текстово-дискурсивних категорій і дискурсивних та ін.

Дискусійним у лінгвістиці залишається проблема конкретизації дискурсивних (за іншою термінологією, текстово-дискурсивних) категорій, встановлення їх повного спектру та ієрархії (так, цьому питанню присвячений окремий розділ у монографії О.О. Селіванової¹). Відповідно до сформульованої дослідницею всеохопної діалогічності, яка "маніфестує всі аспекти тексту і дискурсу, і передусім його цілісність у семіосферах інших текстів, культури", називаються текстово-дискурсивні категорії: цілісність, дискретність, інформативність, зв'язність, а також категорії континууму, референційності, антропоцентричності, інтерактивності, інтерсеміотичності².

За іншими підходами, до текстово-дискурсивних відносять категорії стилю, режиму і регістру спілкування, імплікацій, імплікатур дискурсу, ментальних просторів учасників спілкування, фігури спостерігача, точки зору, фокусу і фокалізації, перспективи та ін.³ Цей перелік продовжує емпатія як категорія тексту (дискурсу)⁴. Погляд на ці категорії з погляду лінгвопрагматики дає підстави для визначення, наприклад, точки зору, емпатії, модальності, як прагматичних⁵.

Диференціюючи розгляд дискурсу у смисловому, структурному і процесуальному, а також соціальному планах, М.Л. Маркаров на кожному з цих рівнів визначає відповідні категорії дискурсу і категорії дискурс-аналізу⁶. Зокрема, особливого значення для дослідження різновидів дискурсу набуває аналіз смислової основи висловлення, що корелює з категоріями дискурсу. Під таким кутом зору акцентується на істотних дефініціях теорії дискурсу: пропозиції, пресупозиції, експлікатурі, імплікатурі, інференції і референції⁷.

Урахування специфіки інституційного дискурсу дає підстави для наукового осмислення співмірності понять "категорія дискурсу" і "концепт", як і своєрідного "відкриття" нового ряду дискурсивних категорій з огляду на різновид інституційного

дискурсу. Прикладом цього може слугувати праця "Влада як концепт і категорія дискурсу"⁸, що яскраво віддзеркалює ієрархію категорій за названими критеріями.

Широке розуміння дискурсивної категорії спричинює той факт, що до категорій такого типу зараховують навіть окремі різновиди висловлень. За таким підходом окрему дискурсивну категорію становить паремічне висловлення. Певна річ, зумовленість цього типу висловлень дискурсивною ситуацією є очевидною, що, проте, не дає підстави вважати таке висловлення ізольованою одиницею, яка існує поза текстом, як і відзначати дискурсивність паремійних висловлень у суто диференційному плані, на відміну від інших маркованих чи немаркованих висловлень у тексті.

За іншим підходом, до числа дискурсивних категорій зараховують вставки, що висвітлюються в аспекті взаємодії комунікативного і когнітивного аспектів дослідження⁹. У цьому разі акцентується увага на маркованих засобах вираження цієї категорії, тоді як визначення основних дискурсивних категорій не зводиться до специфіки окремих засобів у висловленні чи особливих висловлень.

У колі реально існуючої наукової проблематики щодо конкретного визначення дискурсивних категорій та їх переліку доцільно трактувати модус як одну з дискурсивних категорій.

Сучасна лінгвістика, що акцентує увагу на реальному використанні мови з погляду суб'єкта, є своєрідним синтезом *когнітивного і комунікативного підходів* до явищ мови, а дискурс-аналіз розглядає як синтез прагмалінгвістики, когнітології та ін. наукових підходів, що формулює підходи до визначення та інтерпретації модусу не в ізольованому просторі строгого визначення "чистого" розгляду явища, а у складній системі координат, що всебічно визначають і характеризують суб'єктивні проєкції.

Визначаючи філософсько-методологічні основи дискурс-аналізу як новітнього інтегрованого напрямку, М.Л. Макаров схарактеризував феноменологію як філософію наукового аналізу, що ідейно пов'язана з прагматикою, підкреслив роль індивідуальної свідомості, значення реального використання мови з погляду суб'єкта. Ця дискурсивна методологія локалізує дискурс в соціально-психологічному, "людському" просторі, а не у фізи-

чному просторі і часі. Саме обґрунтування феноменології як філософії наукового аналізу зумовлює "принципову можливість строгого аналізу комунікації – складної конфігурації соціально-психологічних, мовних, іманентних і трансцендентних феноменів"¹⁰. В основу такого підходу покладено розуміння *соціально-го* як конструйованого переживання *інтерсуб'єктності*, що трактується "як психологічне або феноменологічне переживання спільності інтересів, дій та ін."¹¹.

Із цього погляду дискурс аналізується, по-перше, як один із можливих світів (лінгвістична традиція Е. Бенвеніста, продовжена у працях Ю.С. Степанова та ін.), по-друге, з погляду соціальних характеристик (наприклад, дискурсивна формація, епістема М. Фуко).

Динамічні стани мотивуються маніфестацією суб'єкта, який відповідно видозмінює типову мовну практику. Загалом це прочитання суб'єкта відоме за концепцією Е. Бенвеніста, який називав дискурсом мовлення, невіддільне від мовця, "мовлення, яке привласнюється мовцем", тобто дискурс набуває особистісних характеристик "я-мовця", дискурсу "я". Розвиток цієї ідеї під впливом теорії "можливих світів" продовжив Ю.С. Степанов, який співвідніс дискурс з особливим можливим альтернативним світом у світі мови, що конструюється особливою граматиною, лексиконом, правилами слововживання, синтаксисом, семантикою та власним ідеальним адресатом, тому кожен дискурс – це один із "можливих світів"¹².

Залежність дискурсу "від змінних когнітивних характеристик користувачів мови і від контексту"¹³ представили Т. ван Дейк і В. Кінч у *когнітивній теорії дискурсу*. У ній акцентується увага на "суб'єктивних моделях явищ і ситуацій дійсності", особистих знаннях носіїв мови, "що акумулюють їх попередній індивідуальний досвід, настанови і наміри, почуття та емоції"¹⁴. Із цього погляду розуміння дискурсу переформатовується на "істотний складник соціокультурної взаємодії, характерні риси якого – інтереси, цілі і стилі"¹⁵.

Обидва аспекти, що розглядають особливості конкретного, індивідуалізованого чи історично узагальненого дискурсу, взаємодоповнюють один одного. Так, для дослідження текстів староукраїнської літературної мови другої половини XVI – першої

половини XVII ст. має значення традиційна епістема, що в цьому випадку трактується як оновлена традиція і накладає відбиток на характеристики дискурсу загалом. Так само і в кожному з текстів прочитується позиція мовця як автора твору, що характеризує його суб'єктивний модус. За Е. Бенвеністом, дискурс "я" полягає в наданні основної інформації суб'єктивної мовленнєвої форми, що перетворює модус на основну дискурсовісну категорію. Для порівняння: розрізнення мовця і суб'єкта у французькій школі дискурс-аналізу¹⁶.

Отже, феноменологія як методологічна основа дискурсології, що тісно пов'язана з прагматикою, валоризує, з одного боку, індивідуальну свідомість, а з іншого, – аспекти взаємодії психічного і соціального у процесі комунікації, інтерактивність та інтерсуб'єктність.

Специфіка дискурсу за сферами і характером комунікації¹⁷ позначається і в характеристиці модусу. Так, епістемічність істотна для ефективності аргументації, бо впевненість і категоричність висловлюваного мовцем виражає високий ступінь достовірності, що справляє вплив на адресата. Оскільки ступінь повноти і знань мовця про повідомлюваний факт може відрізнятись, то саме "з епістемічним станом мовця, з оцінкою того, що відбувається, в аспекті "модусу знання" пов'язаний вибір модальних засобів під час аргументації"¹⁸.

Отже, за різними підходами увиразнюється дискурсивність модусу, що дозволяє трактувати його як одну з дискурсивних категорій, обґрунтування якої доповнюється тим, що:

1. Вибір між визначенням текстово-дискурсивних категорій і дискурсивних робимо на користь останніх. Текстово-дискурсивні категорії є спробою з певними доповненнями здійснити перехід від текстових категорій, випрацюваних лінгвістикою тексту і лінгвопрагматикою, до дискурсивних. Утім, родовидові відношення тексту і дискурсу, широка ситуативна мотивація тексту мотивують дискурсивний статус категорій, зокрема модус як дискурсивну категорію. Можливі міркування про те, що ці категорії виявляються в тексті, стосується їх матеріальної локалізації, що покривається ширшим термінопоняттям дискурсу.

2. У лінгвістиці питання про кількість і типологію дискурсивних категорій залишається відкритим, а широке дослідницьке

розуміння модусу та позначення ним сукупності модусних категорій потребують з'ясування співвідношення модусу і модальності чи інших модусних категорій між собою. Разом із тим визнається, що "більшість... модальних зв'язків співвіднесена в дискурсі, тексті з категорією референційності, але у плані інформативності найбільш значущою є аксіологічна модальність та існуюча на її фоні емотивність"¹⁹.

Як бачимо, модус взаємозв'язаний з іншими категоріями, наприклад, континууму (часово-просторової актуалізації), антропоцентричності (суб'єктного фокусу), інтерактивності, інтерсеміотичності (що в різних концепціях трактується як полімодальність, евіденційність) та ін.

Можемо припустити, що з огляду на таку "дифузну" природу модусу, що ілюструє зв'язки модусних категорій з наведеними, його окремо не виділяють у такому переліку. Безперечно, у визначенні цих категорій існує певна об'єктивна закономірність, що пов'язана з функціями мови, основна з яких – комунікативна. З іншого боку, можна помітити відсутність одного принципу класифікації цих категорій, сукупність авторських підходів до потрактування категорій, їх смислового наповнення, так і різну природу, з одного боку, зв'язності, цілісності, дискретності і, з іншого боку, – інтерактивності.

3. Наше розуміння *модусу як дискурсивної категорії* ґрунтується на принципі вираження в тексті сукупності значень, що розглядаються в їх функціональних модифікаціях, у взаємозв'язках із іншими категоріями. Із цього погляду умовність ідеалізованого конструювання доповнюється ситуативною мотивованістю реалізації цих значень, функціональною амбівалентністю відповідно до основного принципу – *реального використання мови з погляду суб'єкта* та ін.

4. Дискурсивний статус модусу є інваріантним визначенням, що розкриває сутність цієї складної категорії, багатоманітність і різноплановість її вираження у мовленнєвій діяльності, тому визначення модусу як дискурсивної категорії є основним. Ця кваліфікація не заперечує його як *текстотвірної категорії*, а розширює межі, мотивуючи процес текстотворення ситуацією.

5. Множинність і відкритість цієї категорії знаходить обґрунтування в лінгвістичних інтерпретаціях модусу з погляду теорії

"можливих світів", що постала у модальній логіці, а також розумінні дискурсу як "його привласнення я-мовцем" (Е. Бенвеніст), як "одного з можливих (альтернативних) світів" (Ю.С. Степанов).

Відкритість теорії "можливих світів" уможливило різні ступені індивідуалізації та релятивізації, а тому модус як дискурсивна категорія співвідноситься з *авторською референцією, рефлексією та аксіологією*, містить *результат суб'єктивного пізнавального процесу мовця*.

6. Природа модусу, розглянута в аспекті дискурсивних категорій, аналізується у світлі когнітивної лінгвістики: на основі висновків про квантовий характер роботи людського мозку, режим мислення людини, що проявляється у мовленнєвих процесах. Як уже було відзначено вище, цей аспект прокоментований на матеріалі вставок.

7. Для повного та адекватного аналізу модусу як дискурсивної категорії враховуються різні аспекти: по-перше, характеристика з погляду процесуальності мовленнєвої діяльності, діалогічності, що визначає загальну специфіку дискурсивного аналізу; з іншого боку, дискурсивність відкриває для дослідника можливість "зчитування", інтерпретації модусу, оскільки аналіз будь-якого тексту, а тим більше писемної пам'ятки, виявляється недостатнім без реконструкції сукупності культурних, соціальних та ін. зумовленостей її виникнення, функціонування, сприйняття сучасниками та ін.

8. Основний принцип *реального використання мови з погляду суб'єкта* прочитується в текстовому документі писемної пам'ятки, а також за допомогою глос, пояснень, передмов, післямов, описок, типу письма, почерку, пізніших записів та ін., що також стосуються характеристики суб'єктивного модусу. Дослідник давніх оригіналів фактично оперує сукупністю особливостей, що індивідуалізують текст і визначають його прочитання, тому модус мотивується дискурсом.

9. Історична змінюваність свідомості дає відповідь на питання про межі і специфіку вияву модусних смислів у віддалений від дослідника історико-культурний період. Ситуативна мотивація модусу в тексті, віддаленому в часі від його дослідника-інтерпретатора, зумовлює актуалізацію дискурсивного статусу категорії модусу.

Отже, *модус* – дискурсивна категорія. Це поняття ширше, ніж текстотвірна категорія, бо доповнює процес текстопородження, мотивуючи його позатекстовими факторами. Оскільки текст є результатом дискурсивної діяльності, то модус визначається в процесі цієї діяльності, тобто соціально орієнтованої та зумовленої. У колі наукової проблематики, що пов'язана з урахуванням конкретного лінгвістичного напрямку дослідження чи синтезу різних напрямків, встановленням інваріантних категорій чи залежних від певного типу дискурсу, що визначає спектр цих категорій, їхню ієрархію та ін., ми надаємо модусу особливого статусу та обґрунтовуємо як основну дискурсивну категорію.

¹Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории и коммуникации : монограф. уч. пос. / Е.А. Селиванова. – К.-ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.; ²Там само. – С. 191–239; ³Бацевич Ф.С. Рецензії [Електронний ресурс] / Ф. Бацевич // Проблеми слов'язнознавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 294. – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/page/n55/028.pdf>; ⁴Бацевич Ф.С. Емпатія як категорія тексту (дискурсу) / Ф.С. Бацевич // Лінгвістична палітра : зб. наук. праць з актуальних проблем лінгвістики / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Харків, 2009. – С. 112–128; ⁵Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – С. 155–203; ⁶Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – С. 119–137, 190–202, 203–214; ⁶Олешков М.Ю. Институциональный дискурс в категориальном аспекте (опыт интент-анализа) [Электронный ресурс] / М.Ю. Олешков. – Режим доступа: conf.stavsu.ru/WordDocs/799.doc; ⁸Шейгал Е. Власть как концепт и категория дискурса [Электронный ресурс] / Е. Шейгал. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php; ⁹Perfiljeva N. Вставки в аспекте дискурсивных категорий [Электронный ресурс] / Perfiljeva N. // Žmogus ir žodis. – 2004. III. – С. 27–35. – Режим доступа: [GeolArticle\(1\).PDF-FoxitReader2.3-\[Geol-Article\(1\).PDF](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php); ¹⁰Макаров М.Л. Знач. праця. – С. 49; ¹¹Там само; ¹²Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М. : Российский гуманитарный ун-т, 1995. – С. 35–73; ¹³Дейк Т. ван. Макростратегии / Т. ван Дейк, В. Кинч // Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – С. 45; ¹⁴Караулов Ю.Н. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса / Ю.Н. Караулов, В.В. Петров // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Ком-

мунікація. – М. : Прогресс, 1989. – С. 9; ¹⁵Дейк Т. ван. Значч. праця. – С. 53; ¹⁶Серио П. В поісках четвртої парадигми / П. Серио // Філософія язика: в границах і вне границ. – Х. : Око, 1993. – Т. 1. – С. 37–52; ¹⁷Белова А.Д. Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці / А.Д. Белова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Іноземна філологія. – Вип. 32. – 2002. – С. 12; ¹⁸Белова А.Д. Лінгвістическіе аспекти аргументації / А.Д. Белова. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Логос, 2003. – с. 263; ¹⁹Селиванова Е.А. Значч. праця. – С. 213.

О.В. Тришук, д-р наук із соціальних комунікацій

КАТЕГОРІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

Розглядаються текстово-дискурсивні категорії як об'єктивні істотні властивості, зумовлені функціонуванням тексту в комунікаційному процесі, як засіб узгодження діяльностей комунікаторів, пов'язаних через текст відношеннями взаємодії.

Ключові слова: текстово-дискурсивні категорії, комунікаційний процес, комунікатор, текст.

The categories are considered as significant objective properties due to the operation of text in the communication process as a means of coordinating communicators connected through text by relations of cooperation.

Key words: text, communication process, communicator, categories.

Рассматриваются текстово-дискурсивные категории как объективные существенные свойства, обусловленные функционированием текста в коммуникационном процессе, как средство согласования деятельности коммуникаторов, связанных через текст отношениями взаимодействия.

Ключевые слова: текстово-дискурсивные категории, коммуникационный процесс, коммуникатор, текст.

Науково-інформаційний дискурс є складним соціокомунікативним явищем, що має зорієнтувати потенційного читача у сфері наукових досягнень, якими володіє людство, і поєднує: (а) комунікативних особистостей – представників інформаційних

служб і тих установ, що займаються науково-інформаційною діяльністю, а також читачів науково-інформаційних видань; (б) соціальний контекст, що дає уявлення про учасників комунікації (їх знання, думки, настанови, цілі); (в) сукупність вторинних текстів, створених у результаті мовно-інформаційної діяльності; (г) процеси породження та сприймання цих текстів.

Для з'ясування специфіки науково-інформаційного дискурсу як соціокомунікативного явища необхідно цілковито усвідомлювати сутність його основних категорій – "максимально узагальнених фундаментальних понять, що відтворюють найістотніші, закономірні зв'язки й відношення реальної дійсності й пізнання"¹. Адже не можна говорити про будь-який об'єкт, не назвавши й не пояснивши його категорій. У науковій літературі широко використовується термін *текстова категорія*, який ще й досі залишається недостатньо визначеним. Його розглядають як властивість², граматичну категорію, концептуальну побудову тексту³, окрему (обов'язкову або факультативну) ознаку, яка зводиться до рангу категоріальної⁴ тощо. Для долучення тієї чи іншої властивості до категорій тексту пропонується враховувати передусім значимість її ролі поміж інших подібних ознак, а вже потім – змістовий бік явища та формальну його сторону з використанням критеріїв форми, значення й функції тощо⁵.

Систематизація та опис текстових категорій здійснюються в різних аспектах – лінгвістичному, літературознавчому, культурологічному тощо. Але при цьому, як зазначає А.П. Загнітко, не завжди зважають на синтетично-аналітичний статус тексту в мовленнєвій комунікації⁶, що є однією з причин відсутності вичіненого опису категорій. За основу аналізу здебільшого береться фокус тексту як матеріального субстрату. Фокус "поза текстом" або описується окремішньо, або зливається з ним, проєктуючи його на внутрішньотекстові відношення⁷.

Відособлення текстових категорій від комунікативних, розгляд їх відірвано від дискурсу не дозволяє відтворити взаємодію всіх його складників, інтерактивність комунікаторів на основі тексту. Оскільки категорії тексту як матеріальної форми дискурсу, що маніфестує комунікативну ситуацію, утілюють загальні

властивості як тексту, так і дискурсу, то називатимемо їх, услід за О.О. Селівановою, *текстово-дискурсивними категоріями*. Текстово-дискурсивна категорія трактується нами як об'єктивна істотна властивість, зумовлена функціонуванням тексту в комунікаційному процесі, як засіб узгодження діяльностей комунікаторів, пов'язаних через текст відношеннями взаємодії – цілеспрямованого, мотивованого, активного процесу "прийому і/або видачі повідомлення, організованого соціально відпрацьованими засобами (мова) і способом (мовлення) формування й формулювання думки в спілкуванні людей одне з одним"⁸. Текстово-дискурсивні категорії встановлюються на підставі цілеспрямованої взаємодії всіх складників дискурсу й спонукають до створення максимально сприятливих умов для реального узгодження комунікативної діяльності адресата з "моделлю, що її вкладає в текст відправник повідомлення"⁹, тобто вони спрямовані на досягнення корисного результату комунікації.

Їх потрібно пов'язувати з комунікативною ситуацією, яка не може бути однобічно схарактеризована або лише як "ситуація передачі інформації, або як ситуація розуміння/нерозуміння"¹⁰, і з прагматикою тексту як однією з його основоположних сутностей, невід'ємною рисою комунікації – адже будь-який текст завжди створюється для здійснення тієї чи іншої мети, за відсутності якої він втрачає статус комунікативної одиниці. Текстово-дискурсивні категорії належить пов'язувати також з інформатором, чия дискурсивна діяльність спрямована на пізнання, осмислення, короткий виклад основного змісту первинного твору, адекватну передачу концепції першоджерела й вибудовування ідеальної моделі діяльності з цим текстом адресата, та з реципієнтом, який повинен мати досвід сприймання вторинного тексту для того, щоб, усвідомивши інтенції як інформатора, так і автора першоджерела, адекватно декодувати висловлене.

Коли інформатор починає роботу над створенням науково-інформаційного тексту й ставить при цьому собі за мету адекватно передати основний зміст і концепцію першоджерела, він зазвичай не замислюється над тим, яку саме текстово-дискурсивну категорію використати, для чого вона потрібна та які мовні засоби слугують для її реалізації. Не замислюється над

її вибором, як і над мотивом, "який визначає характер, послідовність і зміст мовномисленневих дій, направлених на створення тексту"¹¹, також і читач. Проте ці питання обов'язково мають зацікавити редактора, який прагне активувати в свідомості читача ті чи інші смисли, добитися розуміння того, що хотіли йому повідомити інформатор та автор первинного твору. Добре розуміючи суть основних текстово-дискурсивних категорій, досвідчений редактор обов'язково зважає на комунікативний ефект, що виникає внаслідок їх реалізації. При цьому він не нехтує жодною з них у практичній роботі, що дозволяє усвідомлювати основну мету редагування не лише як опрацювання мови та стилю науково-інформаційного тексту, а значно ширше й глибше, унаслідок чого він одразу помічає істотні недоліки документа.

Вибір текстово-дискурсивних категорій та оптимальних засобів для їх знакової реалізації зумовлений загальними ознаками науково-інформаційного дискурсу: високою інформативністю, лаконічністю, точністю, нормованістю й коригується нормативними умовами комунікаційної ситуації. Він здійснюється інформатором з обов'язковим урахуванням передбачуваного читача, його знань і здібностей як отримувача інформації, з прогнозуванням реакції читача на мовну реалізацію вираження текстово-дискурсивної категорії й пристосовуванням тексту до його потреб.

Водночас добір текстово-дискурсивних категорій залежить від особистісних характеристик і мовної компетенції інформатора, зумовленої знаннями ситуації спілкування, норм функціонального стилю, навичками, набутими в результаті багаторазового повторення в типових ситуаціях. Досвід, що актуалізується інформатором миттєво й машинально, знаходить вираження в усталених на всіх рівнях мовної системи засобах – клішованих висловах, стійких формулюваннях, стандартних конструкціях. Він формує також і мовні вподобання інформатора, який має свої пресупозиції, свої індивідуальні характеристики, що проявляються, хоче він цього чи ні, як прагматичні елементи науково-інформаційного тексту, неминучий "фоновий шум". Оскільки будь-яке повідомлення має бути захищене від потрапляння в нього шумів, потрібно намагатися скоротити їх до мінімуму.

Кожна текстово-дискурсивна категорія функціонує в комплексі з іншими категоріями. Зокрема, досить чітко простежується взаємний вплив інформативності й зв'язності. Наприклад, в індикувативних рефератах та анотаціях, представлених структурами з паралельною зв'язністю компонентів, кожне речення, будучи безпосередньо пов'язаним з гіпертемою, зосередженою в заголовній частині, представляє лише нову інформацію. Тематичної частини в таких реченнях зазвичай немає, що сприяє значному скороченню мовних засобів і підвищенню інформативності тексту. Тобто зв'язність забезпечує виконання науково-інформаційним текстом його інформативної функції, оскільки з точки зору інформативності він увесь є тематичним стосовно гіпертеми всього тексту, вираженої в заголовній частині. Завдяки зв'язності заповнюються смислові прогалини в змісті науково-інформаційного тексту і, як результат, підвищується його інформативність.

Пов'язаними та взаємозумовленими в науково-інформаційному тексті є категорії зв'язності й цілісності. Без зв'язності текст як функціональне ціле є немислимим. І тільки той текст вважається зв'язним, який становить закінчену послідовність речень, пов'язаних за смислом у рамках загального задуму. Зв'язок зазначених категорій, що закономірно склався в історії формування текстів із функціонально-стильовою визначеністю й системністю, породжує безкінечну кількість індивідуальних ознак.

Іноді термін "зв'язність" вживають як синонімічний до терміна "цілісність". Проте більшість науковців розмежовують ці поняття, вважаючи при цьому, що зв'язність зазвичай є умовою цілісності, але цілісність не може повністю визначатися через зв'язність.

Науково-інформаційний текст сприймається як цілісний, якщо в ньому збалансовано всі його частини: у заголовку й першому реченні заявлена вирішувана в першоджерелі проблема, що виступає в ролі відправного елемента дослідження; у середній ланці подається коротка характеристика задач і те, наскільки глибоко вони висвітлені в первинному творі; у фінальній частині наявні результати реалізації поставлених задач. Тобто цілісність науково-інформаційного тексту – це висвітлення висунутої в першоджерелі проблеми, показ в усіх його частинах того, як

вона розв'язана. Це послідовність у розвитку думки з послабленим часовим моментом, коли зміст повідомлення подається не в розвитку, а як констатація факту.

Сутність феномена цілісності полягає в ієрархічній організації програм висловлювань, які реципієнт використовує для сприймання тексту. Зовнішні (мовні) ознаки цілісності стають для реципієнта сигналами, що дозволяють йому, не дочекавшись повного сприймання тексту, прогнозувати його межі, обсяг, змістову структуру й використовувати ці дані для полегшення адекватного сприймання. Сприймання якого-небудь фрагменту повідомлення залежить від сприймання цілісного тексту.

Завдяки цілісності науково-інформаційного тексту не тільки пришвидшується й поліпшується декодування закладеної інформації, а й підвищується його інформативність. Досягненню цілісності тексту й реалізації її зв'язку з інформативністю сприяє членованість – характерне для семантичної організації короткого тексту мале дозування інформації, що унеможливорює великі за обсягом переліки, поширені описи з багатьма деталями, які перенасичені різноманітною семантикою й розпорошують увагу. Стабільна членованість науково-інформаційного тексту дозволяє сконцентрувати увагу читача на найбільш значимих моментах змісту першоджерела та сприймати інформацію логічно впорядковано, виділяючи ланцюжок: завдання – процедура аналізу – результат. Проте нерідко в науково-інформаційному дискурсі можна спостерігати відхід від зазначеної стандартизованої структурної моделі, що можна пояснити різними причинами. Однією з них є відсутність у первинному творі, на базі якого створено вторинний текст, якоїсь ланки мовно-композиційної організації змісту – наприклад, висновкової частини. Інша причина пов'язана з дотриманням неправомірної, на наш погляд, точки зору, згідно з якою прості та складні автосемантичні речення науково-інформаційного тексту є розірваними, роз'єднаними структурно й інтонаційно, хоч за смыслом вони становлять єдність, і внаслідок цього будь-які перестановки речень є для структури тексту безболісними. Утім, навпаки, легка членованість тексту й вільні перестановки речень у його межах свідчать

якраз про недолугість їхньої структури. Якщо під час викладу основних аспектів змісту не керуватися принципом дотримання структури первинного документа, який передбачає збереження в науково-інформаційному тексті логіки автора першоджерела або послідовний виклад смислових аспектів залежно від їх значимості, то це може призвести до порушення смислової єдності й цілісності вторинного тексту. Отже, членованість тексту є одним із засобів забезпечення його цілісності, а цілісність передбачає об'єднання в єдине ціле окремих частин. Сполученість категорій цілісності, зв'язності та членованості зумовлює процес упорядкування та взаємодії всіх компонентів науково-інформаційного тексту, визначений основним комунікаційним завданням передачі найістотнішої інформації про зміст першоджерела.

Незважаючи на те, що в суспільну свідомість поступово вкорінилися сумнівні ідеї щодо аскетичності науково-інформаційного викладу й неприйнятності категорії образності, в умовах нового динамічного часу, піднесення людського фактора в усіх сферах його прояву має змінюватися ставлення до літературної форми науково-інформаційних текстів: потрібна гуманізація викладу, дедалі більша орієнтація на інтереси, потреби й можливості читача, щонайбільше пристосування тексту до участі в комунікації. Розумне застосування експресивних лаконічних мовних структур не лише не зіпсує його, а навпаки, зробить комунікативно повноцінним. Натомість, варто уникати схоластичного викладу – свідомого, навмисного ускладнювання простих речей, за яким відчувається бажання щодалі дистанціюватися від широкої аудиторії. Причому нерідко це пояснюється не якимось свідомим прагненням продемонструвати власну інтелектуальну перевагу, а навпаки, бажанням донести до читача максимальну кількість інформації.

У зв'язку з цим виникає поняття науково-інформаційного тексту "традиційного", створеного за допомогою лише стилістично нейтральних засобів і стандартних мовних кліше, та тексту "новаторського", де вже можливі відступи від суворих мовних стандартів, що виражається в зверненні інформаторів до образних засобів мови, зокрема метафор. Використання образних за-

собів активізує увагу читача, зосереджує її на істотних моментах змісту, полегшує засвоєння інформації.

Отже, текстово-дискурсивні категорії характеризують науково-інформаційний дискурс як цілісну систему. Оскільки вони пов'язані з функціонуванням тексту в комунікації, то описувати їх потрібно з урахуванням екстралінгвальних факторів, які її супроводжують. Екстралінгвальні фактори, зокрема ситуація спілкування як сукупність елементів, присутніх у свідомості інформатора і в об'єктивній реальності, накладають деякі обмеження на вживання мовних засобів під час формування текстово-дискурсивних категорій. Добір мовних засобів для вираження текстово-дискурсивних категорій зумовлений значною мірою також і тезаурусом комунікантів, зокрема особистісними рисами інформатора, його здатністю орієнтуватися на досвід отримувача тексту, його компетенцію, фонові знання, які забезпечують розуміння тексту.

Умовою успішної реалізації будь-якої текстово-дискурсивної категорії є її функціонування в комплексі з іншими категоріями. Щойно розглядаються особливості однієї категорії – у дію вступають інші.

Між категоріями первинного та вторинного дискурсів немає повного ізоморфізму. Категорії, що виділяються у вторинному дискурсі, дещо відрізняються від категорій первинного дискурсу за номенклатурою та за характером мовних засобів, задіяних в їх формуванні. Зокрема, первинному дискурсові з гуманітарних дисциплін може бути властивий підтекст, який для вторинної дискурсивної системи не характерний узагалі. Лаконічність не є визначальною для первинного дискурсу, тоді як обмеження, накладені на обсяг текстів вторинного дискурсу, коли максимум необхідної інформації виражається мінімумом мовних засобів, роблять лаконічність його провідною категорією.

Інша властивість – інформативність як одна з основних категорій первинної дискурсивної формації – для вторинного дискурсу також є провідною, оскільки з погляду домінантної комунікативної функції його тексти належать до класу власне інформативних. Інформативність притаманна вторинним текстам не іманентно, а виникає в процесі їх сприймання конкретним читачем і

значною мірою залежить від його інформаційних потреб. Якщо в читача є потреба в ретроспективній вузькотематичній інформації чи інформації систематизованого або проблемного характеру, яку здатен задовольнити, як правило, лише текстовий контент первинного дискурсу, то вторинний дискурс буде для нього малоінформативним. Але якщо читач захоче отримати поточну широко-тематичну інформацію й ознайомитися з останніми досягненнями тієї галузі знань, де сам не є фахівцем, то вважатиме текстовий простір вторинного дискурсу інформативним, оскільки той виконуватиме пізнавальну функцію та правитиме заміною первинного дискурсу. Потреба такого читача може бути задоволена навіть декількома науково-інформаційними текстами.

¹Горский Д.П. Краткий словарь по логике / Д.П. Горский, А.А. Ивин, А.Л. Никифоров ; под ред. Д.П. Горского. – М. : Просвещение, 1991. – С. 77; ²Тураева З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) : учеб. пособие для пед. ин-тов / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986 – С. 15–18; ³Мороховская Э.Я. Взаимодействие грамматических категорий в тексте / Э.Я. Мороховская // Текст и его категориальные признаки : сб. науч. тр. / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз.; [редкол.: А.Н. Мороховский (отв. ред.) и др.]. – К. : КГПИИЯ, 1989. – С. 21-27; ⁴Мороховский А.Н. К проблеме текста и его категорий / А.Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки : сб. науч. тр. / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз. [редкол.: А.Н. Мороховский (отв. ред.) и др.]. – К. : КГПИИЯ, 1989. – С. 3–8; ⁵Сребрянская Н.А. Статус дейктических проекций в художественном тексте / Н.А. Сребрянская // Вестник ВГУ. Серия "Лингвистика и межкультурная коммуникация", 2005. – № 1. – С. 25; ⁶Загнітко А.П. Теоретична граматики. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 474; ⁷Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографич. учеб. пособие / Е.А. Селиванова. – К. : Брама, 2004. – С. 192; ⁸Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности / И.А. Зимняя. – М : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2001. – С. 65; ⁹Князева Е.Г. Коммуникативная природа иерархии как категории текста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – "теория языка" / Е.Г. Князева ; Военный ин-т. – М., 1989. – С. 18; ¹⁰Милевская Т.В. Дискурс, речевая деятельность, текст / Т.В. Милевская // Теория коммуникации и прикладная коммуникация. Вестник Российской коммуникативной ассоциации : сб. науч. тр. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону : ИУБиП, 2002. – С. 91; ¹¹Сидоров Е.В.

Проблемы речевой системности / Е.В. Сидоров ; [отв. ред. В.Н. Ярцева] ; АН СССР, Науч. совет "Теория сов. языкознания", Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1987. – С. 58.

О.М. Присяжнюк, канд. філол. наук

ОПИС ЛЕКСИЧНОГО УГРУПОВАННЯ У СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОМУ АСПЕКТІ

У статті подано метод системно-структурного аналізу лексичного угруповання, представлено комплексне дослідження лексичного об'єднання у семантичному, парадигматичному та структурному аспектах. У дослідженні розглянуто закономірності функціонування синонімів, продемонстровано системність лексики української мови на прикладі групування синонімічних рядів.

Ключові слова: лексичне угруповання, синонімічний ряд, метод системно-структурного аналізу.

This article presents the method of systematic and structural analysis of lexical grouping; its complex study, particularly in the semantic, paradigmatic, and structural aspects. The article deals with the rules of functioning of synonyms, demonstrate the system of the Ukrainian language vocabulary by the example of synonymic rows grouping.

Key words: lexical group, synonymic row, the method of system and structural analysis.

В статье использован метод системно-структурного анализа лексической группы, представлено комплексное исследование лексического объединения в семантическом, парадигматическом и структурном аспектах. В исследовании рассмотрены закономерности функционирования синонимов, продемонстрирована системность лексики украинского языка на примере группирования синонимических рядов.

Ключевые слова: лексическая группа, синонимический ряд, метод системно-структурного анализа.

Стаття присвячена розгляду системно-структурного підходу, використуваного для дослідження лексем на позначення слухової перцепції.

Вивчення лексики через системно-структурний аспект є актуальною проблемою мовознавства в теоретичному і прикладному планах (особливо при з'ясуванні питань лексикографії, винайденні універсальної класифікації мовних одиниць, для повного відображення діючої моделі мови, для потреб комп'ютерної лінгвістики, машинного перекладу тощо).

Пропоноване до розгляду питання також нерозривно пов'язане з проблемою визначення понять структури і системи у мові. Вивчення мови через систему та структуру є традиційним для вітчизняної лінгвістики і має досить давню історію. Підхід до лексичного складу мови як явища системного розпочався з праць Р. Мейера, Г. Шпербера, Г. Іпсена, В. фон Гумбольдта та ін. Саме ж поняття лексичної системи мови сформулював і ввів у лінгвістичний ужиток В.В.Виноградов. Серед слов'янських лінгвістів про системні зв'язки у лексиці першими почали писати Н.В. Крушевський (найперший), О.О. Потебня, М.М. Покровський, Ф.П. Філін, Л.В. Щерба, О.С. Мельничук. Проблему системності лексики у російській лінгвістиці розробляли О.В. Бондарко, Л.М. Васильєв, Р.М. Гайсина, А.І. Кузнецова, Н.М. Мініна, М.В. Нікітін, Г.А. Уфимцева, Д.М. Шмельов, О.С. Ахманова, Ш. Баллі, Ю.М. Караулов, А.М. Кузнецов, Н.Ф. Пелевіна, Й.А. Стернін, Г.С. Щур, В.А. Звєгінцев, В.І. Кодухов, Г.В. Колшанський, Г.П. Мельников, О.С. Кубрякова, І.Й. Рєвзін, О.О. Реформатський, В.М. Солнцев, В.С. Тьохтін, В.М. Ярцева та ін. В українській лінгвістиці над цими питаннями працювали В.Б. Касевич, Л.А. Лисиченко, Л.О. Новиков, В.М. Русанівський, В.А. Широков, Н.Ф. Клименко, В.М. Манакін, Ж.П. Соколовська та ін.

Дослідження лексичних систем різних типів сьогодні надзвичайно популярні (праці Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівського, В.А. Широкова, Н.Ф. Клименко, В.М. Манакіна, Ж.П. Соколовської). Нині вивчаються і питання системності мови взагалі, і системності лексики зокрема. Слід зазначити, що праці з дослідження, наприклад, концептів, лексико-семантичних полів, тематичних груп (у лексикології та семасіології), функціональних, граматичних полів (у граматиці), фразеосистем (у фразеології)

та под. мають різнооснови щодо опису своїх лінгвооб'єктів, але нараз із цим неодмінно користуються аналогійними загальнонауковими прийомами індукції та дедукції, систематизації та структуризації, без яких достеменно не можливо обійтись при описі великої кількості одиниць будь-якого мовного рівня.

Проте дослідники не до кінця розмежовують поняття "система" і "структура", а тому системно-структурний аспект академіка О.С. Мельничука¹ (що консеквентно синтезує прийоми індукції та дедукції, систематизації та структуризації, є узагальненням цілого окремого учення у лінгвістиці, "новим підходом до вивчення явищ природи та суспільства"²) у працях попередників майже не використаний, хоча уможливує предметне вивчення усієї системи мови, комплексно демонструє її змінність і апріорно наявні у ній процеси неологізації та архаїзації, а також підвищує ефективність вирішення проблеми нерозрізнення різних тематичних, лексичних угруповань (що часто зустрічається у науковій літературі; див. перелік таких праць у дослідженні³).

У пропонованій статті ставимо за мету, використовуючи наявні у мовознавстві визначення понять "система" і "структура", вивчаючи формування системно-структурного аспекту у лінгвістиці, визначити можливості опису лексичних одиниць на позначення слухової перцепції за допомогою методу системно-структурного аналізу академіка О.С. Мельничука.

Позамовний світ людини відображається, певною мірою, у лексичних одиницях, причому поєднаних в угрупованнях різних типів (полях, групах, гніздах, рядах тощо) із певними системними відношеннями між складовими. Узагалі, мова організована з повторюваних елементів – фонем, лексем, засобів словотвору і словозміни, структурних схем речень, – які об'єднуються у різні системи за спільними ознаками. А тому можемо стверджувати, що мова виступає системою (якщо розглядати її з погляду трансцендентної цілісності) і має власну структурну організацію (якщо розглядати її з погляду іманентного формування). "... Усі фонемі кожної мови діляться на групи голосних і приголосних, приголосні – на шумні та сонорні тощо. У тих мовах, де це можливо, серед частин мови виділяються іменники, прикметники,

дієслова і т.д., під які підводять усі відповідні слова. В іменних частинах мови виділяються відмінкові і числові, а в дієслів – особові форми тощо. Всі такі форми розташовуються у певному усталеному порядку у вигляді таблиць (парадигм). Утворені в такий спосіб групи (парадигми) зводяться у єдину цілісну абстрактну систему..."⁴. Одиниці різних мовних рівнів – слова, фонеми, морфеми і синтаксеми – синхронно організують систему і структуру мови. О.С. Мельничук писав: "Структура і система мови – два аспекти об'єктивно єдиного взаємовідношення між мовою, що розглядається як організована сукупність складових частин і елементів, і цими складовими частинами і елементами"⁵.

Розмежуємо категорії "структура" і "система", визначаючи їх за Г.С. Щуром⁶:

1. Структура визначається як

– сукупність окремих ієрархічних елементів і відношення між ними (якщо йдеться про цілісний об'єкт);

– сукупність ієрархічних груп елементів і відношення між ними (якщо йдеться про об'єкти, які складаються з багатьох елементів, наприклад парадигматичні структури).

2. Система – ієрархічна сітка зв'язків між елементами чи групами елементів даного об'єкта.

В обох понять головним є категорія "об'єкт" – "поліфункціональна сукупність елементів чи груп елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках"⁷. Отже, як зазначає Г.С. Щур, будь-який об'єкт має подвійну природу, а тому одночасно володіє структурою і системою, які виступають відповідно певною конфігурацією і типологією. При цьому "...структура є первинною, ... визначає розвиток системи, і тому ні одному органічному об'єктові не надана спочатку система, а потім – структура та її елементи. Така ситуація можлива лише у штучних об'єктів. Тільки тут первинна система, важливіша схема і вторинний матеріал, що її створює"⁸.

У мовознавстві системно-структурний підхід до лінгвооб'єктів починається з виходом у світ відомої книги Ф. де Соссюра "Курс общей лингвистики" (1933) (див. про це у праці

Л.К. Жукової⁹). До основного положення лінгвістичної концепції Ф. де Соссюра входить абсолютизація структури мови, коли мова виступає формою, а не субстанцією. Така абсолютизація структури була найбільш характерною рисою структуралізму: значимими для дослідження оголошувалися лише реляційні ознаки (тобто відношення між елементами), через що лише останні заслуговували на увагу дослідників. Структуралізм призвів у мовознавстві до ігнорування найважливішого аспекту мовної системи – семантики, оскільки зумовлював вивчення передусім субстанційних і системних властивостей об'єкта. В історії світового мовознавства ці роки (40 – 50-ті рр. ХХ ст.) відомі як період "семантичного паралічу"¹⁰.

Таким чином, Ф. де Соссюр¹¹ сформував поняття мовної системи через формування мовленнєвої діяльності. Далі Л.В. Щерба, розвиваючи зазначені здобутки попередників (в основному – Ф. де Соссюра), подає тріаду компонентів: 1) мовленнєва діяльність → 2) мовний матеріал → 3) мова як система, – тобто у процесі мовленнєвої діяльності використовується мовний матеріал, з якого з часом формується мова як система. О.С. Мельничук начебто уточнює поняття системи у розумінні академіка Л.В.Щерби, він додає поняття структури для констатації цілісності об'єкта.

У своєму дослідженні, як уже зазначалося, будемо реалізувати системно-структурний підхід О.С. Мельничука до опису лексем на позначення слухової перцепції. Визначаємо основні положення, що характеризують системно-структурний підхід: "головним у системному (чи системно-структурному, два ці терміни у цьому випадку є рівнозначними), є розгляд об'єкта як цілісного утворення (totality), як сукупності інтегральних і диференційних ознак об'єкта, як системи. При цьому основна увага спрямована на встановлення тих рис та ознак об'єкта, які характеризують його як ціле, як систему"¹²; "цей підхід дозволяє перейти від фрагментарного та диференційованого уявлення про навколишній світ до подання його як єдиного цілого, що відкриває перед наукою нові великі можливості"¹³.

Системно-структурний підхід органічно пов'язує в одне ціле субстанційні та структурні характеристики. При цьому дослідник не може обмежитися простим перерахуванням окремих субстанційних чи структурних властивостей об'єкта. При переході пізнання на новий ступінь учений повсякчас намагається оволодіти закономірностями існування та прогресування об'єкта як зв'язаного цілого, як матеріально визначеної сукупності елементів і зв'язків. А тому головною безпосередньою, прикладною, вимогою системно-структурного підходу, центральним поняттям якого є "система" і "структура" (у визначеному вище розумінні), виступає таке твердження: дослідник повинен зрозуміти і пояснити властивості об'єкта саме як нерозривного цілого (див. про це у праці Л.К. Жукової¹⁴).

Отже, загальна сутність системно-структурного підходу О.С. Мельничука полягає у наступному: можна розглядати мовні і мовленнєві явища від одиниць, що функціонують у мовленнєвій діяльності, до мови як системи (системний аналіз) або від мовної структури до функціонування її одиниць у мовленнєвій діяльності (структурний аналіз).

Щодо аналізу лексем на позначення слухової перцепції у структурно-системному аспекті, то тут системний підхід (заснований на загальнонауковому методі індукції) полягає в дослідженні лексики від добору інвентарю одиниць певної семантики з конкретного тексту до формування з них певного угруповання, а структурний аналіз (заснований на загальнонауковому методі дедукції) пропонує шлях від структуризації конкретної групи до функціонування її одиниць у тексті (тобто якісну та кількісну характеристику лексем). Отже, системно-структурний метод є дихотомічним аналізом, побудованим, відповідно, на індуктивному та дедуктивному принципах.

Розглянемо системний аналіз. Група лексичних одиниць формується з конкретного мовного матеріалу, зібраного методом суцільної вибірки з мови авторських творів, лексикографічних джерел тощо. Усі дібрані таким способом лексеми становлять певні парадигматичні угруповання (синонімічні ряди; антонімі-

чні пари, конверсиви, гіперо-гіпонімічні групи тощо), які виступають підсистемами більшої системи. Кожна з дібраних лексем має словникове і контекстуальне значення, яке може мати додатковий семантичний відтінок щодо основного значення гіперсеми групи. "Системний підхід основний акцент робить на аналізі цілісних інтегральних властивостей об'єкта, виявлення його різноманітних зв'язків і структури"¹⁵.

Розглянемо системний аналіз на прикладі формування групи лексем на позначення слухової перцепції з використанням для цього конкретного мовного матеріалу – дієслів на позначення слухового сприйняття, дібраного зі "Словника української мови" в 11-ти томах¹⁶ (далі: СУМ із вказівкою тому та сторінки)).

У СУМ зафіксовано такі 160 дієслів на позначення слухової перцепції: *вислухувати / вислуховувати / вислухати, вислухуватися / вислуховуватися / вислухатися, вслухатися / вслухуватися, вслуховуватися / вслухатися, вчувати / вчути, вчуватися / вчутися, голосити, дослухати, дочувати / дочути, дочуватися / дочутися, заглухати / заглухнути, заглушати / заглушувати, заглушатися / заглушуватися, заглушити, заглушитися, залунати, заслухувати / заслуховувати / заслухати, заслухуватися / заслуховуватися / заслухатися, затихати / затихнути, зачуватися / зачутися, зачути / зачувати, звучати, мовчати, наглушити, надслухати / надслухувати, наслухати / наслухувати, наслухатися, начутися, недочувати / недочути, незчутися, обслухувати / обслухати, оглухнути / оглухти, оглушувати / оглушати / оглушити, ослухуватися / ослухатися, переглушити, переслухувати / переслухати, перечувати / перечути, підслухати, підслухувати / підслуховувати, поглухішати, поглушати / поглушити, понаслухуватися, послухати, почуватися / почувтися, почути, приглухнути, приглушувати / приглушати / приглушити, приглушуватися, прислухати, прислухатися / прислухуватися / прислуховуватися, прослухувати / прослуховувати / прослухати, прослухуватися, прочуватися / прочутися, прочути, роздаватися, розслухати, розчути, слихати, слухати, слухатися, стихати, стихнути, тихнути, уникнути, упокої, услухатися /*

услухуватися, услуховуватися / услухатися, учувати / учути, учуватися / учутися, чувати, чути, чути. Кожна з названих лексем має певне значення, семантичний відтінок відносно домінантного значення "сприймати слухом". Розглянемо це на прикладі синонімів *чути* і *наслухати*. Дієслово *чути* має таке основне значення: "1. Сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки" (СУМ, 11, 385). Дієслово *наслухати* має значення "2. Багато почути, довідатися" (СУМ, 5, 192) і відрізняється від домінанти (*чути*) вказівкою на кількісні характеристики об'єкта акустичного сприйняття та якісні показники самого процесу сприймання за допомогою органів слуху. Такі словозначення підтверджуються конкретними контекстами, з яких були виокремлені названі лексико-семантичні варіанти:

1) "*Орися чула, як він дихає і як у нього в грудях щось шваркотить і присвистує*" (Григорій Тютюнник);

2) "*Усі стихли, наслухоуючись до цокання дерев'яної клямки й глухого гупання важких ніг у сінях*" (Д. Бедзик).

Лексема *чути* посідає центральне місце відносно лексеми *наслухати*, семантика якої пояснюється через "почути", а отже, *наслухати* посідає більш периферійне місце щодо *чути*.

Разом усі перелічені вище синоніми становлять синонімічний гіперряд чи гніздо, що виступає підсистемою у більшій системі – угрупованні лексем на позначення слухової перцепції. Крім дієслівних синонімів, із таким значенням маємо інші парадигматичні угруповання (іменникові, прикметникові та прислівникові синоніми; антонімічні пари; конверсиви; гіперо-гіпонімічні групи тощо).

Структурний же аналіз полягає в описі лексичних підсистем як структурних елементів уже сформованої системи – у показі різних типів відношень (внутрішньослівних, парадигматичних, асоціативно-дериваційних), що іноді перехрещуються; у дослідженні семантичного обсягу та ступеня подібності лексико-семантичних варіантів; у трансцендентності окремих словозначень як відображення екстралінгвального існування денотата.

Проілюструємо структурний аналіз на прикладі окремого синонімічного ряду дієслів із домінантою *слухати*, який виокремлено з лексико-семантичної групи лексем на позначення слухової перцепції. Отже, у загальному лексичному значенні "сприймати слухом" можна виділити такі відтінки: напруженість процесу акустичного сприйняття (*вслухатися / вслухуватися, вслуховуватися / вслухатися; услухатися / услухуватися, услуховуватися / услухатися; наслухати / наслухувати; прислухатися / прислухуватися / прислуховуватися*); завершеність та якість процесу акустичного сприйняття (*вислухувати / вислуховувати / вислухати*); частота, кількісні характеристики процесу акустичного сприйняття (*переслухувати / переслухати; наслухати; наслухатися*); якість процесу акустичного сприйняття (*заслухуватися / заслуховуватися / заслухатися; розслухати*); конфіденційність процесу акустичного сприйняття (*підслухати, підслухувати / підслуховувати*); навмисна відсутність процесу акустичного сприйняття (*прослухувати / прослуховувати / прослухати*); наукове дослідження за допомогою процесу акустичного сприйняття (*прослухувати / прослуховувати / прослухати*) тощо.

За характером дериваційних відношень між лексичними одиницями велика кількість дієслівних синонімів на позначення акустичного сприйняття становить тип однокорених синонімічних рядів (*вислухувати – вислуховувати – вислухати – вслухатися – вслухуватися – вслуховуватися – вслухатися – услухатися – услухуватися – услуховуватися – услухатися – наслухати – наслухувати – прислухатися – прислухуватися – прислуховуватися – переслухувати – переслухати – наслухати – наслухатися – заслухуватися – заслуховуватися – заслухатися – розслухати – підслухати – підслухувати – підслуховувати – прослухувати – прослуховувати – прослухати*). Серед них є префіксальні (*наслухати / наслухувати; вислухувати / вислуховувати / вислухати; переслухувати / переслухати; наслухати; підслухати, підслухувати / підслуховувати; прослухувати / прослуховувати / прослухати; прослухувати / прослуховувати / прослухати*) та префіксально-постфіксальні синоніми (*вслухатися / вслухуватися, вслуховува-*

тися / вслухатися; услухатися / услухуватися, услуховуватися / услухатися; заслухуватися / заслуховуватися / заслухатися; наслухатися; прислухатися / прислухуватися / прислуховуватися), які утворюють дериваційні синонімічні ряди.

Зазначимо, що метод нашого дослідження полягає у сукупному, взаємозумовленому системно-структурному аналізі, а не у виокремленні тільки одного аспекту (системного чи структурного).

Можемо резюмувати, що угруповання лексем зі значенням "сприймати слухом", розглядуване через призму системно-структурного підходу, виявило близько десяти коносем і домінантний тип однокореневої синонімії. Лексеми на позначення слухової перцепції потребують подальшого аналізу, зокрема стосовно квантитативних ознак та інших системних відношень, що і становитиме об'єкт наших подальших досліджень.

¹Мельничук А.С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 38–69; ²Жукова Л.К. Аспекты изучения лексико-семантической системы языка. – Симферополь : Симферопольский гос. ун-т им. М.В. Фрунзе, 1980. – С. 3; ³Присяжнюк О.М. Структура лексико-семантического поля візуального сприйняття в українській мові : дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Присяжнюк Ольга Михайлівна. – К., 2008. – С. 22–23; ⁴Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 319. ⁵Там само. – С. 607; ⁶Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М. : Наука, 1974. ⁷Там само; ⁸Щур Г.С. Указ. раб. – С. 194; ⁹Жукова Л.К. Указ. раб. – С. 4; ¹⁰Там само. – С. 7; ¹¹Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1977. – С. 147; ¹²Жукова Л.К. Указ. раб. – С. 5; ¹³Там само. – С. 3-4; ¹⁴Жукова Л.К. Указ. раб. – С. 3–8; ¹⁵Там само. – С. 5; ¹⁶Словник української мови : В 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – С. 4.

КОМУНІКАТИВНО-СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИСЛОВЛЮВАНЬ-ПОРАД

Стаття присвячена дослідженню особливостей структури висловлювань-порад відповідно до комунікативної ситуації та стратегії мовця.

Ключові слова: мовленнєвий акт, комунікативна ситуація, мовленнєві стратегії.

The article deals with the research in structural peculiarities of expressions of advice according to communicative situation and speaker's strategy.

Key words: communicative act, communicative situation, communicative strategy.

Статья посвящена исследованию особенностей структуры высказываний-советов в зависимости от коммуникативной ситуации и стратегии говорящего.

Ключевые слова: речевой акт, коммуникативная ситуация, речевые стратегии.

На сучасному етапі розвитку мовознавства помітно зріс інтерес до вивчення комунікативно-прагматичних аспектів мови, які передбачають розгляд її як важливої ланки людської діяльності, аналіз закономірностей використання одиниць мови в реальних контекстах її функціонування, виявлення особливостей співвіднесеності значення і змісту повідомлення у мовленні тощо.

З огляду на значну роль волевияву в людському спілкуванні категорія волевиявлення постійно перебуває у центрі уваги дослідників, які вивчали різні аспекти цього явища: структурно-морфологічні (Л.А. Бирюлін¹, В.С. Храковський²), функціонально-семантичні (А.В. Дорошенко³, С.В. Харченко⁴) та прагматичні (А. Вежицька⁵, Н.Ф. Гладуш⁶, Л.В. Михайлова⁷, О.В. Нарушевич-Васильєва⁸, О.Г. Почепцов⁹ та ін.). Проте коло питань, пов'язаних із функціонуванням конкретних типів волевиявлення та мовними засобами його вираження в сучасній українській мові, залишилося недостатньо дослідженим. Зокрема, проблема

позамовної зумовленості конкретного волевиявлення, причини виникнення додаткових прагматичних ознак, які нашаровуються на основний зміст волевиявлення, структура висловлювання, закономірності вибору мовних засобів залежно від цілей і завдань комунікації та інші.

У нашому дослідженні ми спробуємо проаналізувати особливості структури висловлювань зі значенням "порада" відповідно до комунікативної ситуації та стратегії мовця.

Для досягнення своєї мети – впливу на партнера по комунікації – мовець може використовувати:

1) висловлювання, в якому і головна, і допоміжна (мотивувальна) частини складають одне речення;

2) два й більше речень, одне з яких – висловлювання поради, а інше / інші – мотивування цієї поради.

На думку В.І. Карабана, у випадку мовленнєвого акту, компоненти якого розділені внутрішнім пунктуаційним знаком, комунікант сформував складну актомовленнєву інтенцію до початку здійснення мовленнєвого акту. Такі мовленнєві акти дослідник називає складними. У випадку сполучення мовленнєвих актів у комуніканта до початку реалізації першого акту сформулювалася тільки одна актомовленнєва інтенція і, приступаючи до його реалізації, він ще не знає, чи буде він здійснювати ще один мовленнєвий акт, пов'язаний з попереднім певним зв'язком, чи ні¹⁰.

Іншими словами, складні мовленнєві акти плануються як такі, а ланцюжки мовленнєвих актів, зовнішньо схожі зі складними мовленнєвими актами, виникають у результаті розгортання мовленнєвого ходу і формування у комуніканта простих актомовленнєвих інтенцій. Сполучення простих мовленнєвих актів не є мовленнєвою одиницею – воно є або мовленнєвим кроком (елементом мовленнєвої взаємодії), або мовленнєвим ходом¹¹.

На основі того, що складні мовленнєві акти і співвідносні їм сполучення простих мовленнєвих актів є ідентичними як продукти, результати мовленнєвого ходу, але суттєво різними як процеси реалізації¹², ми задля уникнення термінологічної плутанини будемо говорити про складні мовленнєві акти й у першому, й у другому випадках, оскільки далі нас цікавитиме не

процес реалізації, а функції мовленнєвих актів (мотивувального й мотивованого).

Аналіз матеріалу свідчить про те, що директиви у складних мовленнєвих актах зазвичай виконують функцію головного мовленнєвого акту. Вони не функціонують, як правило, як допоміжні мовленнєві акти, через те, що характеризуються найбільшим, порівняно з іншими іллокутивними типами мовленнєвих актів, ступенем подання іллокутивної та перлокутивної мети і тому не підпорядковуються мовленнєвим актам інших типів. В.І. Карабан зазначає, що з цієї причини директиви можна було б назвати спеціалізованими засобами вираження функції головного мовленнєвого акту¹³.

У складному мовленнєвому акті функція головного мовленнєвого акту може отримувати значення "тези", а функція допоміжного мовленнєвого акту – значення "обґрунтування тези" (за термінологією В.І. Карабана). Іншими словами, функцію головного мовленнєвого акту можна назвати "те, що пояснюється" й "те, що уточнюється" (відповідно, функція допоміжного мовленнєвого акту матиме значення "пояснювальна" й "уточнювальна").

Під тезою у пораді, яка має у своїй структурі обґрунтування, розуміємо мовленнєвий акт, який, на думку адресанта, вимагає у такій комунікативній ситуації обґрунтування. Теза є головним мовленнєвим актом, оскільки саме він зумовлює іллокутивний тип складного мовленнєвого акту. Директиви-тези, зокрема поради-тези, спрямовані на реалізацію практичних дій: для директивів основною ознакою виступає виконання або невиконання адресатом рекомендованої дії. В основі існування тез (і, відповідно, обґрунтувань, оскільки вони взаємопов'язані) лежить принцип раціональності діяльності: саме потреба в обґрунтуванні й наявність обґрунтування роблять певний мовленнєвий акт у конкретній ситуації мовленнєвої взаємодії тезою¹⁴.

Обґрунтуванням у складних мовленнєвих актах із прагматичним значенням поради виступають мовленнєві акти репрезентативи, які "обґрунтовують" розумність і раціональність тези і мають функцію істинності пропозиційного змісту. Саме репрезентативи специфіковані на функції обґрунтування, оскільки за

допомогою їх можна стверджувати істинність умови / умов реалізації іншого мовленнєвого акту (тези).

На основі наявності допоміжного мовленнєвого акту висловлювання із значенням "порада" можна поділити на:

1) прості директиви-поради: *Давайте пошукаємо, – несміливо радить Яринка* (В. Земляк); *А ось і він, Шагін, – показує Сергій, натиснувши на гальма. – Іди представся* (В. Земляк); *А ти їдь так, як до війни їздив, – спокійно порадив йому Андрій* (П. Загребельний);

2) складні директиви-поради, що пояснюються, обґрунтовуються: *Раджу тобі: збирай свої сльози, брате. Візьми посудину і збирай. Назбирай її повну, а коли помреш, хай виллють ті сльози на тебе. Нетлінним у часі тоді, брате, пробудеш!* (В. Шевчук); *Не треба боятися смерті, – мовив з глибини храму Єремія. – Смерть – це звільнення людини...* (В. Шевчук); *Молися, і він тебе збереже, а коли так, не покине тебе, козаче. І повернешся з Києва живий і здоровий* (В. Шевчук).

За характером інформації, що виступає обґрунтуванням у допоміжному мовленнєвому акті, можна виділити директиви:

1) із достовірною інформацією (певне повідомлення);

2) із вірогідною інформацією (яке-небудь припущення).

Достовірні обґрунтування виражені, наприклад, за допомогою повідомлень, характеризуються абсолютною істинністю: *Ви не ждїть, – сказав хлопчик. – Мама в лікарні й повернеться не скоро* (Є. Гуцало); *Ви не слухайте, що каже Марківна про вашу дочку. Дуже гарна у вас дочка, працююча* (В. Земляк), а вірогідні обґрунтування, наприклад, припущення-обґрунтування, мають значення відносної істинності: *Заспокойся. То, певно, був жарт* (І. Гургула); *Киньте його, – засміявся Антропов. – Хай з нього переляк вийде, тоді, може, й поговорите.* Другу групу становлять переважно висловлювання з прагматичними модифікаторами *може, можливо, напевне.*

Одним із найуживаніших видів мовленнєвих актів із значенням "порада" в українській мові є директив, який має своє обґрунтування. Це такий складний мовленнєвий акт, у якому поєднуються директив, що виконує функцію головного мовленнє-

вого акту – тези, і репрезентатив, який функціонує як допоміжний мовленнєвий акт, і є обґрунтуванням тези: *То ви, мамо, не скидайте, вам до лиця. (...) То ви носіть, – знову порадив. – Готувалася ж для вас, то чого має жовкнути* (Є. Гуцало).

У таких висловлюваннях директив-теза "підпорядковує" репрезентатив-обґрунтування, тобто між ними існує субординаційний зв'язок. Те, що репрезентативний мовленнєвий акт у складі складних мовленнєвих актів є допоміжним, підтверджується тим, що між компонентами складного мовленнєвого акту можна вставити прагмасемантичний сполучник *бо*, й можливість його опускання без зміни іллокутивного типу головного мовленнєвого акту. Так, якщо у висловлюванні *Поки дарують – бери, бо передумаю* (Є. Гуцало) опустити сполучник *бо*, то директив *бери* не змінить своїх функцій і залишиться головним: *Поки дарують – бери, передумаю*.

Залежно від позиції допоміжного мовленнєвого акту відносно головного можна виділити два структурних види директивів, які мають обґрунтування:

1) у препозиції до головного директива-тези: *Якщо ви вже без свині жити не годні, то купили б собі молоду льошку...* (Є. Гуцало); *Та вже коли Хівря така дорога вам, то ходили б скрізь із нею вдвох, як із бабою (...)* *І на весілля беріть її з собою, й на похорони, і на ярмарки* (Є. Гуцало);

2) у постпозиції до головного директива-тези: *А ти не будь вороною. Не все, що беруть, треба давати. Так можна і душу віддати* (В. Земляк); *Знайди в мене на підвіконні сіль, посип хліб і їж. Треба тобі поправитись. Хліб з сіллю – дуже корисна річ. І смачна* (П. Загребельний).

Оскільки директив, що має у своїй структурі обґрунтування, є цілісною мовленнєвою одиницею, то порядок компонентів залежить не від того, що один із компонентів зумовлює реалізацію іншого компонента, а іншими прагматичними факторами, зокрема прагматичним принципом пріоритету (для досягнення перлокутивного ефекту мовець подає інформацію за ступенем її важливості) й фактором адресата (конструюючи висловлювання, мовець враховує особистісні характеристики співрозмовника).

Аналіз показує, що частотність директивів, які мають мовленнєвий акт-обґрунтування директива-тези у препозиції є приблизно втричі нижчою за частотність директивів із постпозиційним обґрунтуванням. Це співвідноситься з прагматичним принципом пріоритету, який у цьому випадку передбачає передування директива-тези повідомленню-обґрунтуванню, оскільки головний мовленнєвий акт зазвичай повинен займати початкову позицію (з одного боку, головний мовленнєвий акт визначає іллокутивний тип усього складного мовленнєвого акту, а, з іншого – ступінь іллокутивної та перлокутивної сили репрезентатива).

Значну роль у визначенні порядку компонентів директива з обґрунтуванням відіграє фактор адресата, зокрема ступінь урахування адресантом соціально-рольового статусу адресата і його інформаційно-комунікативних потреб.

1) *Коли не хочеш прогавити Вірку, сьогодні ж підійди і погомони з нею: так, мов, і так* (В. Захарченко).

2) *Та вже коли Хівря така дорога вам, то ходили б скрізь із нею вдвох, як із бабою* (Є. Гуцало).

3) *Знайте одне: вас тут люблять. І я люблю, бо хочу дослухати казку. Не вигадуйте нічого химерного, не запитуйте багато, живіть і диште, і вас тут ніхто не зачепить* (В. Шевчук).

У ситуації, коли адресант має підпорядкований відносно адресата статус, вірогідність препозиції репрезентатива-обґрунтування є досить високою, так само, як і у випадках урахування інформаційно-комунікативних потреб останнього. Таким чином, не-еґоцентричність адресанта чи його нижчий статус відносно адресата можуть бути факторами, які зумовлюють препозицію допоміжного мовленнєвого акту у складі директивів із обґрунтуванням.

Варто зазначити, що у цілому ряді випадків порядок компонентів складного мовленнєвого акту може бути немотивованим, тобто зумовленим тільки тим, що комунікант просто почав першим продукувати, наприклад, директив, а потім – повідомлення-обґрунтування без свідомого чи несвідомого урахування вказаних вище прагматичних факторів: *А то вже питається онука мого, Михася. Він ту зозулю примусив кувати, – відповідала баба Устима. – Стільки літ мовчала, а це, як бачите...* (В. Земляк).

Крім того, необхідно враховувати і те, що порядок компонентів може бути зумовлений семантичними факторами, зокрема послідовністю наведених у компонентах мовленнєвого акту фактів, дій, подій: *А заблукаєш, питай двір купця першої гільдії – Петра Адамова, що за камінним мостом* (Я. Павлюк). Тут обґрунтування передує директивові тому, що сам акт "блукання" передує директивному акту: спочатку адресат має заблукати, щоб надалі скористатися порадою. Подібний приклад: *Задля себе проливав ти досі сльози. Пролий хоч одну з них із любові до інших* (В. Шевчук).

Наші спостереження показують, що у складних директивах, де обґрунтування знаходиться у постпозиції, головним мовленнєвим актом виступає порада, а допоміжним – повідомлення і припущення. Для порад, що обґрунтовуються постпозитивно, характерне поєднання поради й повідомлення у функції обґрунтування, яке досить часто є конкретизованим експлікуванням актомовленнєвих умов реалізації поради. Рекомендована дія в інтересах адресата або нездійснення рекомендованої дії є менш вигідним для адресата, ніж її реалізація: *Не відступайся, Сьома, – сказав Коваленко товаришеві. – Кажу, що ти мій брат, що з нашого села. А то вб'ють і тебе й мене. А ми ж повинні вижити* (П. Загребельний).

У порадах з обґрунтуванням часто спостерігається поєднання поради й застереження, яке у функції обґрунтування експлікує небажаний стан справ чи небажану дію для адресата у разі невиконання ним пропонованої дії: *Та приходьте, чи вона моя! Будьте тільки обережні. Пильнуйте, щоб ніхто не підслухав ваших розмов* (Я. Дубинянська); *Ти тут, Макогоненко, обережніше. Німці – як оси. І драпають вони не поодинокі. А полками йдуть. Отож не свисти. Не лізь на рожен. Це, брат, не жарти* (В. Земляк); *Та пий, скільки влізе! – казав полковник, коли не спав. – Тільки не наливай тим, хто в дорозі. Тут ліси на сотні верстов кругом. Буває усяке, вже бачив...* (Я. Павлюк).

Таким чином, аналіз порад із репрезентативом-обґрунтуванням у пре- й постпозиції показує, що між ними існує зазвичай прагматично зумовлена структурна відмінність: на порядок директива-тези й репрезентатива-обґрунтування впливають

такі фактори, як пріоритетність головного мовленнєвого акту і ступінь врахування мовцем соціально-рольових характеристик та інформаційно-комунікативних потреб адресата. Порядок головного й допоміжного мовленнєвого акту в порадах із обґрунтуванням досить рідко залежить від змістових характеристик допоміжного мовленнєвого акту.

Вибір виду обґрунтування певною мірою зумовлюється уявленням чи знанням про модель світу партнера по комунікації: комунікант може спеціально обирати такий вид, який, на його думку, може найбільш ефективно забезпечити виконання чи переконливість тези. Таким чином, складні мовленнєві акти, в яких допоміжний мовленнєвий акт виступає обґрунтуванням, є своєрідною структурою доказу, де виражено дві його структурні частини – теза й обґрунтування.

У цілому, допоміжний мовленнєвий акт у директиві з обґрунтуванням спрямований на таку модифікацію параметрів міжособистісних стосунків комунікантів, за якої підвищується ступінь довіри комунікантів один до одного, їх співробітництва й залежності адресанта від адресата та, як результат, підвищення ймовірності виконання адресатом бажаної, корисної для нього дії.

¹Бирюлин Л. Семантика и прагматика русского императива : [монография] / Леонид Бирюлин. – Helsinki : Helsinki University Press, 1994. – 230 с.; ²Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив / Виктор Самуилович Храковский, Александр Павлович Володин / Отв. ред. В.Б. Касевич / АН СССР, Ин-т языкознания. – Л. : Наука, 1986. – 272 с.; ³Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты и их интерпретация в тексте (на материале английского языка) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 – "германские языки" / Александр Викторович Дорошенко. – М., 1986. – 26 с.; ⁴Харченко С.В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Світлана Василівна Харченко. – К, 2001. – 21 с.; ⁵Вежбицка А. Речевые акты / Анна Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике / Сост. и ред. Н.Д. Арутюнова. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 251–275; ⁶Гладуш Н.Ф. Повествовательные директивы в современном английском языке: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. спец. 10.02.04 – "германские языки" / Нина

Федорова Гладуш. – К., 1985. – 23 с.; ⁷Михайлова Л.В. Эволюция директивных речевых актов в английском языке : дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.04 – "германские языки" / Людмила Васильевна Михайлова. – Харьков, 2002. – 197 с. ⁸Нарушевич-Васильева О.В. Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – "українська мова" / Оксана Вікторівна Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 176 с.; ⁹Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения : [монография] / Олег Георгиевич Почепцов. – К. : Вища школа, Изд-во при КГУ, 1986. – 116 с.; ¹⁰Карабан В.И. Сложные речевые единицы. Прагматика английских асиндетических полипредикативных образований : [монография] / В.И. Карабан. – К. : Вища школа, 1989. – С.17; ¹¹Там само. – С.18; ¹²Там само. – С.17; ¹³Там само. – С.26; ¹⁴Там само. – С.57.

Г.М. Воскобойник, асп.

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ НОМЕНКЛАТУРИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті аналізуються теоретичні положення щодо розуміння номенклатури, обґрунтовується найкоректніше його розуміння в сучасній мовознавчій науці.

Ключові слова: номенклатура, термінологія, терміносистема.

The article is devoted to the analysis of the theoretical grounds of the nomenclature in linguistics, the author proposes the most correct definition of this term in current linguistic's search.

Key words: nomenclature, terminology, term-system.

В статье анализируются теоретические положения понимания номенклатуры, обосновывается наиболее корректное его понимание в современном языкознании.

Ключевые слова: номенклатура, терминология, терминсистема.

Проблема розуміння *номенклатури* полягає насамперед у тому, що в більшості відомих на сьогодні дослідженнях ознаки і характеристики *номенклатури* або її одиниць (номенів) не розмежовуються і переплітаються з іншими поняттями. Визначення

поняття *номенклатура* є проблемним через свою полісемію. Багатьма науковцями дане поняття розглядається разом із поняттям *термінологія*, що інколи призводить до їх нерозмежування, а інколи вони виступають як нерозривні пари двох протилежних понять, наприклад, як конкретне/абстрактне, чуттєве (сприйняття)/розумове (свідоме), одиничне/загальне тощо. Тобто вони можуть бути як близькими (синонімічними)^{1,2}, так і протилежними^{3,4,5} поняттями.

Ідею виділення особливого шару лексики (номенклатури), який не належить до термінології, було запропоновано Г.О. Винокуром у 30-ті роки ХХ ст.⁶, що набуло логічного продовження у працях О.О. Реформатського⁷, Т.Л. Канделаки⁸, О.І. Моїсеєв⁹, А.Д. Хаютина¹⁰, О.В. Суперанської¹¹, А.А. Уфімцевої¹², М.Н. Чернявського¹³ та інших. Одні вчені наголошують на тому, що слід розмежовувати *номенклатуру* та *термінологію*, вбачаючи в цьому наукову доцільність (А.Д. Хаютин¹⁴, І.Б. Усатий¹⁵, О.С. Ахманова¹⁶, О.В. Суперанська¹⁷ тощо), а інші – схильні до протилежного (проти розмежування – А.В. Лемов¹⁸, О.І. Моїсеєв¹⁹, Н.С. Родзевич²⁰ та ін.).

Такий дуалізм поглядів щодо співіснування *номенклатури* та *термінології* зумовлений тим, що погляди науковців, які розмежовують ці поняття (О.О. Реформатський²¹, О.В. Суперанська²² тощо), ґрунтуються на позиції Г. Шпета щодо виділення категорії *логос* і *лексик* у межах одного слова, з осмисленим та інструментальним значенням²³. Перш за все, недоречність вбачається в тому, що ці два значення або дві категорії (*логос* та *лексис*) притаманні одному слову, а не різним. Зокрема, А.В. Лемов вбачає вирішення цього проблемного питання у виділенні категорій *терміни-логос* та *терміни-лексис*, оскільки у слові наявні два значення (логос та лексик), але різною мірою.

Підтвердженням такої двозначності терміна є позиція І.Б. Усатого, який у структурі спеціальних слів виділяє три одночасно властиві їм елементи (1. означальне (слово), 2. означуване, або сигніфікат (поняття, яке виражається в слові), і 3. позначуване, або денотат (предмет, екстралінгвальний елемент, на що вказує слово). Залежно від пріоритетності значення

у слові одного з двох останніх елементів (переваги сигніфіката над денотатом, чи навпаки), визначається тип спеціального слова (термін чи номен)²⁴. Тобто І.Б. Усатий не спростовує аргументованість зауважень А.В. Лемова, а наполягає все ж на розрізненні терміна і номена щодо переваги відображення у спеціальному слові поняття чи предмета. Отже, номени характеризуються предметністю, а терміни – понятійністю.

В одних випадках *номенклатуру* включають у *термінологію* (вказуючи на те, що перше входить у друге)^{25, 26}, в інших – номени переходять у терміни²⁷ або – в побутові слова²⁸, існує думка про *номенклатуру* (або її одиниці – номени), що виступає проміжною ланкою між термінами та власними назвами (онімами)^{29, 30, 31, 32}, при цьому номени зближуються предметною закріпленістю з онімами^{33, 34, 35}. Ці всі позиції акцентують увагу на твердженнях щодо місця і ролі номенів у сфері різної спеціальної лексики, що певною мірою може викликати плутанину та неоднозначність.

Привертає увагу й той факт, що при інтерпретації *номенклатури* інколи відбувається нашарування одних понять на інші (або винесення різних одиниць в один понятійний ряд), що абсолютно є недоречним. Це видно з визначень *номенклатури*, де на перший план висувається сукупність і термінів, і назв (у різних лексикографічних виданнях^{36,37,38,39}). Також, окреслена думка вербалізується вживанням у мовознавчих розвідках сполучень: "номенклатурні терміни"⁴⁰, "терміни-назви"⁴¹, що свідчать про некоректність такого вживання, а також про відсутність розмежування понять "номен" (назва) та "термін". Ще одним підтвердженням нерозрізнення *номенклатури* та *термінології* є ідеї про склад фармацевтичної термінології, до якої входять: "класифіковані терміни" та "номенклатурні найменування окремих лікарських засобів"⁴²; і про можливість того, що "науковій термінології може відповідати одна або кілька систем номенклатур"⁴³.

Проблемність теоретичної ситуації провокується насамперед відсутністю системного розуміння номенклатури в сучасній науковій літературі, де визначення одного поняття переплітається або нашаровується на інше. Так, у роботі М.Н. Чернявського

номенклатура органічних хімічних сполук прирівнюється автором до терміносистеми⁴⁴, що виступає прикладом неоднозначності у межах роботи одного автора (індивідуальної синонімії). Одночасно в цій роботі помітно, що визначення *терміносистеми*⁴⁵ переплітається або навіть в деяких моментах прирівнюється (при характеристиці елементів) до визначення *термінології* О.Г. Кісельовою⁴⁶. Виходячи з цього, окреслені нами поняття виходять на більш широкий рівень загальної синонімії. Крім того, саме ж поняття *терміносистема* у багатьох працях різних вчених виступає синонімом термінології^{47, 48, 49, 50, 51, 52}, а інколи чітко розмежується⁵³, виступаючи в деяких випадках як цілісна, закінчена термінологічна система понять, яка включає одну або кілька окремих спеціалізованих термінологій (В.М. Лейчик⁵⁴, О.В. Подвойська⁵⁵), а отже, й розуміється нами як ширше поняття щодо термінології.

Причина такої різнорівневої синонімії полягає в тому, що ці поняття належать до спеціальної лексики, відповідно, мають певні спільні ознаки, а межі переходу одних понять в інші не чіткі, переплітаються, чим пояснюється відома нині в сучасній лінгвістиці проблема відсутності уніфікованого термінологічного ряду.

Актуальність роботи зумовлена недостатнім обґрунтуванням поняття *номенклатура* у сучасному лінгвотеоретичному дискурсі.

Центральним питанням даної роботи є аналіз теоретичних положень *номенклатури*, з метою виділення найбільш слушного, релевантного для неї визначення; наголошення на актуальній некоректності (на термінологічному рівні); спроби усунення синонімії в науковому обігу.

Новизна дослідження. Вперше проводиться теоретико-джерелознавчий аналіз понять *номенклатури*. Зіставлено, класифіковано, проаналізовано низку визначень поняття. Запропонована власна позиція розуміння *номенклатури*.

Слово *номенклатура*, ймовірно, пов'язане з латинським – номенклатор, як у стародавньому Римі називали раба (від лат. *nomenclator, oris m*), "до обов'язків якого входило знати і називати своєму хазяїну імена громадян міста і всіх рабів у бу-

динку, а також проголошувати назви страв, які подавалися"⁵⁶. Можливо, від цього й походить слово *номенклатура* як список імен або назв.

За тлумаченням Е. Майра, цей термін походить від лат. слів: *ponere, inis n* – імя, назва і *calare* – називати, у буквальному перекладі *номенклатура* означає "називання за іменем"⁵⁷.

Як термін, *номенклатура* вживається у французькій мові з XVI ст., в англійській – з XVII ст. У Європі це слово набуло свого функціонального поширення, починаючи з XVIII ст., зі створення шведським ботаніком К. Ліннеєм класифікації рослин^{58, 59}. В українській лексикографії поняття "номенклатура" засвідчено у XIX ст., починаючи з праць І. Верхратського⁶⁰.

Різні види номенклатур поділяються на три основні типи: "номенклатура природничих наук; технічна номенклатура (номенклатура виробника); комерційна номенклатура (номенклатура споживача)"⁶¹.

У біології *номенклатура* визначається як система наукових назв видів та інших таксонів рослин, тварин, грибів і мікроорганізмів, яка використовується в біологічній класифікації та сприяє уніфікації назв організмів⁶². У зоології – це "спосіб найменування тварин"⁶³.

При розгляді *номенклатури* як поняття політології можемо говорити про відсутність аналізованого поняття в спеціалізованих енциклопедичних довідниках⁶⁴. А в Короткому політичному словнику (видання 1964, 1968 і 1971 рр.) поняття *номенклатура* визначено як перелік посад, призначення, на які затверджуються вищими органами⁶⁵. Тобто розглядається найбільш широке розуміння номенклатури, без жодної апеляції до політичної тематики.

Так, за словником "Новые слова и значения"⁶⁶, у статті "*номенклатура*" виділено три дефініції, де 1-ша – найширша за значенням, 2 і 3 виступають уточненнями до 1. Всі три дефініції стосуються посад із різним ступенем конкретизації їх ролі або функції. У певних лексикографічних виданнях поняття *номенклатура* дещо спрощено, на противагу попередньому визначенню: "працівники, які персонально призначені вищими інстанціями"^{67, 68}.

Доволі часто вживаються такі два визначення *номенклатури*: 1) сукупність або список назв, термінів, які вживаються в будь-якій галузі науки, мистецтва, техніки і т.д.^{69, 70, 71}; 2) коло посадових осіб, призначення і затвердження яких відноситься до компетенції будь-якого вищого органу^{72, 73, 74}. Обидва визначення, хоч і різняться за сутністю, однак розповсюджені однаковою мірою.

Розглянувши різні визначення поняття *номенклатура*, за основне ми взяли тлумачення з енциклопедії "Українська мова" як найбільш точне, коректне, всеохопне, у порівнянні з іншими, а саме "*номенклатура* – сукупність назв (номенів) конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо (на відміну від *термінів*, що позначають певні абстраговані поняття галузей науки)"⁷⁵. Це визначення номенклатури використовується як критерій при зіставленні літературних тлумачень, адже в його основі лежить повнота і широта змістового навантаження поняття.

За опрацьованими джерелами поняття *номенклатура* визначається по-різному, тому вважаємо за доцільне згрупувати їх і порівняти. Всі визначення можна поділити на одиничні та загальні.

До **одиничних** належать ті, які зосереджені на конкретизації певних ознак у визначенні (наприклад, "таксономічних назв об'єктів"^{76, 77}; "назв продукції, що виробляється"^{78, 79}; рахунків⁸⁰, що їх відкриває бухгалтерія⁸¹; службових осіб, призначених чи затверджених вищими органами на якісь посади^{82, 83, 84}; назв різних видів обладнання, машин, типів конструкцій, марок виробів тощо⁸⁵). Тлумачення одиничного характеру або вузькоспеціалізованого не можуть об'єднуватися. Вони становлять своєрідний перелік об'єктів (продукції, рахунки, працівники, різні обладнання тощо), які іменуються.

До **загальних** належать ті, які містять в собі тлумачення поняття в широкому його розумінні. Зокрема, виділено вісім визначень, які відрізняються за мірою своєї узагальненості (повнотою, широтою визначення). Найзагальнішим визначенням поняття *номенклатура* видається, на нашу думку, дефініція О. Суперанської – (1.) "Система іменованих предметів"⁸⁶. Менш загальним, порівняно з попереднім, є визначення даного поняття в деяких енциклопедичних виданнях – (2.) Система абстрактних

та умовних символів, яка призначена дати максимально зручний з практичної точки зору засіб для позначення предметів^{87, 88}. Ще нижчою мірою узагальнення окреслені наступні тлумачення: (3.) "Система назв об'єктів онтологічного інвентаря даної науки"⁸⁹; (4.) "Сукупність назв, уживаних у якій-небудь галузі науки, техніки, виробництва тощо, для позначення об'єктів (на відміну від термінології, яка включає позначення абстрактних понять і категорій)"⁹⁰; (5.) "Сукупність номенклатурних найменувань у рамках визначеної класифікації..."⁹¹.

Скорельовані за ступенем узагальнення визначення: (6.) Система (сукупність) назв і термінів, що вживаються в будь-якій галузі науки, техніки і т.п.^{92, 93, 94}; (7.) "Сукупність спеціальних термінів-назв, що використовуються в даній науковій галузі; назви типових об'єктів даної науки (на відміну від термінології, яка включає позначення абстрактних понять і категорій)"⁹⁵ (останнє тлумачення з певним уточненням тотожне основному поняттю); (8.) "Сукупність прийнятих для наукового вжитку назв, термінів, що застосовуються в тій чи іншій галузі знання"⁹⁶. Зрозуміло, що запропонована нами нумерація досить умовна, адже використовується для зручності посилань у подальшому дослідженні.

При зіставленні всіх цих визначень із тим, що розуміється нами як основне (з енциклопедії УМ⁹⁷), видно, що 3, 4, 5-е і друга частина 7-го значною мірою відповідають йому, а 2-ге вводить нові параметри. У 6, 7-му (першій його частині) і 8 – вбачається головна відмінність, а саме в тому, що в них назва (номен) і термін функціонують в одному ряду, як однорідні члени у визначенні (у 6 і 8-му), або взагалі не розмежовуються, виступаючи поняттям у ролі прикладки (терміни-назви) (у 7-му), на відміну від основного твердження, де номен і термін протиставляються.

Спільним як для одиничних, так і для загальних понять є акцентування у понятті *номенклатура* на її властивості до системної сукупності об'єктів. Також варто зазначити, що всі одиничні визначення включаються до загальних або усвідомлюються як такі.

Отже, відповідно до проаналізованого лінгвотеоретичного матеріалу, поняття *номенклатура* визначається, перш за все, як сукупність назв певної сфери, певного напрямку з визначеними

межами (хоча й необов'язково) використання, застосування. Альтернативною категорією номенклатури виступає термінологія. Сутністю центрального поняття виступає його внутрішньо-приховане значення – "називання за іменем", що відображає предметну закріпленість його одиниць. Складником *номенклатури*, яка іменує видимий, конкретний предмет, є номен, що може зіставлятися з філософською категорією одиничного.

¹Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура. / А.Д. Хаютин. – Самарканд, 1971. – 129 с; ²Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Изд. 3-е. / В.М. Лейчик. – М. : Издательство ЛКИ, 2007. – 256 с.; ³Суперанская А.В. Терминология и номенклатура / А.В. Суперанская // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л. : Наука, 1976. – С. 34; ⁴Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М., 1987. – С. 17–19; ⁵Чернявский М.Н. Латинский язык и основы фармацевтической терминологии / М.Н. Чернявский. – М., 1975. – С. 11; ⁶Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г.О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы. Т. V. Сборник статей по языкознанию. 1939. – С. 3–54; ⁷Реформатский А.А. Что такое термин и терминология / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии (материалы Всесоюзного терминологического совещания). – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 48; ⁸Канделаки Т.Л. Значения терминов и системы значений научно-технических терминологий / Т.Л. Канделаки // Проблемы языка науки и техники: Логические, лингвистические и историко-научные аспекты терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 7-10; ⁹Моисеев А.И. О языковой природе термина / А.И. Моисеев // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 127–138; ¹⁰Хаютин А.Д. Указ. раб.; ¹¹Суперанская А.В. Указ. раб. – С. 73, 77; ¹²Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М. : Наука, 1974. – 103 с.; ¹³Чернявский М.Н. Указ. раб. – С. 11; ¹⁴Хаютин А.Д. Указ. раб.; ¹⁵Усатый И.Б. Термин и номен: к проблеме разграничения / И.Б. Усатый // Вестник Тамбовского государственного университета. Вып. 6 (50) – Тамбов, 2007. – С. 247–250. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru>; ¹⁶Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М., 2007. – С. 270; ¹⁷Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая термино-

логия: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.; ¹⁸Лемов А.В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии) / А.В. Лемов. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2000. – С. 31, 172; ¹⁹Моисеев А.И. Указ. раб.; ²⁰Родзевич Н.С. Поняття "ТЕРМІН", "ТЕРМІНОЛОГІЯ" і "НОМЕНЛАТУРА" в працях радянських і зарубіжних учених / А.Н. Родзевич // Лексикографічний бюлетень. – Вип. IX. – К. – С. 12–29; ²¹Реформатский А.А. Указ. раб.; ²²Суперанская А.В. Указ. раб. – С. 77-78; ²³Шпет Г. Эстетические фрагменты. – Вып. 2. / Г. Шпет – Пг., 1923. – С. 28–32; ²⁴Усатый И.Б. Указ. раб. – С. 247; ²⁵Костенко Л.М. Культура наукового дослідження. Термінознавство : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів модульно-рейтингової форми навчання. – Мелітополь, 2007. – С. 86-87. [Електронний ресурс] / Л. М. Костенко. – Режим доступу : <http://lib.icc.melitorol.net>; ²⁶Хаютин А.Д. Указ. раб. – С. 26–27; ²⁷Костенко Л.М. Зазнач. праця; ²⁸Суперанская А.В. Указ. раб. – С. 79; ²⁹Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Указ. раб. – С. 231; ³⁰Костенко Л.М. Указ. раб. – С. 16; ³¹Д'яков А.С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти: монографія / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – К. : КМ Academia, 2000. – С. 15; ³²Leičik V.M. Modern Trends in the Internationalization of Terms/ V.M. Leičik // International Conference on Terminology Science and Terminology Planning. In Commemoration of E. Drezen (1892 – 1992) (Riga, 17 – 19 August 1992). – Vienna : TermNet, 1994. – P. 24; ³³Винокур Г.О. Указ. раб.; ³⁴Реформатский А.А. Указ. раб.; ³⁵Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Указ. раб.; ³⁶Большая Советская Энциклопедия (далі – БСЭ). – Изд. 3-е. – Т. 18. – С. 95–98; ³⁷Словарь иностранных слов (далі – СИЯ). – М., 1984. – С. 338; ³⁸Советский энциклопедический словарь (далі – СЭС). / Гл. ред.: А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1984, – С. 896; ³⁹Великий тлумачний словник сучасної української мови (далі – ВТССУМ) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.-Ірпінь : Перун, 2004. – С. 625; ⁴⁰Реформатский А.А. Указ. раб. – С. 49; ⁴¹Ахманова О.С. Указ. раб. – С. 270; ⁴²Чернявский М.Н. Зазнач. праця. – С. 12; ⁴³Костенко Л.М. Зазнач. праця. – С. 16; ⁴⁴Чернявский М.Н. Зазнач. праця. – С. 9; ⁴⁵Там само; ⁴⁶Кісельова О.Г. Медична термінологія у країнах Сходу (на матеріалі арабської, турецької та китайської мов) / О.Г. Кісельова // Науковий вісник Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця. – Вип. 2. – К., 2009. – С. 211; ⁴⁷Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. –

Полтава : Довкілля-К, 2006. – С. 618; ⁴⁸Михайлова О.Г., Кононко Г.Г. Медична та біологічна латина. Основи термінології: Навчальний посібник / О.Г. Михайлова, Г.Г. Кононко. – К. : Київський університет, 2007. – С. 14; ⁴⁹Костенко Л.М. Зазнач. праця; ⁵⁰Українська мова: Енциклопедія. (далі – УМЕ). – Вид. друге. – К. : Укр. енциклоп., 2004. – С. 683; ⁵¹Лейчик В.М. Указ. раб. – С. 105, 106, 107; ⁵²Подвойська О.В. Термінологія соціальної ринкової економіки в сучасній німецькій мові: номінативний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 – германські мови. – Одеса, 2008. – 20 с.; ⁵³Лейчик В.М. Указ. раб. – С. 182–184; ⁵⁴Лейчик В.М. Указ. раб.; ⁵⁵Подвойська О.В. Зазнач. праця. – С. 5; ⁵⁶Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Изд. 3. – М. : Русский язык, 2002. – С. 514; ⁵⁷Майр Э., Линсли Э., Юзингер Р. Методы и принципы зоологической систематики. – М. : Изд-во иностр. литерат., 1956. – С. 225; ⁵⁸УМЕ. Зазнач. праця. – С. 415-416; ⁵⁹Хаютин А.Д. Указ. раб. – С. 6; ⁶⁰УМЕ. Зазнач. праця. – С. 415; ⁶¹Суперанская А.В. Указ. раб. – С. 80; ⁶²Там само. – С. 75; ⁶³Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон, т.41 (XXXVI), 1897. – С. 247; ⁶⁴Политический словарь. – М., 1958; ⁶⁵Краткий политический словарь. – М., 1964, 1968, 1971; ⁶⁶Новые слова и значения. – М., 1971. – С. 320; ¹²ВТССУМ. Зазнач. праця.; ⁶⁷Словарь русского языка (далі – СРЯ). – Т. II. – М., 1983. – С. 508; ⁶⁸Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1986, – С. 359; ⁶⁹БСЭ. Указ. раб. – С. 95-98; ⁷⁰СИС. Указ. раб.; ⁷¹СЭС. Указ. раб. – С. 896; ⁷²СИС. Указ. раб.; ⁷³СРЯ. Указ. раб.; ⁷⁴ВТССУМ. Зазнач. праця; ⁷⁵УМЕ. Зазнач. праця. – С. 415; ⁷⁶Майр Э., Линсли Э., Юзингер Р. Указ. раб. – С. 225; ⁷⁷Суперанская А.В. Указ. раб. – С. 75; ⁷⁸Українська радянська енциклопедія. (далі – УРЕ). – Т. 7. – К. : УРЕ., 1982. – С. 421-422; ⁷⁹ВТССУМ. Зазнач. праця. – С. 625; ⁸⁰УРЕ. Зазнач. праця. – С. 421; ⁸¹ВТССУМ. Зазнач. праця. – С. 625; ⁸²Там само; ⁸³СИС. Указ. раб.; ⁸⁴СЭС. Указ. раб.; ⁸⁵Дьяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Зазнач. праця. – С. 15; ⁸⁶Суперанская А.В. Указ. раб.; ⁸⁷БСЭ. Указ. раб. – С. 95; ⁸⁸СЭС. Указ. раб. – С. 896; ⁸⁹Хаютин А.Д. Указ. раб. – С. 106; ⁹⁰Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – С. 155–156; ⁹¹Чернявский М.Н. Указ. раб. – С. 11; ⁹²БСЭ. Указ. раб. – С. 95; ⁹³СИС. Указ. раб.; ⁹⁴СЭС. Указ. раб.; ⁹⁵Ахманова О.С. Указ. раб. – С. 270; ⁹⁶ВТССУМ. Зазнач. праця. – С. 625; ⁹⁷УМЕ. Зазнач. праця. – С. 415.

**ОДИН ПОГЛЯД НА СЛОВНИК-МІНІМУМ:
ЧИ Є ОBOB'ЯЗКОВИМ ОБМЕЖЕННЯ КІЛЬКОСТІ
РЕЄСТРОВИХ СЛІВ У СЛОВНИКУ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ПОЧАТКІВЦІВ**

Проаналізовано питання щодо обмеження кількісного реєстру у словнику іноземної мови для студентів-початківців. Умотивовується необхідність словника-мінімуму, ідея якого запропонована Л.В. Щербою.

Ключові слова: навчальна лексикографія, двомовний словник, реєстрові слова, словник-мінімум.

The author analyses the restriction of headwords' amount in the foreign language dictionary for starting level students. The necessity of the minimum vocabulary is substantiated through the lexicography ideas of L. V. Shcherba.

Key words: educational lexicography, bilingual dictionary, headwords, minimal-size dictionary.

Проанализированы вопросы ограничения количественного регистра в словаре иностранного языка для начинающих студентов. Мотивируется необходимость словаря-минимума, идея которого предложена Л.В. Щербой.

Ключевые слова: учебная лексикография, двуязычный словарь, реестровые слова, словарь-минимум.

У слов'янській лексикографії 20 ст. активно обговорювалося питання типу навчального словника, яке включало аспект його оптимальної кількості та складу реєстрових слів. Зокрема, Л. Новіков висловлює думку, що "найхарактернішими особливостями реєстру навчального словника є його мінімізація та компресія"¹. У свою чергу, російський дослідник П. Денисов також твердить, що *навчальний словник – це "лише такий словник, у якому мінімальна лексична система, що складає його реєстр, може виконувати 4 функції: навчальну, довідкову, нормативну і систематизуючу"*². Аналогічний погляд спостерігається і в роботі З. Партико³.

Зауважимо, такий підхід є протилежним прийнятому в англійській лексикографії, де вважається якісним словник, який містить у собі якомога більшу кількість лем⁴, відповідно до чого й укладаються різні з погляду обсягу реєстру *навчальні словники* (*learner's dictionary*). Певною мірою ілюстративним доказом цього є "компактний" словник "Collins Cobuild Compact English Learner's Dictionary"⁵, який охоплює понад 30000 лем.

Насправді пропозиція щодо створення навчального словника-мінімуму належить Л. Щербі, хоча В. Морковкін і апелює в цьому до Л. Новікова: "вся дослідницька робота в галузі *навчальної лексикографії* (принаймні, в нашій країні) прямо або непрямо ґрунтувалася на цьому підході, як на якійсь аксіомі"⁶. Наголосимо, якщо йдеться про важливість початкового етапу вивчення мови (див., наприклад, [7] і [8]), то не можна не зважати на прогностичній щодо такого підходу думці Л. Щерби.

З іншого боку, треба враховувати обставину, за якої Л. Щерба обґрунтовував потребу у створенні *навчального словника*. Це, як відомо, комплексна проблема, що охоплює ситуацію: 1) існування ґрунтовних словників іноземної мови; 2) присутність словників, що не "творилися", а "укладалися", тобто вони "зовсім не відповідають моїм (Л. Щерби – Дж. Й.) ідеалам у цій галузі"⁹; 3) нечіткість, яка "дає абсолютно хибне уявлення про слова даної мови"¹⁰; 4) існування словників, ненадійних для користувачів; 5) відсутність потреби у навчальних словниках носіями мови: "ті, хто знає мову, взагалі не мали потреби звертатися до цих словників"¹¹; 6) нездатність початківців об'єктивно оцінювати навчальні словники; 7) можливість впливу на мовну свідомість початківців через словники, оскільки ті, хто знає мову, здатні переорганізувати словникову інформацію, а початківці – ні; 8) необхідність навчального словника, який "має об'єднати всі ті основні слова, без знання яких неможливо опанувати мову у вільному читанні текстів, і представити їх як елементи певної єдиної системи"¹²; 9) початкове навчання не передбачає повний реєстр слів національної мови, а отже, потрібним є "один невеликий за обсягом реєстрових слів словник"¹³.

Таким чином, виникає питання про необхідність укладання "одного невеликого за обсягом реєстрових слів словника". На нашу думку, відповідь на таке питання не може бути однозначною. Причини цього полягають у тому, що, по-перше, "будь-який короткий словник викликає у фахівців, обізнаних людей нерозуміння, тому що він завжди є недостатнім у всіх тих випадках, коли словник справді потрібний"¹⁴; по-друге, "більшість людей або дуже погано знають мову, або знають її неоднаково й у будь-якому випадку вивчають її нераціонально..."¹⁵.

Зокрема, З. Партико аргументує, що треба укласти словник-мінімум української мови для іноземців, обсяг якого становить від 2 до 3 тис. слів¹⁶. Такий словник, на нашу думку, може існувати за наявності достатньо великого тлумачного або перекладного словника української мови, в якому всі лєми семантично корелюються зі словами у словнику-мінімумі. Якщо користувач, який володіє словами словника-мінімуму, не в змозі зрозуміти пояснення великого тлумачного словника через недостатній запас слів, то він матиме труднощі і в роботі з навчальним словником.

Є й інші проблеми, пов'язані з питаннями оптимальної кількості реєстру словника. Як зазначають В. Деркач і О. Козаченко¹⁷, дослідники ще не дійшли спільного висновку щодо самого поняття *початковий етап* у вивченні іноземної мови. А отже, названі дослідники підсумовують: "... початковим етапом можна вважати відносно тривалий навчальний період, що має забезпечити якісний стрибок знань суб'єкта навчання у плані початкового оволодіння ним навчальним матеріалом"¹⁸. Хоча таке визначення є нечітким, але по суті правильним, оскільки відповідь на запитання стосується суб'єктивної сфери кожного дослідника.

Зауважимо, що сам реєстр не свідчить про якість словника. Якщо словник є коротким не лише за обсягом реєстра, а також і за обсягом поданої інформації у словниковій статті, то в читача "з'являється неправильна думка щодо знання слова, в той час як насправді він з'ясував лише частину його семантики"¹⁹. Названа обставина, зрозуміло, виникає внаслідок зосередження лексикографів передусім на обсязі, а не на якості словника.

Ще раз наголосимо на тому, що ми в жодному разі не заперечуємо важливості й необхідності створення навчального словника для початківців. Важливість такого навчального словника є безсумнівною, однак за відсутності великого двомовного словника видається недоцільним наголошувати на першочерговості укладання словника для початкового рівня вивчення мови. Останній є лише одним із видів лексикографічних праць, проте однаковою мірою потрібним і важливим, як і великі двомовні словники. Якщо немає фахово укладеного великого двомовного словника, відповідно немає й першочергової підстави для укладання навчального словника. Доцільною видається в такій ситуації є думка В. Морковкіна, який підкреслює, що "принципова відмінність *навчальної лексикографії* від *лексикографії ненавчальної* полягає не у величині реєстру, а в педагогічній якості словникових матеріалів"²⁰.

Хочемо додати, що треба розрізняти завдання викладача іноземної мови та лексикографа. Ми ж цілком погоджуємося з думкою П. Алексєєва, який пише: "Викладач іноземної мови, стурбований недалекоглядними тенденціями зменшувати час, який відводиться на вивчення його предмета не в лінгвістичному вищому навчальному закладі, все частіше звертається до кількісного методу відбору навчального матеріалу та до статистичного підходу вивчення мови загалом"²¹. Так само і в лінгвістичному вищому навчальному закладі. Викладач іноземної мови повинен подавати студентам якомога більше лінгвістичної інформації в "обмеженому часі та просторі".

Значною мірою іншим є середовище, в якому знаходиться лексикограф: він не може зневажати принцип "максимум інформації на мінімумі простору"²². Однак він немотивовано орієнтується на користувача, оскільки "укладач словника спілкується не безпосередньо з користувачем, для якого призначений словник, а через його продукт, тобто через текст словника. Аналогічним чином відбувається відповідна реакція користувача на адресу автора словника (за умов її передачі до автора), що ґрунтується на непрямому спостереженні, про що, зокрема, звітують викладач, критик, бібліотекар чи книгопродавець"²³.

Лексикограф, як правило, працює в іншому просторі, порівняно з користувачем. Це означає, що він відповідає на гіпотетичні, а не реальні запитання користувача про мову. На відміну від викладача, який має можливість передавати студентам своє фахове знання навіть за умов формулювання неочікуваних запитань, укладач словника не може сказати більше за вже описане в словнику. Якщо до словника не включені певні лема або певна інформація про них, то його авторів залишається тільки сподіватися, що користувач знайде потрібну інформацію за допомогою інших ресурсів.

Таким чином, обмеження кількості лем у словнику часто завершується тим, що будь-який короткий словник викликає у фахівців критичне ставлення, тому що його матеріал буде недостатнім за умови, коли словник справді потрібний²⁴. Цілком зрозуміло, що за умови ідентичності змісту словників, користувач має більше шансів знайти потрібну інформацію в словнику, наприклад, із 5000 лем, аніж у словнику, що містить 3000 лем. Тому, на наш погляд, треба чітко розрізняти ситуацію викладача іноземної мови від укладача двомовного словника. Однак безумовним залишається те, що статистичний підхід має велике значення як для викладача, так і для лексикографа.

Наступна проблема полягає в тому, що для укладання великого за обсягом словника, як правило, треба більше часу. За умови, коли взагалі немає словника, або є лише недосконалі, сподіватися на термінове укладання будь-якого словника важко, незважаючи на його запланований обсяг.

У такому випадку можливим шляхом розв'язання проблеми є укладання початкового словника-мінімум. Наголосимо, у пропонуваному варіанті словник-мінімум – це перехідний етап для створення великого словника. За такої умови видання паперового відповідника вважається необов'язковим. Поповнення електронної версії словника відбувається періодично, або ритмічно, в певних кількостях словоформ, наприклад по тисячі слів. Зауважимо для прикладу, "Oxford English Dictionary Online"²⁵ доповнює нові лема раз на квартал. На нашу думку, оптимальним є такий спосіб: до певного обсягу додавати щоразу тисячу слів, а

після цього можна працювати зі словником періодично, як це відбувається з "Oxford English Dictionary Online". В опрацюванні матеріалу можна враховувати і лексикографічний прийом позначення зірочками (від однієї до п'яти) поруч із лемами слів за їх важливістю, як це прийнято в корейських і японських словниках (про це див., зокрема, статтю, присвячену принципу та способу використання зірочок при лемах відповідно до їх важливості у процесі навчання іноземної мови²⁶).

Таким чином, у слов'янському науковому світі 20 ст. пошукові ідеї щодо навчальної лексикографії, опрацьовані Л. Щербою, справили значний вплив на подальші дослідження. Оскільки ці аспекти прикладного мовознавства залишаються актуальними й у наш час, такі напрямки є логічними для лінгвістичного аналізу. Зауважимо при цьому, що "невеликий за обсягом реєстрових слів словник" для іноземців-початківців не завжди має бути мінімальним, тобто словником-мінімумом. На нашу думку, більше значення має якість словника, або зміст словникових статей, ніж кількість реєстрових слів. Внаслідок цього студенти при вивченні іноземної мови матимуть ширші можливості для продуктивного навчання і шукатимуть ефективніший допоміжний словник.

¹Новиков Л.А. Учебная лексикография и ее задачи / Л.А. Новиков // Вопросы учебной лексикографии / [под ред. П. Н. Денисова и Л.А. Новикова]. – М. : Издательство Московского университета, 1969. – С. 5; ²Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / П.Н. Денисов // Проблемы учебной лексикографии. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – С. 210–211; ³Партико З. В. Особливості укладання й сфери застосування словника-мінімуму української мови для студентів-іноземців [Електронний ресурс] / З.В. Партико // Стил ь и текст. Інститут журналістики, 2004. – Вип. 5. – Режим доступу до журналу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1477>; ⁴Bogaards P. Dictionaries for Learners of English / P. Bogaards // International Journal of Lexicography. – 1996. – № 9 (4). – P. 282; ⁵Collins Cobuild Compact English Learner's Dictionary. – Collins Cobuild Publishers, 2004. – 726 p.; ⁶Морковкин В.В. Учебная лексикография как особая лингвометодическая дисциплина

/ В. В. Морковкин // Актуальные проблемы учебной лексикографии / [Сост. В.А. Редькин]. – М. : Русский язык, 1977. – С. 28;

⁷Костомаров В.Г. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам / В.Г. Костомаров, О. Д. Митрофанова / [4-ое изд.]. – М. : Библиотека преподавателя русского языка, 1988. – С. 38;

⁸Гнаткевич Ю. В. О распределении вузовского словаря-минимума по этапам обучения / Ю.В. Гнаткевич // Квантитативные методы отбора учебного материала по иностранному языку для неязыкового вуза. – Свердловск : Изд. Уральского ун-та, 1986. – С. 77; ⁹Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба / [Под ред. Л. Р. Зиндера и М. И. Магусевич, 4-е изд.] – М. : Издательство ЛКИ, 2007. – С. 308; ¹⁰Там само. – С. 307; ¹¹Там само; ¹²Там само. – С. 290; ¹³Там само; ¹⁴Там само. – С. 289; ¹⁵Там само. – С. 307–308; ¹⁶Партико З. В. Знач. праця; ¹⁷Деркач В.В. Методичні проблеми організації початкового етапу навчання польської мови студентів-філологів / В.В. Деркач, О. М. Козаченко // Вісник Житомирського педагогічного університет. – 2004. – Вип. 14. – С. 125; ¹⁸Там само; ¹⁹ Морковкин В.В. Указ. раб. – С. 36; ²⁰Морковкин В. В. Совокупности слов с заданными свойствами как объект педагогической лингвистики и учебной лексикографии: лексические минимумы лексикологии / В.В. Морковкин // Русский язык за рубежом. – 2006. – № 5 (199). – С. 22; ²¹Алексеев П. М. О некоторых практических проблемах статической лексикографии / П. М. Алексеев // Квантитативные методы отбора учебного материала по иностранному языку для неязыкового вуза : сб. науч. тр. / [редкол.: Л.И. Фомин (отв. ред.) и др.]. – Свердловск : Урал. гос. ун-т, 1990. – С. 5; ²²Берков В.П. Двужычная лексикографія : Учебник / В. П. Берков / [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Астрель; АСТ; Транзиткнига, 2004. – С. 4;²³ Hartmann R.R.K. Teaching and researching : Lexicography / R. R. K. Hartmann. – Harlow, 2001. – P. 24; ²⁴Щерба Л. В. Указ. раб. – С. 289; ²⁵Oxford English Dictionary Online [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.oed.com>; ²⁶Chujo K. An Investigation into the Star-rated Words in English-Japanese Learner's Dictionaries / K. Chujo, S. Hasegawa // International Journal of Lexicography. – 2006. – № 19 (2). – P. 175–195.

ДО ПРОБЛЕМИ УТОЧНЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ВИЗНАЧЕНЬ ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано різні лінгвістичні розуміння дискурсу, що став одним із ключових термінів у словнику гуманітарних та соціальних наук, уточнено поняття "дискурс", його сутність відповідно до вибраного напрямку дослідження.

Ключові слова: аналіз дискурсу, дискурс, мовленнєвий вплив, ситуація, текст.

The article analyses different linguistic approaches to discourse as a key concept of social sciences and humanities. The notion 'discourse' is clarified with a view of its relevance to the author's research priorities.

Key words: discourse analysis, discourse, language influence, situation, text.

В статье проанализированы различные лингвистическое понимание дискурса, который стал одним из ключевых терминов в словаре гуманитарных и социальных наук, уточнено понятие "дискурс", его сущность в соответствии с избранным направлением исследования.

Ключевые слова: анализ дискурса, дискурс, речевое воздействие, ситуация, текст.

У сучасних гуманітарних науках поняття "дискурс" стало звичним і широко використовуваним. Однак на сьогодні виникає потреба уточнити поняттєвий обсяг цього терміна, оскільки фактично різні дослідницькі підходи до потрактування дискурсу перетворюють теорію дискурсу на теорії дискурсу. Зокрема, проаналізуємо лінгвістичні визначення дискурсу, подані за працями Т. ван Дейка, Ф. Бацевича, Н. Арутюнової, П. Серіо, Л. Макарова, З. Харріса та ін.

Поняття "дискурс" увійшло в лінгвістичний обіг із 1952 року і пов'язане з іменем основоположника трансформаційного та дистрибутивного аналізу З. Харріса. Він розглядав еквівалентність між фразами і їх сукупностями як один з аспектів дослі-

дження дистрибуції, характеризуючи висловлення, надфразову одиницю в контексті інших одиниць і пов'язаної з ним ситуації. В основі його теорії покладено ідею про мотивованість тексту ситуацією, їх взаємозв'язок і взаємозалежність у процесі дослідження дискурсу.

Текст і ситуація стали інваріантом практично всіх визначень дискурсу. За різними лінгвістичними підходами уточнюється значення ситуації. Наприклад, Н. Арутюнова визначає ситуацію як екстралінгвальний (прагматичний, соціокультурний, психологічний та ін.) чинник, а текст – як статичний об'єкт, результат.

У своїх дослідженнях Н. Арутюнова поглиблює теорію дискурсу, додаючи до ситуації правила і стратегії розуміння мови, які переважно використовуються в комунікативній діяльності. Дослідниця розглядає мовлення як цілеспрямовану соціальну дію, як компонент, що "бере участь у взаємодії людей і механізмів їх свідомості"¹¹. Таким чином, виникненню і перебігу комунікації передують когнітивний процес, який залежить не тільки від ситуації, а й від ментальних процесів учасників діалогу (етнографічних, психологічних, соціокультурних). Передача і сприйняття інформації відбувається безпосередньо, за участю адресанта або через текст. Отже, на основі тексту реконструюється мовленнєва діяльність, тобто дискурс прирівнюється до процесу.

Адресант зацікавлений в успішності реалізації своїх інтенцій, тому намагається створити сприятливі для реципієнта умови з урахуванням особливостей ситуації. Оскільки дискурс зародився з аналізу усного тесту, то процесуальність дискурсу була очевидною реальністю для дослідника. У цьому разі мовець володіє ширшим спектром вербальних і невербальних засобів (наприклад, темп чи тембр мови, швидкість розповіді, дикція і чіткість, інтонаційне виділення важливого для змісту слова тощо). Це значно спрощує можливість передачі задуманої ідеї на відміну від письмового засвідчення, оскільки відсутність невербальних засобів ускладнює можливість передачі початкового задуму реципієнту. Вони "створюють форми і значення, що приблизно зрозумілі читачу і які можуть бути експліцитно йому адресовані, які викликають реакції і які взагалі орієнтовані на адресата, як це відбувається в розмові"¹².

Т. ван Дейк визначає дискурс як складну єдність мовної форми значення і впливу. Він робить наголос на загальнодоступних для учасників комунікації знаннях мови, знаннях світу, інших настановах та уявленнях. Дослідник акцентує увагу на ситуативності як одній з основних умов творення дискурсу. Він характеризує "текст як статичний об'єкт, а дискурс – як спосіб його актуалізації у визначених ментальних і прагматичних умовах"³. Отже, Т. ван Дейк підкреслює процесуальну ознаку дискурсу.

Цю характеристику враховує Ф. Бацевич: "Дискурс – це тип комунікативної діяльності, мовленнєвий потік, що має форму вияву (усну, писемну, паралінгвальну) у спілкуванні, регулюється стратегіями і тактиками учасників"⁴. Розуміння дискурсу як мотивованості мовлення ситуацією можна вважати вищим рівнем опису цього поняття, оскільки вже сам термін "мовлення" передбачає "включеність елементів контексту і ситуації спілкування"⁵. Зважаючи на те, що усне спілкування – імпровізоване, то воно, відповідно, "чітко індивідуалізоване, короткотривале в часі і відбувається з урахуванням конкретних адресатів у конкретній ситуації"⁶. На відміну від засвідчення письмового, воно характеризується емоційністю й експресивністю. У цьому разі писемне спілкування – вторинне (попередньо продумане), передбачає більш поглиблену роботу над створенням тексту та багаторазове "переписування і редагування, шліфування думок"⁷, тому умова безпосередності аналізу тексту у зв'язку з ситуацією не дотримується.

Множинність інтерпретацій поняття "дискурс" схарактеризував Л. Макаров, який узагальнив різні підходи до вивчення дискурсу: 1) як два чи декілька речень, що перебувають між собою у смисловому зв'язку; 2) як будь-яке використання мови (any use of language); 3) "дискурс як висловлення", що передбачає взаємодію форми і функції⁸. Оскільки дискурс-аналіз виник із поцінування функціонального і структурного методів дослідження, то у дискурсі має значення взаємодія форми і функції.

Загальним для сучасних визначень дискурсу залишається тенденція до змістового зв'язку як у зовнішньому, так і у внутрішньому ("прихованому") контексті. Л. Макаров визначив, що

дискурс – категорія з певним ідеологічним спрямуванням, тому сформулював власний погляд на вивчення мови та мовного спілкування. Він не наголошує на тому, ким інформація сказана і для кого, а стверджує, що для дискурсивних досліджень фізичний час і місце феномену спілкування, хоча і відіграє роль, вирішального значення не має: коли щось сказано, набагато важливіше знати, хто це сказав, кому, як, про що, з якою метою. Отже, ситуативність стає об'єднавчою ланкою тексту і контексту, проте другорядною. На перший план виступає соціально-психологічне "людське середовище"⁹, тобто свідомість і когнітивний процес.

Когнітивні процеси виникають за певних обставин і в певному місці як результат асоціації з побаченим чи почутим. Відповідно, усний текст супроводжується емоціями, які виражаються вербально. Розгляд ситуації у зворотньому порядку дає можливість визначити початковий варіант ідеї, а отже, і підтекст.

Один із найвизначніших дослідників дискурсивного методу М. Фуко, роботи якого вже стали класикою, сформулював питання: "Відповідно до яких правил можуть відбуватися подібні висловлення?"¹⁰ Теоретик відмежовує створення власне тексту від дискурсивного явища, зазначаючи: "Опис дискурсивної події ставить перед нами інше питання: чому такі висловлення виникають саме тут, а не де-небудь іще?"¹¹ Ситуативність може стати одним із варіантів реконструкції замислу. Отже, "якщо тільки ми чітко визначимо умови функціонування, то тоді можна буде на законних підставах, виходячи з коректно описаних зв'язків, встановити такі дискурсивні сукупності, які, будучи неприхованими, залишалися би невидимими"¹².

На нашу думку, деякі відомі французькі школи (що перебували під впливом ідей Альтюссера, Фуко, Дерріди і/чи Лакана) відрізняються більшою філософською спрямованістю дискурсивного аналізу, на відміну від своїх попередників 1960-х і ранніх 1970-х рр. Це супроводжується численними покликаннями на ідеологічні, історичні, психоаналітичні і немарксистські роботи, особливо в сфері літературного аналізу. У цьому випадку деякі дослідники розглядають мову і мовлення як явища соціальні, а

продукування змісту і значення сприймаються насамперед як процес соціально (ідеологічно) зумовлений. Аналіз дискурсу набув поширення на рівні з іншими лінгвістичними науками, про що П. Серіо зазначає: "Щоб "відкрити невідкрите в самому тексті", потрібно було "співвіднести його з іншим текстом, що присутній в ньому через необхідні відсутності", а саме з ідеологією"¹³. Він відстоює думку про те, що поняття "аналіз політичного дискурсу" – надмірний.

За словами П. Серіо, дискурсивність визначається всередині ідеології, а отже, будь-який дискурс, узятий за предмет аналізу, принципово повинен входити в галузь політики. При цьому теоретик не відкидає погляди попередніх досліджень, вкладаючи в термін "дискурс" всю множинність його значення: 1) мова; 2) одиниця, яка за розміром перевищує фразу; 3) бесіда; 4) іноді протиставлення мови і мовлення¹⁴. П. Серіо проаналізував текст у подієвому аспекті. При цьому динаміка й статика протиставляються не за часовою і просторовою функціональністю, а змістовою, тому "однозначність тексту і дзеркальне відношення того, що означає, одночасно з тим, що позначає, піддається сумніву"¹⁵. Іншими словами, кожен текст – амбівалентний і може бути об'єктом дискурс-аналізу, а дискурс, як відомо, характеризується динамікою.

П. Серіо розглянув "аналіз дискурсу" у поєднанні з когнітивним процесом. Оскільки осмислення інформації відбувається на свідомому та підсвідомому рівнях, і останнє – набагато дієвіше, то у процесі створення і сприйняття сказаного залучаються психолінгвістичні дані.

Повертаючись до визначеного на початку статті інваріантного формулювання дискурсу як "текст + ситуація", відзначаємо його статичність. П. Серіо додав іншу їхню характеристику – несталість, яка "є продуктом ідеологічної роботи так само, як сон – продукт психічної роботи, що відкривається визначеним законом"¹⁶. Таким чином, справжній аналітик досліджує формування мовленнєвого впливу, щоб проекція сказаного збігалася з інтересами реципієнтів.

Дослідження аналізу дискурсу в історичному плані становить великий інтерес і користь на розвиток нової науки, оскільки історія здатна представити перед нами докази дієвості законів дискурсу. У діячоронії можна простежити, чи закладений адресантом зміст у тексті виконав свою функцію (особливо прихований вплив на свідомість адресата), а якщо ні, то за яких обставин? За умови розкриття певних загальних правил, які передбачає дискурс-аналіз, з'являється можливість правильно інтерпретувати підтекст, а отже, і власне текст. Цікавим є дослідження, що ґрунтується на матеріалах історичних пам'яток, наприклад, угод, законодавчих актів, аналіз дискурсу яких – ідеологічно зорієнтований.

Поняття "дискурс" рідко використовується в історичній лінгвістиці, оскільки вважається, що ситуацію не можна встановити безпосередньо і тим самим визначити пряму співвіднесеність цієї мотивованої ситуації і тексту. Утім, дослідження історичних пам'яток варто проводити з урахуванням впливу на свідомість реципієнта. У цьому випадку велику роль відіграють, як ми вже відзначали, ситуативність та іноді особистісні характеристики реципієнта (що саме для нього є важливим).

Ми з'ясували, що основою аналізу дискурсу як у сучасній, так і в діячоронічній проекції є мовлення (мовленнєва діяльність), що мотивовано ситуацією. Відповідно, текст, що єдино доступний для аналізу історикові мови, реконструюється дослідником, тобто акцентується його процесуальна характеристика. При цьому реконструкція цієї процесуальності насамперед є очевидною в діалозі чи діалогічних відношеннях у структурі прозового тексту. Оскільки у другій половині XVI ст. активно використовується діалог як практика писемної комунікації, то це знаходить відображення у полемічних, глумачно-богословських текстах.

У цій статті ми ставили за мету уточнити лінгвістичні визначення дискурсу, тому у процесі дослідження текстів староукраїнської мови акцентуємо увагу на тій принциповій ознаці, що це не тільки реконструкція сукупності діалогічних відношень, що виникають між автором тексту та його опонентом, автором тексту та його потенційним слухачем чи читачем, але в центр уваги

вноситься питання про досягнення спрогнозованого впливу на свідомість реципієнта. У цьому разі маємо на увазі врахування ідеологічних передумов комунікації, досягнення спрогнозованого впливу на свідомість реципієнта за допомогою вибраних комунікативних стратегій і тактик.

Відповідна ситуація наприкінці XVII ст. зумовила розвиток актуальних диспутів переважно на релігійну тематику, що вимагала нових методів переконання. Одним із основних засобів впливу полемічних текстів вважається використанням ґрунтовних доказів¹⁷.

Таким чином, поняття "дискурс" розглядається як мовленнєва діяльність, мотивована ситуацією. Під впливом критичного дискурс-аналізу усталюється підхід до врахування впливу на свідомість реципієнта. Під цим кутом зору Учительні євангелія, полемічні тексти варто дослідити з огляду на історичні зумовленості цих текстів, особливості історичної форми свідомості, характеристики мовленнєвого впливу.

¹Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 136–137; ²Дейк ван Т. Язык. Познание / Т. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – С. 122; ³Цит за вид.: Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова – К., 2002. – С. 37; ⁴Бацевич Ф.С. Основы комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич – К. : Академія, 2004. – С. 138; ⁵Там само. – С. 192; ⁶Там само. – С. 122; ⁷Там само. – С. 122; ⁸Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – С. 51; ⁹Там само. – С. 11; ¹⁰Фуко М. Археология знания / М. Фуко – К. : Ника-центр, 1996. – С. 29; ¹¹Там само. – С. 29; ¹²Там само. – С. 31; ¹³Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М. : Прогресс, 1999. – С. 22; ¹⁴Там само. – С. 25-26; ¹⁵Там само. – С. 22; ¹⁶Там само. – С. 23; ¹⁷Ніка О.І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. / О.І. Ніка – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009.

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СУЧАСНІЙ ФІЛОЛОГІЇ

Г.М. Наєнко, канд. філол. наук

НАУКОВА МОВА ІСАЇЇ КОПІНСЬКОГО

Розглянуто ознаки української мови в церковнослов'янському тексті Ісайї Копинського "Алфавіт духовний". Параметри наукового стилю вказано в аспекті функціонування термінологічного апарату та засобів вираження елементів семантичної структури.

Ключові слова: історія української мови, науковий стиль, семантична структура, Ісайя Копинський.

The article deals with the terminology and the semantics structure of a treatise of Isaja Kopynskyj "Alfavit duxovnyj" as a model of scientific style. The marks of Ukrainian language in this church-slavonic text are analyzed.

Key words: history of Ukrainian language, scientific style, semantics structure, Isaja Kopynskyj.

В статтє проанализированы признаки украинского языка в церковнославянском произведении Исаии Копинского "Алфавит духовный". Параметры научного стиля указаны в аспекте функционирования терминологического аппарата и средств выражения элементов семантической структуры.

Ключевые слова: история украинского языка, научный стиль, семантическая структура, Исаия Копинский.

Ісайя Копинський і його твір "Алфавит духовний" привертали увагу дослідників у зв'язку з найважливішими тенденціями розвитку літератури середньовіччя. Ще на початку ХХ ст. літературознавці були схильні засуджувати релігійне моралізаторство та чернечу балаканину (М. Возняк). Проте існували й інші думки; так, В. Щербина помічав шанобливе схвалення наукових пошуків: "автор з великою пошаною ставиться до науки та радить вивчати тварь Божу, у системі, переходячи по ряду, від ни-

жчих шаблів до вищих"¹. Полемізуючи із М. Возняком, він також зауважував: "Копинський, як ми бачили, поділяє розум на тілесний, душевний та духовний. Це не "чернеча балаканина", а своєрідна моральна філософія чи теософія автора. Духовний розум Копинського, це, власне кажучи, не розум, а моральне почуття, що він цінує вище ніж розум"². Також цінними, на думку В. Щербини, були вказівки на шляхи досягнення спасіння: "Шлях до цього "умное дїланіє", боротьба з усіма страстями та спокусами. Але для дослідження цієї головної мети життя Копинський не наказує відхилитись від громадського життя, щоб піклуватися лише про своє особисте спасення; навпаки, треба брати жваву участь у громадському житті. Це життя повне невинної боротьби. Військові справи, торгівля, мореплавство, наука – все це вимагає невинної праці"³.

Цікавила дослідників і проблема авторства твору, надрукованого через шістдесят років по смерті Копинського, у 1710 році після тривалого поширення у рукописних списках. Помилкове приписування його Димитрію Ростовському (Туптала) зумовлене ідейною близькістю "Алфавіту духовного" та проповідей Туптала, присвячених розробці етичної та антропологічної проблематики, традиційної для книжників середньоукраїнського періоду.

Становлення історико-філософських досліджень школою В. Нічик дозволяє вписати постать І. Копинського у загальний контекст ідейно-світоглядних концепцій епохи XVI – XVIII ст. і констатувати безпосередній ідейний зв'язок філософських поглядів І. Копинського та Г.Сковороди. Дослідники вказують, що найбільш цінними у формуванні тогочасної інтелектуальної спадщини були розроблені Копинським протоїдеї самопізнання, двонатурності людини, спасіння шляхом розумного діяння та індивідуальності в спілкуванні, розгляд концепту чеснот (П. Бублик).

Науково-методологічні засади таких досліджень сформульовано В. Горським: він наголошує, що історію філософії "цікавить не стільки зібрання й оцінка філософських систем минулого, скільки історія зародження й руху філософської думки, що лише наприкінці свого поступу виявляє здатність продемонструвати одержаний результат у вигляді певної теоретичної філософської

системи. У цьому сенсі філософську систему можна вважати завершенням певних етапів у розвитку філософії, а суть самого процесу проглядається власне в історії зародження і поступового становлення певної системи філософських ідей"⁴.

Історія наукової мови XVII – XVIII ст., відповідно, не має нехтувати елементами наукового викладу, зафіксованих у різножанрових синкретичних текстах. При цьому спираємося на усталені в сучасному наукознавстві уявлення про відсутність різкого розмежування релігійного та наукового мислення: "Сучасна наука народжувалася зі складної амальгами наукового спадку давнини та середньовіччя, нових емпіричних спостережень, філософських та теологічних уявлень"⁵. Створений як наслідування "Ліствиці" Іоанна Ліствичника, "Алфавіт духовний" репрезентує повчальну прозу в межах ораторсько-проповідницького стилю.

Ті особливості мови "Алфавіту духовного", що характерні для власне наукового стилю, будуть предметом нашого дослідження. Цілісний аналіз передбачає виконання таких завдань:

- вказати на характерні ознаки української редакції церковнослов'янської мови у царині фонетики, граматики, лексики тощо;
- означити показники наукового стилю в способах позначення онтологічних, рефлексивних, комунікативно-прагматичних аспектів епістемічної ситуації. Методологічною засадою цього аналізу є розроблена ученими Пермської стилістичної школи стилістично-дискурсивна модель наукового тексту, що розглядає його смислову структуру як детерміновану епістемічною ситуацією⁶. При цьому використовуватимемо, отже, крім порівняльно-історичного, також методи функціонально-стилістичний, контекстуально-інтерпретаційний та елементи когнітивно-дискурсивного.

Церковнослов'янська мова української редакції кінця XVII – XVIII ст. вирізняється систематичними відхиленнями від орфографічної норми, що вказують на відображення ознак живої вимови. Відомо, що поширюваний у списках текст "Алфавіту духовного" перед друком у 1710 році зазнав певних виправлень; про це сказано у передмові друкаря: *таѡ Книжищѡ была изслѣ//дованна, исправленна, и напечатана*

(АД, 1зв-2). Тому йдеться про типові ознаки мови стародруку Києво-Печерської Лаври початку XVIII ст. (далі – АД), а не про особливості мови оригіналу.

Так, у тексті послідовно фіксуються плутання літер і та ы на місці етимологічних *і та *у : не на *тислицѣ*, или двѣ или три *тислицы* лѣтъ (АД, 6); донелѣ не прійдетъ *зыма* (165). Це яскраво виявляється у флексіях імеників: Тебе ради *свѣры*, *скоти*, *птицы* пернаты (6); зокрема в позиціях після задньоязикових: И инѣми глѣти *языки* (31).

На вимову етимологічного *ѣ як [і] вказують написання на місці ѣ літер і, и та навпаки: не познаетъ *первѣ* себе: не познаетъ(ъ) же совершеннѣ себе, донелѣ не прійдетъ //первіе въ познаніе твары (19-19зв); потоликѣ *процветаетъ* и во(з)растаетъ истиненъ разѣмъ(ъ) (27); ниже на(д) иными *гордѣтисѣ* (82 зв).

Послідовно передається явище ствердіння шиплячих: Но на *лѣчшое* преселеніе преходимъ (арк.6); ко(н)ца не *имѣцыѣ* (6); оцѣта и *желчы* вкѣси (арк. 7); И всѣка *вещь* (31); еликѣ познаваетъ свою *немоць* (32); И насытишисѣ Бжѣ(с)венныѣ *пицы* (39).

На морфологічному рівні мови помітне вживання нових закінчень іменників, зокрема у формах чоловічого роду: Сіѣ же всѣ *немогѣ(т)* быти кромѣ *трѣда*, и зѣлнагѣ *подвижѣ* (25); и соединеніѣ *разѣмомъ Г(с)дѣви* (28 зв). Збережені українською мовою також архаїчні форми закінчень іменників жіночого роду в О.в.: *дѣю* же перебуваемъ въ *вѣки* (6); Непрелѣ(ъ)щайсѣ *лѣпотою* и *поставою*, и прекрасны(м) *лице(м)* (50зв).

До спільних явищ граматичних систем відносять також наявність кличного відмінка іменників: Не завиди *члѣвѣ* ни единомѣ (127 зв); вживання коротких форм прикметників і дієприкметників у предикативній функції: Любо(в) Бжѣѣ *ненасытима* є(ст), желаніе его непрестаемо, всю дѣѣ *свѣтлѣ*, *зрачнѣ*, *просвѣщен(н)ѣ*, *радостнѣ*, *веселѣ*, *бе(з)страстнѣ*, *бе(з)печалну*, *нелѣпностнѣ*, *не оунылѣ*твори(т) (123) та форм інфінітива на -

ти: подобаєть *оучитисѧ* (21), Се едино може(т) насъ *присоединѧти* Бгови (147).

Фіксуються також нові форми прийменників, що виникли шляхом асимілятивних змін: чистоты цѣлом(д)рїѧ *образъ з себе* показавшемъ (52 зв).

Зустрічаються нечисленні лексичні українізми: *дарѣть* ти крѣпо(ст), здоровіе, живить тѧ... ѡ тебѣ *дѣеть*... (6 зв); *оцта* и желчы вкѣси... (7); зачинає(т) *начато(к)* дѣа (24); *ѡвсюдъ сѣти*, *ѡвсюдъ тенета* (48); кокошъ бо ѡ изнесенїи своего *ѧйца*, абїе пре(д) всѣми возглашаєть, и велехвалѧсѧ *гдаче(т)*, *ѧкѡ* изнесе *ѧйце* (73); Мірѣ сей сѣ(ь) почитан(ь)ми своїми, пр(с)но ѡбращателень оустроєнь є(ст). *ѧкоже коло млыновое* (80); ибо онъ плачь *Прабабы* Євы оустави Воскр(с)нїємъ свої(м) (137); с велїим разсмотрєніє(м) *дѣи* (138 зв).

Деякі запозичення середньоукраїнського періоду характеризують лексичну систему в цілому: ина *даскаліѧ* члѣвѣческаѧ, ина же Бжіѧ (30); *ѧкѡ* в(ь) *тумтанѣ* въ оумерщвленномъ тѣлеси (34 зв).

Провідна позитивно-конструктивна роль суб'єктивного начала в християнській філософії отримала в наукознавчих дослідженнях належне поцінування. Разом із християнством, констатує П. Гайдєнко, "формуєтьсѧ новий підхід до аналізу як онтологічних, так і теоретико-пізнавальних проблем: замість характерного для античності об'єктивїзму тепер усе частїше аргументація йде від сфери внутрішньо-суб'єктивного"⁷. Тому розмисли І. Копинського про способи самопізнання логїчно вписуютьсѧ в історїю української філософської думки⁸.

Самопізнання – центральний концепт цієї наукової системи, що отримує різні способи окреслення: це сполука **познати себе та прийти в познанїє себе**: Тѣмъ же, аще кто истинно хоцєть познати Г(с)да, *познай себе*, и снимъ любовїю соединисѧ (19 зв), Єгдаже прїйде в(ь) познанїє си(х), тогда возможе(т) *прїйти*, и в(ь) *познанїє себе* (19 зв); *прїйти* въ познанїє твары, *въ по(з)нанїє себе*, таже и Г(с)да (25).

Споріднені терміносполуки, що перебувають в ієрархічних стосунках із попередніми – **познати тварь, прийти в(ъ) всего познаніє**: Да *познаеть* первѣ всю *тварь*, видимѹю и неразѹмѣваемѹю (19 зв); и тако *приходитъ* // в(ъ) совершенное *всего познаніє* (19 зв -20).

Шлях цього пізнання – це **умное дѣланіє** "розумне діяння", передається також сполуками **дѣлати разумомъ**: О еже *дѣлати* подобае(т) *разѹмо(м)*, и хранити Г(д)нѹ заповѣди (21 зв); Правъ же *разѹмъ* возрастаетъ и оумнѹ//жае(т)сѹ *ѿ дѣланіѹ оумнагѹ* (21зв-22); Но понеже не *дѣлаше разѹмомъ*, сего ради не сохрани заповѣдані(а) (22). Подеколи він вступає в відношення синонімічні до термінів **разумъ** "розум" і **познаніє** "пізнання": Тѣ(м)же прежд(е) всего, подобае(т) оучитисѹ, не точію внешнемѹ трѹду, но и *дѣланію оумномѹ, разѹмѹ и познанію*; и наѹчитисѹ кто *разѹмѹ, и всѣ(х) вещей познанію*, оудобнѣ всемѹ вѣрѹ емлетъ: *сохраняетсѹ* Г(с)днѹ заповѣди (21). Термінопозначення функціонують у антитезах з антонімічними лексемами **безуміє, непознаніє**: начало и корень всѹкомѹ грѣхѹ, є(ст) *безѹміє* и *бе(з)словесне себе непознаніє*: сице и начало, всѹкомѹ бл҃гѹ, *правъ разѹ(м)* и *разсѹжденіє* (36).

Взаємозалежність пізнавальних операцій підкреслюється спеціально у визначеннях, предикативний центр яких – іменний або іменниково-інфінітивний: **Дѣланіє же оумное**, им(ъ) же имама приблизитисѹ, и совершеннѣ присоединитисѹ Г(с)дви, *сіє єсть*: еже *познати первѣ всю тварь*, видимѹю и разѹмѣваемѹю, *ѿ* кого и чесо ради сотворенна бысть, и камо движима, и обрацаема є(ст), и оувѣритисѹ *ѿ* семь истинно, *таже себе*, и все *єже ѿ себѣ таи(н)ство*, таже, и всѹ єгѹ бл҃годѣланіѹ (24 зв).

Дефінітивні структури зрідка вводяться як відповіді в діалозі: *Что є(ст) смиреніє? Смиреніє є(ст) разѹмѣти себе*, и *ѿ* себе ничтоже, прѣв(д)нѣ же є(ст) *разѹмѣти себе* ничтоже: //понеже бо *ѿ* ничесого и сотворе(н) єси: ниже о себѣ *разѹмѣти* что, понеже ничтоже имаши о(т) себе (93-93зв).

Не меншу роль відіграють також силіогізми: Обаче никтоже можетъ *познати Б̃га*, донелѣ не *познаеть первѣ себе*: не познает(ъ) же совершеннѣ себе, донелѣ не *прійдетъ //первіе въ познаніе твары*, и всѣ(х) вещей в(ъ) мірѣ зримыхъ, и разѣмѣваемы(х) ра(з)смотреніе. Єгдаже *прійде в(ъ) познаніе си(х)*, тогда возможе(т) *прійти*, и в(ъ) *познаніе себе*, таже и *Б̃га*, и тако приходи(т) в(ъ) соверше(н)ное с Б̃гомъ любовію соединеніе (19 – 19 зв).

В. Колесов указує, що уявлення про динамічні ознаки розуму присутне в східнослов'янських старовинних трактатах ще з XV ст.: "Від Ніла Сорського, з XV століття ідуть визначення на зразок *умная душа*, але й *умное делание*, ум – завжди дія, а з діяльністю пов'язане й можливе зло"⁹.

Концепт **розум** отримує надзвичайно детальну розробку; Копинський виділяє три його різновиди: **разумъ духовный, разумъ душевный, разумъ плотский**: Є(ст) бо разѣмѣ ра(з)личіе, **іакоже** и всѣ(м) внѣшні(м) вѣщемъ. Є(ст) бо *разѣ(м)* совершенъ *д̃хове(н)*, єсть же посередній *д̃шеве(н)*, єсть же Ѡнюдь грѣбъ *плотскъ*; **іакоже** внѣшнѣгѣ оученіѣ, или коегѣ х̄дожества, никтоже навикнетъ, не всегда ѣ семъ **пѣчѣасѣ** и попеченіе творѣ: сице и соверше(н)наго *д̃ховнагѣ разѣма* и очищеніѣ оумнаго кто **изѣчи(т)сѣ**? Не всегда ѣ семъ **прилежаніе творѣ** (26); **Инь** бо єсть *разѣмъ міра сего*. инь же єсть *д̃ховень* (26 зв).

Гіперо-гіпонімічна парадигма термінів **разумъ – оумъ** відображає тепер типові ієрархічні стосунки концептосфери наукової картини світу; так, Копинський визнає, що людина наділена Богом розумом від природи, він визначає її внутрішню сутність: Небо Ѡ писмене, и оученіѣ **внѣшнѣгѣ обрѣтесѣ**, и во(з)расте оумъ: но Ѡ оума всѣ сіѣ **родишасѣ** и **возрастоша**; *оумъ естественнѣ Б̃гъ ком̄ѣж(д)о даде*, **внѣшнего же оученіѣ Ѡчлѣкъ прибысть** (29).

Завдяки співучасті розуму, а через нього – істині, душа ніби приліпляється до незмінних першооснов усього суцього, тому "розумна діяльність розглядається як синонім духовності"¹⁰. Така висока оцінка розуму, закорінена в ученні Платона та неоплатоніків, вплинула на всю середньовічну епоху завдяки сформу-

льованій Августином концепції віри, що засновувалася на істотному збігові шляхів віри та розуму¹¹. Докази взаємозалежності віри та пізнання Копинський формулює як силогізми: По еликѸ процвѣтаєть *разѸ(м)*, по толикѸ возрастаєть и *Вѣра*. И по еликѸ возрастаєть *вѣра*: по толикѸ оумнѡжаютсѧ *добродѣтели*, потоликѸ раждаєтсѧ и оупованіє на Бѣа. и по еликѸ ктѡ оуповаєть, по толикѸ и *Бѣа любитъ*; и по еликѸ любитъ, по толикѸ и со Бѣомъ соединѧетсѧ. наслаждающисѧ Бж(с)тве(н)ныѧ его славы (20 зв).

Парадоксальним чином, помічає В. Катасонов, "саме в рамках християнської культури народилася ідея автономного людського розуму, протипоставленого розуму, закоріненому в світовому божественному Логосі"¹²: *Внѣшній члѣвческой міра сего разѸмъ, члѣвскаго внѣшняго оученіѧ требѸє(т); дховный же внѣтрній, не члѣвческаго но Бж(с)твеннаго оученіѧ. Ѡ самага Г(с)да да взыскѸеть (арк. 30).*

Розум, за Копинським, є найвищою цінністю: **такоже всѣхъ естественныхъ чѣвствъ, честнѣйшее и радостнѣйшее єсть в(ь) видимы(х) зрѣніє; сице и в(ь) мыслен(н)ы(х) разѸмѣваемых(ь), че(ст)нѣ(й)шій и оутѣшнѣшій єсть разѸ(м), и всѣхъ вещей познаніє** (арк 37). Найвища точка ієрархії – це *правъ разумъ*, саме від здатен пізнати Бога: сице и *правъ и истиненъ разѸмъ*, соединѧетсѧ в(ь) познаніи //всѣхъ вещей, разѸмѸ Бжїю (23зв-24). Таким чином субтекст оцінки, репрезентований прикметниками **правъ, истиненъ, честнѣйший, радостнѣйший** та под., безпосередньо розгортається у зв'язках із субтекстом нового знання.

Копинський розвиває також метафору внутрішньої людини, вказуючи на шляхи пізнання: **такоже внѣшняѧ всѧ вещи, не могѸ(т) быти зрима, точїю очима; сице ниже внутренѧѧ дѡвнаѧ могѸть быти разѸмѣнна, точїю разѸмо(м) и оумны(м) разсмотреніємъ** (арк35).

"Вищою формою діяльності визнається та, що має стосунок до морально-релігійної сфери – до спасіння душі, а ця діяльність багато в чому споріднена зі спогляданням: це молитва, богослужбовий ритуал, размисли про божественні речі"¹³.

Не усвідомлюючи античних коренів свого вчення, Копинський не проминає можливості висловитися щодо шкоди "зовнішнього" філософствування, тим самим засвідчуючи близькість світоглядних позицій до "консервативного" крила церковних інтелектуалів початку XVII ст.: днесь же не *ѿ Дѣа стѣа, но ѿ Аристотелѣа, Цицерона, Платона, и прочїи(х) ꙗзычески(х) любом(д)рце(в) разѹма оучатсѣа*. сего ради до конца ослѣпоша лжею. и прелстишасѣ ѿ пѣти праваго в(ъ) разѹмѣ (26 зв). Таким чином, опозиція **правда** – **ложь** – визначальна у моделюванні рефлексивного складника пізнавального процесу і відповідних текстових елементів.

Саме тому прецедентні тексти для Копинського – це Святе письмо, послання апостолів та под., введені переважно за допомогою маркерів мовлення: Не *ѡ хлѣбѣ бо, рече*, єдино(м) живь бѹдетъ члѣкъ, (на полі – Ма(т) : за(ч) : ѝ) но *ѡ всѣкомъ глѣх* исходѣщо(м) из(ъ) оустъ Бжїихъ (43 зв); Но *оубо познай себе, гордь и высокоѹмень сый: Г(с)дѣ бо горды(м) противитсѣа, смиреннымъ же даеть блг(д)ть. глѣтъ Соломѡнъ* (83).

Цитування крилатих висловів супроводжується покликанням на берегах: Сего ради *разѹмѹ во всем(ъ) послѣдѹй*, а не безсловесной похоти: *слѣль бо слѣного водѣ(й), оба впадѹтъ в(ъ) ѣмѹ*. (лѹк: зач:їз) (45 зв). Так само на прислів'я дозволяє собі широкі алюзії: *Всѣкѹ вещь*, во всѣко(м) начинанїи и дѣлѣ, *мѣра права, и ра(з)смотренїе краси(т)*: чре(з) мѣрѹ же не *правы(м) разѹмомъ всѣка вещь прїемлема, сѣло повреждае(т) члѣвка; и не точїю в(ъ) внѣшнемъ дѣйствїи, но и в(ъ) дѣховно(м) направлєнїи и ра(з)смотренїемъ творимаѣа, сѣлѡ смущаю(т) дїу* (48).

Водночас автор не оминає можливості покликатися на себе, використовуючи форми дієслів 1 особи, та називаючи іншу свою працю: *Первѣйшаѣа вина бы(ст) Адамлю падєнїю, ꙗкоже рекохъ, безѹміє* (35 зв); *ѡбаче хотѣй ктѡ оудобѣ прїйти в(ъ) познанїє твары, в(ъ) по(з)нанїє себе, таже и Г(с)да, да чтесть най-*

част^бй Книжиц^с нареченн^ю се(д)модневникъ, в(ъ) неже **w** сем(ъ) простран^ъе начертах^мъ (25).

Зауважмо, що для субтексту авторизації природним є вживання й форм першої особи множини: *Мы* же ни єдин^с **ѿ** си(х) перв^ѣ"ш^ю быти *мнимъ*. точію без^міє и вс^ѣхъ вещей неразсмотреніє (18); *Рекох*(м), **ѿ**ко перв^ѣйша^а вина и начало бы(ст) Ада(м)лю паденію без^міє, б^лгом^с же д^ѣланію, и начинанію раз^мъ (21 зв).

Засуджуючи зовнішню мудрість, Копинський може покликається і на найзагальніші авторитети: вн^ѣшн^аа міра сего м(д)рость, и т^ѣлесный тр^с(д), кром^ѣ оумнаг^о д^ѣлані^а, **ѿ**к^о// сосца с^сси, **ѿ**ко древо неплодовито, *г^леть и **ѣ**кт^о* (27-27 зв).

До ознак організації тексту, притаманних науковому викладові, можна віднести чітку структурованість, поділ тексту на три великі частини, кожна з яких відповідно складається з глав. Автор називає їх **главицами та главизнами**: Оглавленіє *главиц^{ам}*, **ѿ**же в(ъ) книжици сей **вб^рѣтаютс^а** (15). Основа субтексту адресації – спеціальні коментарі щодо часу й потреби читання повчань, що супроводжують зміст: *С^ѿ* же *главизны*, не сице прі^ѣтны быти можуть, *но во свое время пріємлемы*: **ѿ**ко же єгда кто найпаче коєю страстію боримъ и ратуемъ б^сдетъ, и пріємлетъ приличное пособіє, и врачеваніє д^ѣи своей (17).

Назви глав – це типові об'єктні конструкції, що визначають предмет розгляду в кожній частині: **W** *єже д^ѣлати подобає(т)* раз^мо(м), и *хранити Г(д)н^а* запов^ѣди. Глава *ѿ*. (21); **W** *ЄЖЕ НЕ Д^ѣЛАЯИ КТО* раз^момъ, и не *вчища^м* єго, не правъ, и не истиненъ єсть раз^мъ. Глава *ѿ*// (26).

Виклад супроводжується периферійними субтекстами – передмовою, де сконцентровані субтексти авторизації та адресації, та змістом. Передмову автор називає Предсловіє к(ъ) *любезном^с читателю* (9). Надаючи перевагу першій особі у визначенні мети своєї роботи, Копинський підкреслює, що, крім загального добра, піклувався також і про спасіння власної душі: Начертахо(м) же с^ю книжицу, не сице ин^ѣ(м) ко возб^сжденію, иже

не требѹю(т) ни єдинаго возбѹжденїа: ꙗкоже а(з) *наипаче своей окаяннѣй дийи, зѣло бо ѡкаменень и оуныль есм(ъ)* (10). Також називає себе *грѣшним та немощним* (10 зв).

Таким чином, "Алфавіт духовний" Ісайї Копинського має у своїй семантичній структурі такі елементи наукового тексту: субтекст нового знання, репрезентований визначеннями основоположних понять етичного вчення та силогізмами; субтекст старого знання, втілений у аргументуючих цитатах із Святого письма та патристики; прецедентні субтексти з покликаннями на античну філософію та власну працю "Седмодневник". Достатньо виразно виступають субтексти, детерміновані рефлексивною та комунікативною складовою епістемічного процесу, що пов'язано, безперечно, з проповідницькою практикою автора. Відсутність методологічного субтексту позиціонує текст у периферії наукового стилю.

¹Щербина В. Ісайя Копинський та його книга "Алфавит Духовный" / Щербина Володимир. – Рукопис ІР ЦНБВ, Ш Х, 18508. – арк. 10; ²Там само; ³Там само – арк. 12; ⁴Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії / Вілен Горський // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Зб. праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред.-упоряд.: Л. Довга, Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – С. 59; ⁵Катасонов В.Н. Интеллектуализм и волюнтаризм: религиозно-философский горизонт науки Нового времени / В.Н. Катасонов // Философско-религиозные истоки науки. – М. : Мартис, 1997. – С. 146; ⁶Баженова Е.А. Научный текст в дискурсивно-стилистическом аспекте / Елена Александровна Баженова // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2009. – Вып. 5. – С. 24–32; ⁷Гайденко П.П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ / П.П. Гайденко. – М. : Наука, 1980. – С. 411; ⁸Пор.: Паславський І.В. Розвиток філософської думки / І.В. Паславський // Історія української культури: у 5-ти т. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2. – С. 782–783; ⁹Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте / В.В. Колесов. – СПб : Петербургское Востоковедение, 2006. – С. 279; ¹⁰Гайденко В.П. Западноевропейская наука в средние века. Общие принципы и учение о движении / В.П. Гайденко, Г.А. Смирнов. – М. : Наука, 1989. – С. 104 (Библиотека всемирной истории естествознания); ¹¹Там само. – С. 107; ¹²Катасонов В.Н. Знач. праця. – С. 145; ¹³Гайденко П.П. Знач. праця. – С. 515.

Умовні скорочення назв джерел

АД – [Сайя Копинський] Алфавить дѣховны(й), в(ъ) по(л)зѣ Іноко(м) и мѣрским(ъ), Бгѡѡ(д)нѣ жити хотѣщы(м), написанный. – К. : Типографія Києво-Печерської Лаври, 1710. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 266п – [4], 192 арк.

О.В. Левко, асп.

КОНЦЕПТ τὸ φῶς В ЕПІДЕЙКТИЧНИХ ПРОМОВАХ ВАСИЛЯ ВЕЛИКОГО, ГРИГОРІЯ БОГОСЛОВА ТА ІОАННА ЗЛАТОУСТА

У статті досліджується зміст та прийоми вербалізації концепту τὸ φῶς "світло" у патристичному дискурсі на матеріалі епідейктичних промов Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, аналізується мовна репрезентація уявлень про Божественне світло і про світло людини за образом і подобою у текстах ранньохристиянської доби.

Ключові слова: концепт, давньогрецька мова, світло, патристика, красномовство, лексико-семантичне поле.

In the article the author investigates the content and the ways of verbalization of the concept τὸ φῶς "light" in the discourse of epideictic sermons of Basil the Great, Gregory the Theologus and John Chrysostom. The author analyzes linguistic representation of ideas of Divine light and human light by likeness in the Christian discourse.

Key words: concept, Ancient Greek, light, patristics, oratory, lexical and semantic area.

В статье исследуется содержание и приемы вербализации концепта "свет" в патристическом дискурсе на материале эпидейктических речей Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста, анализируется языковая репрезентация представлений о Божественном свете и о свете человека по образу и подобию в текстах раннехристианской эпохи.

Ключевые слова: концепт, древнегреческий язык, свет, патристика, красноречие, лексико-семантическое поле.

Концепт τὸ φῶς *світло* є одним з ключових концептів у дискурсі епідейктичних промов Василя Великого, Григорія Бого-

слова та Іоанна Златоуста. Прославляючи своїх героїв, автори завжди говорять про їх світлий образ, про їх осяяння Божественним світлом, про їх наближення і уподібнення Богу, який часто називається світлом.

Структура досліджуваного концепту у християнському дискурсі досить складна і багатосегментна. Безперечно, базовий рівень концепту τὸ φῶς складають уявлення про Божество як світло, зумовлені більшою мірою контекстом Нового Заповіту. Як зазначає В. Лоський, "Святе Письмо сповнене висловлювань, які стосуються світла, Божественного осяяння, Бога, якому дається найменування світла. Для містичного богослов'я Східної Церкви це не метафори, не риторичні фігури, але слова, які виражають реальний аспект Божества"¹. Св. Іоанн Богослов у 1 Посланні говорить: ἀγγελία ἦν ἀκρῶταμεν ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἀναγγέλλομεν ὑμῖν ὅτι ὁ θεὸς φῶς ἐστὶν καὶ σκοτία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν οὐδεμία *звістка, яку ми почули від Нього, сповіщаємо і вам, що Бог є світло і немає у Ньому ніякої темряви* (1 Jn. I, 5). У Євангелії від Іоанна говориться про втілення Сина Божого як про світло, яке прийшло у світ: τὸ φῶς ἐλήλυθεν εἰς τὸν κόσμον (Jn. III, 19). Євангеліст називає це світло τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὁ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον *світлом істинним, яке просвітлює кожну людину* (Jn. I, 9). Сам Христос засвідчує своїм учням: ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου *Я – світло для світу* (Jn. VIII, 12).

Саме у такому розумінні Григорій Богослов вживає слово τὸ φῶς у своєму дискурсі: Θεὸς μὲν ἐστὶ φῶς *Бог є світло* – (Og. 40, PG36.364. 14-32). Як зазначає дослідник, Бог у дискурсі Григорія Богослова частіше за все характеризується словом τὸ φῶς, а слова з семантикою світла є однією з особливостей творів автора². Як стверджує Джон Еган, Григорій Богослов використовує термінологію світла, щоб, з одного боку, описати Бога, а з іншого, – розум людини, та проілюструвати можливість останнього пізнати Бога ще у цьому житті³.

У закордонних працях, присвячених дослідженню концепту τὸ φῶς у християнському дискурсі, зокрема, у статті Дж. Егана, стверджується, що світло у християнському дискурсі розуміється як а) a divine name *Божественне ім'я*, б) an image of divine life in

the rational creature *образ Божественного життя у розумних творіннях, тобто як образ Бога у людині*⁴. Висловлюється також думка, що світло людини, зокрема, світло очищеного розуму асоціативно пов'язується з Божественним світлом, "світлом найбільш Чистого Розуму за принципом like is known by like"⁵. Беручи до уваги вище сказане, ми вважаємо, що ядром концепту τὸ φῶς у епідейктичних промовах Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста є уявлення про Божество як світло і про людину як світло κατὰ εἴκονα καὶ ὁμοίωσιν за *образом і подобою*.

Центральною лексемою досліджуваного концепту у християнському дискурсі є лексема τὸ φῶς. Словник Дж. Лідделла та Р. Скотта фіксує слово τὸ φῶς у прямому значенні як а) light *світло*, особливо daylight *денне світло*; б) light of torch, lamp, fire etc *світло від світильника, вогню*; та у переносному значенні як с) light as metaph. for deliverance, happiness, glory, victory *світло як метафора щастя, слави, перемоги*⁶. Окремо подається розуміння τὸ φῶς у християнському контексті: а) light of God *світло Бога*, light of Christ *світло Христа*; б) light with reference of illumination of mind *світло як джерело осяяння розуму*, наприклад, τὸ φῶς τῆς ἀληθείας *світло істини*; τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ *світло, яке у тобі*; ἐν τῷ φωτὶ εἶναι *бути у світлі*⁷. Слово τὸ φῶς у словнику І. Дворецького фіксується зі значеннями: а) *світло, сяйво, блиск*; б) *денне світло, день*; с) *сонце*⁸. Як бачимо, даний словник зовсім не фіксує тих контекстуальних значень, які слово τὸ φῶς набуло у християнському дискурсі. Патристичний лексикон Лампе фіксує наступні значення τὸ φῶς: I. physical light *фізичне світло*; II. spiritual light *духовне світло*, причому останнє у патристичному дискурсі може розумітися як а) light of God *світло Бога*; б) light of Christ *світло Христа*; с) light of High Ghost, light by which alone man may see light of God *світло високих видів, у якому окремі люди можуть побачити світло Бога*; д) light of angels *світло ангелів*; е) light of kingdom of God *світло Царства Бога*; ф) divine light as revealed to or attained by man by moral, intellectual and spiritual illumination *Божественне світло як таке, що відкривається людині або досягається людиною через моральне, інтелектуальне та духовне осяяння*⁹. Таким чином, у

християнському дискурсі слово τὸ φῶς переосмислюється і набуває нових значень у контексті християнського світосприйняття. Як бачимо, вище наведені позиції значень слова τὸ φῶς дають підстави говорити про наявність уявлень у християнському дискурсі про Божественне Світло і світло людини, якого вона досягла через очищення та осяяння.

У промовах Григорія Богослова τὸ φῶς *світло* у розумінні Божества сполучається з наступними епітетами: ἀπρόσιτον *неприсутнє* (PG 36, 364), ἄρρητον *несказанне* (PG 36, 364), ἀκραιφνέστατον *незмішане, чисте* (Og. 21, 2, PG 35, 1084), πλούσιον *багате* (Og. 18, 28, PG 35, 1017), μέγα *велике* (Og. 18, 42, PG 35, 1041), λαμπρόν *яскраве, блискуче* (Og. 21, 31, PG 35, 1120). У тому ж значенні τὸ φῶς фігурує у словосполученні τὸ φῶς τῆς θεότητος *світло Божества* (Og. 8, 23, PG 35, 816; Og. 21, 31, PG 35, 1120), а Бог називається ἡ πηγὴ τοῦ φωτός *джерелом світла* для віруючих (Og. 4, 71, PG 35, 593). В епідейктичних промовах Іоанна Златоуста слово τὸ φῶς сполучається з епітетом ἀκίρατον *незмішане, чисте, невідкладне зникненню*, репрезентуючи уявлення про Бога як світло (Laud. Paul. 4, 2).

В епідейктичних промовах досліджуваних авторів дієслово φωτίζω *освітлювати, просвітлювати*, похідне від τὸ φῶς, приписується дії Божества, скерованій на його творіння. У текстах епідейктичних промов Григорія Богослова Бог φωτίζει τὸν ἀόρατον κόσμον *освітлює невидимий світ* (Og. 21, 1, PG 35, 1084), καθημένους ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου φωτίζει *просвітлює тих, хто сидить у темряві і у тіні смерті* (Og. 5, 29, PG 35, 700). Сяяння Божественного світла у такій мірі не порівнюване ні з чим, що Іоанн Златоуст говорить про ὑπερβολὴ τοῦ φωτός *надлишок світла*, який навіть σκοτίζει *осліплює* (Laud. Paul. IV, 2).

Сема *освітлювати як дія Бога*, крім слова φωτίζω, репрезентується синонімічними засобами вираження, зокрема, у Григорія Богослова описовими зворотами: Θεὸς λόγῳ τὸ σκότος ἔλυσε *Бог словом розсіяв темряву* (Og. 5, 31, PG 35, 704), λόγῳ τὸ φῶς ὑπεστήσατο *словом встановив світло* (Ibid.), λόγῳ τὴν νῦν

σκοτόμησαν λύσας εἰς τὸ φῶς ἅπαντα ἐπανήγαγεν *словом розігнавши нинішній нічний морок, все привів у світло* (Ibid.). Логос у вище наведених рядках розуміється як друга іпостась Святої Трійці, і саме у такому розумінні під впливом євангеліста Іоанна Богослова Логос називається світлом у Григорія Богослова. Промова Григорія Богослова In laudem patris засвідчує сполучуваність слова τὸ φῶς *світло* зі словами νεκρῶμαι *бути вбитим* та ἀνίστημι *вставати, воскресати*, коли йдеться мова про смерть і воскресіння Сина Божого: ὑπὸ πλουσίῳ φωτὶ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν αὐτῶν ἐορτάζομεν καὶ τῷ φωτὶ δι' ἡμᾶς νεκρωθέντι συννεκρωθέντες καὶ ἀνισταμένῳ συνανιστάμεθα *у великому світлі ми святкуємо наше спасіння, вмерши зі світлом, заради нас убитим, і воскреснувши з воскреслим* (Or. 18, 28, PG 35, 1017). Василь Великий у промові In laudem Julittae говорить про смерть Христа як про світло, яке зішло у пекло: ἐπι τὸν ἕδην τὸ φῶς *у пеклі – світло* (Hom. 5, PG 31, 253). Іоанн Златоуст концептуалізує уявлення про хресну смерть і воскресіння Христа у категоріях досліджуваного концепту: ὁ σταυρὸς τὴν οἰκουμένην ἐπ' ὄψιν κεκμένην ἀνέστησε, καὶ τὸ σκότος πάντοθεν ἀπήλασε καὶ τῶν ἀκτίνων ἡμῖν εἰσήγαγε λαμπρότερον φῶς *хрест оновив всесвіт, що лежав у владі змія, і розігнав темряву, і просвітив нас світлом, більш блискучим, ніж сонячні промені* (Pan. Vab. 1, 1, PG 50. 530).

За межами християнського світосприйняття теж існують випадки асоціювання божества зі світлом. Приклад семантичних зв'язків слів бог та світло засвідчує гіпотеза інтерпретації етимології слова deus. Так, слово deus пов'язується з інд.-євр. *deiuos *бог* від *deieuo- *яскравий, блискучий*¹⁰. Корінь *deieuo- засвідчує форми аблауту *dieuo-, *dieu-, *diu-, від яких походять латинські слова dies *день*, dius *божественний*. Корінь *deieuo- пов'язується з коренем *deia- *світити*, присутнім у грец. δέεται *здаватися*, δῆλος *очевидний, ясний*, δέελος *ясний*, διάλος *сяючий, блискучий*, δοάσσατο *світити, сяяти*, давньоінд. di-, adidet *сяяти, світити*¹¹. Вище наведені факти свідчать, що божество у часи глибокої старовини асоціювалося зі світлом, яскравістю, сьйвом, днем.

Натомість грецьке слово ὁ θεός *бог* етимологічно не пов'язане з лат. *deus*¹² і відповідно з інд.-євр. **deieuo-*, а тому не має у собі семи світла. Існують спроби витлумачити походження слова Ζεύς, пов'язавши його з інд.-євр. **diu-* *світлий, блискучий*¹³, однак О.Ф. Лосєв піддав сумніву таку інтерпретацію¹⁴. О.Ф. Лосєв схильний стверджувати, що хоча корінь *div-* і мав сему світла і, за свідченням пізнього римського автора Макробія (*Macrob. Sat. I, 15, 14*), з таким значенням вживався у непрямих відмінках слова Ζεύς на Криті, позначаючи день, однак у решти грецької ойкумени втратив значення світла¹⁵. Дослідник далі обумовлюється, що "якщо у стародавніх греків уявлення про богів і пов'язувалося з чим-небудь світлим, то це скоріше за все вогонь і полум'я, а пізніша концепція божества як світлого начала належить теогоністам і філософам"¹⁶. Навіть якщо Гомер завжди асоціює Зевса з блискавкою, то вона у більшій мірі *fulgur удар блискавки*, а не *fulmen світло блискавки*¹⁷. Отже ми вважаємо, що у давньогрецькій національній картині світу уявлення про божество як світло досить нечітке та розмите, хоча етимологічно слово Ζεύς пов'язане зі світлом. Семантичний зв'язок божества і світла можна реконструювати скоріше на латинському ґрунті та на більш ранньому етапі розвитку індоевропейських мов.

Коли у християнському дискурсі говориться про людину, яка наблизилася до Божественного світла через моральне, духовне та інтелектуальне осяяння і якій внаслідок цього дається найменування світла, тоді τὸ φῶς у епідейктичних промовах Григорія Богослова отримує епітети μικρόν *мале* (*Or. 18, 42, PG 35, 1041*). Внутрішній світ людини, яка досягнула досконалості, асоціюється у промовах автора з сяйвом та блиском. Так, у промові *In laudem Gorgonii* внутрішня краса сестри автора називається ἡ ἔνδον ἀποκειμένη λαμπρότης *захованим всередині душі сяйвом* (*Or. 8, 10, PG 35, 800*), а про свого батька Григорій Богослов говорить, що він перевищував багатьох не красою одягу, а τὴν ἔνδον λαμπρότητα *внутрішнім сяйвом* (*Or. 18, 23, PG 35, 1012*). У промові *In laudem Athanasii* Григорій Богослов говорить, що багатство святого полягало у його τῆ τοῦ βίου λαμ

πρότητι *осяїному житті* (Og. 21, 6, PG 35, 1088). Те саме словосполучення вживається для характеристики св. Марка у I промові Contra Julianum (Og. 4, 88, PG 35, 617). Василь Великий у промові на честь мученика Гордія асоціює життя святих зі світлом, яке вказує вірним правильний напрямок у житті: ἡ γὰρ τῶν εὐπολιτεῦτων ἀνδρῶν ἱστορία οἷόν τι φῶς τοῖς σωζομένοις πρὸς τὴν τοῦ βίου ὁδὸν ἐμποιεῖ *історія досконалих мужів несе вірним світло на шляху життя* (Hom. 18, PG 31. 492). Григорій Богослов описує звичаї послідовників Христа у категоріях семантики світла, говорячи про християн як про народ, який τὸ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἔκλαμψεν *просвітив всі куточки всесвіту* (Og. 4, 35, PG 35, 556).

У промовах Іоанна Златоуста τὸ φῶς *світло* часто зустрічається у словосполученні τὸ φῶς τῶν μαρτύρων *світло мучеників*. Автор, приписуючи життю та стражданням мучеників дію світла, у I промові на честь мучеників Маккавейських говорить про τοῦ φωτὸς τῶν ἀγίων μαρτύρων ὑπὲρ ἀστραπὴν ἅπασαν τὴν πόλιν ἡμῖν καταυγάσαντος *світло святих мучеників, яке осяє місто світліше, ніж блискавка* (Pan. Mass. 1, 1, PG 50, 617). Григорій Богослов у однойменній промові, використовуючи синонімічні засоби вираження світла, говорить, що мученики Маккавейські ὑπὲρ χιόνα ἔλλαμψαν *просяjali більше, ніж сяє сніг* (Og. 15, 9 PG 35, 928). Іоанн Златоуста асоціює життя мучеників з τοῦ φωτὸς εἰς τὰς ἡμετέρας καταλάμποντος διανοίας *світлом, яке просвітлює наші душі* (Pan. mart. 1, PG 50, 663). У промові на честь мученика Юліана говориться, що разом з голосом святого лилося світло, φαϊδρότερον τῆς ἡλιακῆς ἀκτῖνος *світліше, ніж сонячний промінь* (Pan. Jul. 3, PG 50, 670). У промові Іоанна Златоуста In laudem Iuventini et Maximini мученики порівнюються з перлинами (οἱ μαργαρίται), *цвіт яких не в'яне і сяйво* (ἢ λαμπρότης) *яких не знає іржі старості* (Pan. Iuv. 1, PG 50, 571). Слава мучеників Ювентина та Максиміна у однойменній промові Іоанна Златоуста описується у категоріях світла: ἀεὶ καὶ διαπαντὸς ἐν ἴση μένουσι ἀκμῇ καὶ νεότητι λάμποντες καὶ ἀποστίλβοντες τὴν τῆς οἰκείας λαμπρότητος δόξαν οἱ μάρτυρες *мученики вічно залиша-*

тимуться у цвіті і віці юності, сяючи і виблискуючи славою свого світла (Pan. Iuv. 1, PG 50, 571-572). Василь Великий репрезентує подібні уявлення в епідейктичній промові на честь муч. Маманта, говорячи, що ὁ μάρτυς τῷ βίῳ λαμπτήρα εὐκλείας ἀνῆψεν *мученик своїм життям засвітив світило слави* (Hom. 18, PG 31, 592). Майбутня слава мучеників асоціюються зі світлом, яке їх чекає у Царстві Небесному. У промові на честь муч. Гордія Василь Великий концептуалізує ці уявлення метафорою τὸ φῶτεινον ἔνδυμα ἡμῖν ἐν τῇ ἀναστάσει ἐπανθήσει ἀντὶ τῶν μωλώπων τῶν ἐπανισταμένων τῷ σώματι *світлосяйний одяг у воскресінні уквітчає нас замість ран, нанесених тілу* (Hom. 18, PG 31, 501), а Іоанн Златоуст вкладає в уста мучеників Ювентина та Максиміна слова, сповнені віри у майбутнє їх осяння світлом і славою після страждань і смерті: Ἐν δ' ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ἀποθάνωμεν τῶν ἀγγέλων, μετὰ πλείονος τῆς δόξης τὰ σώματα ἀποληψόμεθα, μετὰ πολλῆς τῆς λαμπρότητος ἐπανήξομεν *якщо ж ми помremo за Царя ангелів, то отримаємо тіла з більшою славою і встанемо з великим сяйвом* (Pan. Iuv. 2, PG 50, 575). У промові In laudem Juliani Іоанн Златоуст говорить, про τῆς λαμπροτήτης μετὰ τὴν ἀνάστασιν *сяйво після воскресіння*, якого будуть удостоєні святі мученики (Pan. Jul. 1, PG 50, 666).

Як виявило дослідження, в епідейктичних промовах досліджуваних авторів сема *людина як джерело світла* вербалізується у словах ἡ λαμπάς, ὁ λαμπτήρ, ὁ λύχνος та ὁ φωστήρ, які асоціативно пов'язуються зі словом τὸ φῶς.

Первісно ἡ λαμπάς у давньогрецькій мові розумілося як *torch смолоскип, faggot запалений жмут лозини*¹⁸, *сторожові вогні, маяк*¹⁹, *факел*²⁰. Потім семантика цього слова розширилася, і ἡ λαμπάς отримало семи any light *світло будь-якого походження, light of lamp світло світильника*²¹. У переносному значенні ἡ λαμπάς почало розумітися як *сонце, небесне світило, денне світло, метеор*²². У словниках І. Дворецького та А. Вейсмана фіксується значення слова ἡ λαμπάς, якого воно набуло у пізній період, зокрема, у Новому Заповіті: *лампада* (у прямому розумінні) і *світильник, світоч* (у розумінні людини)²³. Словник

Ліддела-Скотта фіксує також переносне значення *light of life світло життя*²⁴, з яким ми часто зустрічаємося у досліджуваних нами промовах.

Слово ὁ λαμπτήρ мало первісне значення *stand or grate for pine or other wood for lighting rooms підставка або решітка для соснових скіпок або іншого дерева для освітлення оселі*²⁵, *пересувний світильник для скіпок*²⁶. Пізніше воно отримало значення *ліхтар, лампа*²⁷, *лампада*²⁸, *lantern світило*²⁹. В епідейктичних промовах досліджуваних авторів ὁ λαμπτήρ вербалізує сему *людина як світило, яка освітлює життя і розум інших людей*, що у деякій мірі є асоціацією до первісного значення даного слова.

На відміну від ὁ λαμπτήρ слово ὁ λυχνός уже первісно розумілося як *portable lamp переносний світильник*³⁰. Подібно до ὁ λαμπτήρ та ἡ λαμπάς слово ὁ λυχνός отримало у християнських текстах переносне значення *світоч у розумінні людини*³¹.

Так, Іван Предтеча в епідейктичних промовах Григорія Богослова називається ὁ λύχνος τοῦ φωτός *світильник світла* (Or. 43, 75) або ὁ πρὸ τοῦ φωτός λύχνος *світоч, який передував світлу* (Or. 21, 3, PG 35, 1085), Афанасію Великому дається найменування ὁ δεῦτερος Χριστοῦ λύχνος *другий після Христа світоч* (Or. 25, 11, PG 35, 1213), а свого батька Григорій Богослов називає φωστῆρα ἐν κόσμῳ τὸν λόγον ζωῆς ἐπέχοντα *світочем, який володіє словом життя* (Or. 18, 1, PG 35, 985), λαμπτήρα τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἄνωθεν ἡμῖν τὴν σωτηρίαν πρῶτοντα *світочем нашого життя, який нам зверну освітлює шлях спасіння* (Or. 18, 2, PG 35, 988). Василя Великого Григорій Богослов називає λαμπτήρα τῆς Ἐκκλησίας περιφανῆ καὶ περιβόητον *славним і ясним світочем Церкви* (Or. 43, 25).

В епідейктичній промові Іоанна Златоуста мученики Ювентин та Максим асоціюються з οἱ φωστῆρες ἐν μέσῳ σκοτει *світильниками посеред темряви* (Pan. Iuv. 3, PG 50, 576). Про апостола Павла у похвальній промові Іоанна Златоуста говорить, що він τὴν οἰκουμένην φωτίσας *просвітив всевіт* (Laud. Paul. 4, 1), тобто, людині, її справам приписується властивість Бога. У тій же промові Іоанн Златоуст говорить, що проповідь апостола Па-

вла порівнюється з τῆς ἀκτῖνος ἀνισχοῦσης *промінням сонця, що сходить* (Laud. Paul. 4, 18), з появою якого τὸ σκότος ἐλαύνεται καὶ πάντα διαφανῆ καὶ λαμπρὰ γίνεται *темрява розсіюється і все стає ясним і світлим* (Laud. Paul. 4,18). Іоанн Златоуст розповідає один випадок, коли апостол Павло, знаходячись у в'язниці, сповнився світла так, що у в'язниці стався землетрус, відчинилися двері, а охоронець настільки був вражений, що повернувся до християнства (Laud. Paul. 7, 11., cf. Act. 16, 25-34). При цьому автор використовує слова, які входять у лексико-семантичний простір концепту τὸ φῶς, зокрема, ἐξέλαμψεν *просіяв*, і наголошує на осяянні апостола неземним світлом під час нічної молитви.

Св. Ігнатія Іоанн Златоуст порівнює з сонцем, говорячи, що небесне світило дає τὸ αἰσθητὸν φῶς *світло, яке можна споглядати очима*, а святий Ігнатій ἀντέλαμπε νοητὸν φῶς τῆς δὲ δασκαλίας ταῖς ψυχαῖς *просвітив душі людей світлом вчення, підвладним лише спогляданню розумом* (Pan. Ign. 4, PG 50, 593). Мученики Маккавейські у Іоанна Златоуста порівнюються з небесними світилами: μυρίων γὰρ ἡλίων οὗτοι λαμπρότεροι καὶ τῶν μεγάλων φωστῆρων φανότεροι *вони світліші, ніж міриади сонць, та блискучіші, ніж великі небесні світила* (Pan. Mass. 1, 1, PG 50, 617). Ім'я святого Мелетія Іоанн Златоуст порівнює з ἡ λαμπρὰς *лампадою*, від якої ἐν σκότῳ καθήμενοὶ τινες πολλοὺς ἀνάψαντες λυχνοὺς εἰς τὴν οἰκίαν ἕκαστος εἰσάγει τὴν ἑαυτοῦ *ті, що сиділи у темряві, запаливши численні світильники, несуть кожен у свою домівку світло* (Pan. Melet. 1, PG 50, 516), а далі говорить, що саме ім'я святого ὡσπερ φῶτός *як світло* (Ibid.).

До лексико-семантичного поля τὸ φῶς належать прикметники φαῖδρός та λαμπρός, які вербалізують семи *світлий, блискучий*. Похідний від τὸ φῶς прикметник φαῖδρός має значення а) *bright блискучий, beaming осяйний, світлоносний*; б) у переносному розумінні *beaming with joy сяючий від радості, bright яскравий, величний, cheerful веселий*³². Словник І. Дворецького тлумачить φαῖδρός як *сяючий, блискучий, світлий, яскравий, метаф. радісний, веселий*³³. У словнику А. Вейсмана фіксується сполучуваність φαῖδρός зі значенням *світлий, ясний, той, хто випромінює*

світло з іменниками τὸ πρόσωπον *обличчя*, ἡ ὄψις *погляд*, ὁ ὀφθαλμός *око*, ἡ διάνοια *розум, думка*³⁴. Частіше саме з таким значенням зустрічається даний прикметник у досліджуваних творах трьох святих.

У I промові Григорія Богослова Contra Julianum φαίδρός є епітетом до виразу обличчя мученика під час страждань (Or. 4, 89, PG 35, 620). Та ж саме значення і в тому ж контексті репрезентується у промові Василя Великого In laudem Gordii: ἡ τοῦ προσώπου φαιδρότης *світлий вираз обличчя* (Hom. 18, PG 31, 505). У промовах Іоанна Златоуста φαίδρός часто зустрічається у його первісному вживанні як епітет небесних світил: ὁ φαίδρός ἥλιος *сяюче сонце* (Pan. Phoc. 3, PG 50, 703), ἡ φαιδρὰ ἀκτίς *сяючий сонячний промінь* (Pan. Dros. 1, PG 50, 683), τὸ φαιδρόν ἄστρον *сяюча зірка* (Pan. Phoc. 1, PG 50, 700). Прикметник φαίδρός може отримувати також контекстуальні значення в епідейктичних промовах святих. Так, самопочуття матері після кризи хвороби Григорій Богослов описує словом φαιδρότερος з контекстуальним значенням *кращий, веселіший* (Or. 18, 30, PG 35, 1024). Контекстуальне значення *веселість, радість* репрезентується у субстантивованому прикметнику φαίδρός в епідейктичній промові Григорія Богослова In laudem Athanasii: τὸ φαιδρόν (Or. 21, 29, PG 35, 1117).

Субстантивовані значення прикметника φαίδρός реалізує похідний іменник ἡ φαιδρότης: brightness *яскравість, блиск*, brilliance *блиск, велич*, metaph. joyousness *радість, веселість*³⁵. В епідейктичній промові Григорія Богослова In laudem Heroni говориться, що зовнішньому вигляду ангелів властиві ἡ λαμπροφωρία καὶ ἡ φαιδρότης ὡς σύμβολον τῆς κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν καθαρότητος *світлі ризи та сяйво як символ їхньої природної чистоти* (Or. 25, 2, PG 35, 1200). В епідейктичних промовах Іоанна Златоуста ἡ φαιδρότης може отримувати контекстуальне значення *просвітлений погляд очей* (Pan. Ign. 4, PG 50, 592). У другій промові Contra Julianum автор закликає віруючих до ἡ τῆς διανοίας φαιδρότης *осяння (ясності) розуму* (Orat. 5, 35, PG 35,

708). Цікаво, що у тому ж місці Григорій Богослов застерігає від плотських утіх, використовуючи слово ἡ φαῖδρότης з протилежним контекстуальним значенням: ἡ τοῦ σώματος φαῖδρότης *тілесні втіхи* (Orat. 5, 35, PG 35, 709). В епідейктичних промовах досліджуваних авторів слово ἡ φαῖδρότης може отримувати контекстуальне значення *веселість, радість*, яке асоціюється зі світлим станом душі. Так, наприклад, Василь Великий описує радісний настрій душі мучеників під час страждань, вживаючи словосполучення ἡ ἐπαυθοῦσα φαῖδρότης *квітнуча веселість духу* (Hom. 5, PG 31, 240). Григорій Богослов подвиг мучеників називає причиною τῶν φαῖδροτέτων τοῖς ὑπολειφθεῖσιν *піднесеного стану душі для тих, хто залишився на землі* (Or. 15, 9, PG 35, 928).

Більш поширені в епідейктичних творах досліджуваних авторів синонімічні до φαῖδρός та ἡ φαῖδρότης слова λαμπρός та відповідно ἡ λαμπρότης, які походять від λάμπω. На відміну від φαῖδρός прикметник λαμπρός більш частотний у давньогрецькій прозі і має набагато більше контекстуальних значень. У первісному значенні дане слово означає *bright світлий, блискучий, radiant сяючий, той, хто випромінює світло*, коли йде мова про сяйво небесних світил³⁶. Як епітет небесних світил λαμπρός інколи зустрічається у промовах Іоанна Златоуста: ἡ λαμπρὰ ἀκτίς *світлий промінь сонця* (Pan. Dros. 1, PG 50, 683). Часто λαμπρός виконує функцію епітета світла у широкому розумінні та різного роду світильників у прямому та метафоричному значеннях, тобто епітетом до ἡ λαμπάς, ὁ λυχνός, ὁ λαμπτήρ та інших. У Григорія Богослова зустрічаються словосполучення: τὸ λαμπρὸν φῶς *блискуче світло* (Or. 21, 31, PG 35, 1120), ἡ λαμπρὰ λαμπάς *сяючий світильник* (Or. 43, 62), ἡ λαμπρὰ φλόξ *світле полум'я*, коли говориться про спалення св. Кипріаном магічних книг, якими він захоплювався до прийняття християнства (Or. 24, 12, PG 35, 1184). Словосполучення ἡ λαμπρὰ λαμπάς *сяючий світильник* Григорій Богослов вживає у метафорі, говорячи про зустріч чистих душ з Богом з сяючими світильниками у руках: Θεὸς μόνος τῶν καθαρῶν ψυχῶν ἐστι νυμφίος, καὶ τὰς ἀγρύπνους ἑαυτῷ συνεισάγει ψυχάς, ἕαν μετὰ λαμπρῶν τῶν λαμπάδων αὐτῷ καὶ

δαψιλοῦς τῆς τοῦ ἐλαίου τροφῆς ἀπαντήσωσιν *Бог є єдиним Нареченим чистих душ, і долучає їх до Себе, коли вони виходять Йому назустріч з сяючими світильниками, повними олії* (Or.43. 62). У даному контексті ἡ λαμπρά λαμπάς *сяючий світильник* асоціюється з просвітленим станом душі. Наведена вище метафора є аллюзією на новозавітну притчу про десять дів і Нареченого, у якій п'ять мудрих дів вчасно зустрічають прихід Нареченого з запаленими світильниками у руках (Mt. 25).

Контекстуальні значення λαμπρός bright of the eyes *сяючий* (коли йде мова про світло очей), bright of the white clothes *блискучий, осяйний* (коли йде мова про білосніжний одяг) часто зустрічаються у промовах всіх трьох авторів. Однак у дискурсі епідейктичних творів більш частотна вербалізація метафоричного значення λαμπρός, а саме bright of vigorous action *світлий, блискучий*, коли йде мова про якусь життєво важливу подію. Іоанн Златоуст у епідейктичних промовах вживає λαμπρός з наведеним вище значенням у наступних словосполученнях: τῶν ἀκτίων λαμπρότερον φῶς *світло, більш блискуче, ніж сонячні промені* (Pan. Bab. 1, 1, PG 50, 530), коли говориться про осяяння людства смертю і воскресінням Христа. У Григорія Богослова зустрічаємо словосполучення ἡ λαμπρά νύξ λύουσα τὸ σκότος τῆς ἀμαρτίας *світла ніч, яка розсіює темряву гріха, тобто Пасхальна ніч* (Or. 18, 28, PG 35, 1017).

Простір, який охоплює життя світлої людини у матеріальному та духовному аспекті, концептуалізується у категоріях світла і репрезентується у наступних словосполученнях у промовах Іоанна Златоуста: οἱ λαμπροὶ θησαυροὶ τῆς ψυχῆς *світлі скарби душі* (Pan. Aeg. 1, PG 50, 695), ἡ λαμπρά οἰκία *світла оселя* (у розумінні душі) (Pan. mart. 3, PG 50, 712), ὁ ὀφθαλμὸς λαῖ πρότερος τοῦ λοιποῦ παντὸς σώματος *око, світліше, ніж будь-яка інша частина тіла* (Pan. Rom. 1, PG 50, 607), τὰ λαμπρά τῶν σωμάτων *тілесна краса* (Pan. Barl. 1, PG 50, 677), ὁ λαμπρός κόσμος *блискуча прикраса* (Laud. Paul. 7, 2).

Зовнішній вигляд уславлюваних героїв теж інколи описується словами з семантикою світла. Василь Великий описує зовні-

шій вигляд муч. Гордія наступним чином: οἷς πᾶσιν ἐπέπρεπέ τις χάρις, ἐκ τοῦ ἀφανοῦς αὐτὸν περιλαμποῦσα *в усьому вигляді мученика була якась приємність, яка з внутрішніх глибин осяювала його* (Hom. 18, PG 31, 497). У тій же промові при описі мученика зустрічаємо словосполучення ἢ τοῦ προσώπου φαιδρότης *світлий вираз обличчя* (Hom. 18, PG 31, 505). Погляд матері мучеників маккавейських, з яким вона звертається у молитві до Бога під час страждань, отримує епітет μάλα φαιδρός *дуже світлий* (Or. 15, PG 35, 925). Красу і святковість одягу своєї матері Григорій Богослов висловлює словом λαμπροφoρία *досл. світлоносіння, яке містить у собі корінь λαμπρ- світлий, блискучий, сяючий* (Or. 7, 15). Іоанн Златоуст тілесну красу в I промові In laudem Pauli називає τὰ λαμπρὰ ἐν σώμασιν *сяйво (світло, блиск) у тілах* (Laud. Paul. 1, 9).

Лексико-семантичне поле, яке охоплює подвиг, страждання і духовну перемогу мучеників над тілесною смертю, потрапляє у простір концепту τὸ φῶς у дискурсі Іоанна Златоуста, що є однією з обливостей ідіостилю автора. Так, тіло мучениці Пелагії у промові Златоуста на її честь називається φωτεινότερον πάσης ἀστραπῆς *світлішим, ніж блискавка* (Pan. Pel. 2, PG 50, 581-582), а могила мучениці описується світлішою, ніж царські палати: καὶ γὰρ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν αὐλῶν λαμπρότερος παρὰ πᾶσιν ὁ τάφος ἔσται ἐκεῖνος, ἔνθα ἂν ἡ σῶμα κείμενον ἀρετῇ καὶ εὐσεβείᾳ συζῆσαν *і навіть світлішим, ніж царські палати, буде та могила, у якій лежатиме тіло тієї, яка жила у добротності та благочесті* (Pan. Pel. 3, PG 50, 582). У промові Іоанна Златоуста In laudem Massabaeorum стверджується, що тіла святих мучеників випромінюють сяйво і блиск більше, ніж царська діадема: καθάπερ στέφανος βασιλικὸς λίθοις ποικίλοις πάντοθεν καλλωπιζόμενος μαρμαρυγὰς διαφόρους ἀφίησιν, οὕτω δὲ καὶ σώματα τῶν ἁγίων μαρτύρων; ὥσπερ λίθοις τιμίοις τοῖς ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ τραύμασι κατεστιγμένα, παντὸς διαδήματος βασιλικοῦ τιμιώτερα καὶ σεμνότερα φαίνεται *подібно до того, як царська корона, прикрашена коштовним камінням, випромінює сяйво і блиск, так і тіла святих мучеників сяють, прикрашені ранами,*

отриманими за Христа, ніби коштовним камінням, і виблискують навіть яскравіше, ніж царська діадема (Pan. Mass. 1, 1, PG 50, 618). Більше того, у промові Іоанна Златоуста In laudem Juliani стверджується, що τὰ τραύματα τοῦ μάρτυρος τῶν ἐν οὐρανῷ πεπηγότων ἄστρων λαμπρότερα рани мученика світліші, ніж зорі на небі, а сам мученик називається οὐρανὸς πολὺ τοῦ φαινομένου τούτου φαιδρότερος небом, набагато яснішим, ніж видиме небо, оскільки міриади зірок не у такій мірі освітлюють нічне небо, як τὸ τοῦ μάρτυρος σῶμα λαμπρότερον ἀπέφηναν οἱ τῶν τραυμάτων ἰχώρες кров з ран осяяла тіло мученика (Pan. Iul. 2, PG 50, 669). Те ж саме уявлення репрезентується у промові Іоанна Златоуста De sanctis martyribus: οὐχ οὕτως ἐστὶ λαμπρὸς οὐρανὸς τῷ χορῷ τῶν ἄστρων κοσμοῦ μενος ὡς τὰ σώματα τῶν μαρτύρων λαμπρῷ τῷ χορῷ τῶν τραυμάτων κοσμοῦμενα небо, прикрашене хорами зірок, не так сяє, як тіла мучеників, прикрашені блискучими хорами ран (Pan. mart. 3, 1, PG 50, 707). Наступне порівняння теж свідчить про розуміння Іоанна Златоуста страждань мучеників у категоріях концепту τὸ φῶς: ὡς περ τινῶν ἀκτίων κροκοειδῶν τῶν ῥυάκων τοῦ αἵματος πανταχόθεν αὐτοὺς περιῤῥέοντων καὶ τὸ σῶμα αὐτῶν καταυγάζοντων πολλῷ μᾶλλον ἢ τὸν οὐρανὸν ἥλιος ніби багряноподібні промені сонця, цівки крові текли з усіх ран і освітлювали мучеників більше, ніж сонце освітлює небо (Pan. mart. 3, 2, PG 50, 709).

Таким чином, у дискурсі епідейктичних промов трьох святих на мовному рівні репрезентуються уявлення про τὸ φῶς, з одного боку, у розумінні Божества та, з іншого, у розумінні людини, яка наблизилася до Божественного світла через моральне, духовне та інтелектуальне осяяння. У категоріях семантики світла описується життя святих, їх подвиг, внутрішній стан очищеної душі, зовнішній вигляд прославленого тіла, майбутня слава мучеників у Царстві Небесному. Слід також констатувати факт досить широкого представлення уявлень про страждання мучеників у категоріях концепту τὸ φῶς в епідейктичних промовах Іоанна Златоуста.

¹Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / Владимир Николаевич Лосский. – К., 2007. – С. 281; ²Алфеев Иларион, игум. Жизнь и учение свт. Григория Богослова / игум. Иларион Алфеев. – М., 2000. – С. 355; ³Egan John P. Towards a Mysticism of Light in Gregory Nazianzen's Oration 32.15 / John P. Egan // Studia Patristica XVIII: Papers of 1983 Oxford Patristics Conference / ed. by Elizabeth A. Livingstone. – Leuven, 1989. – Vol. 3. – P. 474; ⁴Ibidem. – P. 473; ⁵Ibidem. – P. 473; ⁶Liddell H.G. Greek-English Lexicon / Henry George Liddell, Robert Scott; revised by Sir Henry Stuart Jones. – Oxford, 1996. – P. 1916; ⁷Ibidem. – P. 1916; ⁸Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь / И.Х. Дворецкий; под ред. С.И. Соболевского. – М., 1958. – С. 1757; ⁹Lampe G.W.H. A Greek Patristic Lexicon / G.W.H. Lampe. – Oxford, 1961. – P. 1504-1507; ¹⁰Walde A. Lateinisches Etymologisches Wörterbuch / Alois Walde. – Heidelberg, 1910. – S. 260; ¹¹Ibidem. – S. 260; ¹²Chantraine P. Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque : Histoire des Mots / Pierre Chantraine. – Paris, 1968. – P. 430; ¹³Frisk H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch / Hjalmar Frisk. – Heidelberg, 1960. – S. 610-611; Chantraine P. Op. cit. – P. 399; ¹⁴Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии / Алексей Федорович Лосев. – М., 1957. – С. 90; ¹⁵Там само. – С. 90; ¹⁶Там само. – С. 90; ¹⁷Там само. – С. 91; ¹⁸Liddell H.G. Op. cit. – P. 1027; ¹⁹Дворецкий И.Х. Указ. раб. – С. 1010; ²⁰Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь / А.Д. Вейсман; [репр. V-го изд. 1899 г]. – М., 1990. – С. 749; ²¹Liddell H.G. Op. cit. – P. 1027; ²²Ibidem. – P. 1027; Дворецкий И.Х. Указ. раб. – С. 1010; ²³Там само. – С. 1010; Вейсман А.Д. Указ. раб. – С. 749; ²⁴Liddell H.G. Op. cit. – P. 1027; ²⁵Ibidem. – P. 1028; ²⁶Вейсман А.Д. Указ. раб. – С. 750; ²⁷Дворецкий И.Х. Указ. раб. – С. 1011; ²⁸Вейсман А.Д. Указ. раб. – С. 750; ²⁹Liddell H.G. Op. cit. – P. 1028; ³⁰Ibidem. – P. 1068; ³¹Ibidem. – P. 1068; ³²Ibidem. – P. 1912; ³³Дворецкий И.Х. Указ. раб. – С. 1711; ³⁴Вейсман А.Д. Указ. раб. – С. 1303; ³⁵Liddell H.G. Op. cit. – P. 1912; ³⁶Ibidem. – P. 1028.

Умовні скорочення назв джерел

PG – Patrologiae Cursus Completus / Accurante J.-P. Migne; Series Graeca. – Parisiis, 1857 – 1866. – Vol. 1 – 161.

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК ОДНИНИ І МНОЖИНИ ЧЛЕННИХ ПРИКМЕТНИКІВ У АКТОВІЙ МОВІ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ 17–18 СТ.

У статті розглянуто історично-діалектні форми прикметникової парадигми називного відмінка однини і множини пам'яток XVII – XVIII ст., що походять із Середньої Наддніпрянщини. Простежено еволюцію флексій усіх родів прикметника твердої і м'якої відмін, а також визначено інваріанти, які стали нормативними у сучасній українській мові.

Ключові слова: пам'ятки XVII – XVIII ст., історико-діалектні форми, прикметникова парадигма.

This work analyses the historical and dialect forms of the adjectival paradigm of nominative case in singular and plural of the materials of XVII to XVIII centuries originating from the Middle at Dnieper region. The evolution of the flexions of all the genders of hard and soft adjectives is studied. The invariants that have become normative in contemporary Ukrainian language are presented.

Key words: originals of XVII – XVIII centuries, historical and dialect forms, adjective paradigm.

В статье рассматриваются историко-диалектные формы парадигмы прилагательных именительного падежа в памятниках XVII – XVIII ст. Исследуется эволюция флексий прилагательного, определяются инварианты, ставшие нормативными в современном украинском языке.

Ключевые слова: памятники XVII – XVIII ст., историко-диалектные формы, парадигма прилагательного.

Як відомо, діалектною основою сучасної української мови став середньонаддніпрянський говір, один з архаїчних говорів південно-східного наріччя¹. Саме на території Середньої Наддніпрянщини зароджується наприкінці XVIII ст. і протягом першої половини XIX ст. нова українська літературна мова.

Питання, як середньонаддніпрянський говір трансформувався, і до цього часу залишається не до кінця з'ясованим. Унаслі-

док різних історичних обставин значна кількість документів дійшла до нас лише з XVII – XVIII ст. Цей період був вирішальним для становлення літературної мови, бо старі традиційні форми витісняються народнорозмовними, і останні фіксуються і закріплюються на письмі все частіше. Як зазначає дослідник українських пам'яток В.А. Передрієнко: "У літературно-писемних пам'ятках XVIII ст., особливо другої половини, здебільшого не витримувалася книжна основа як єдиний цілісний тип. В одному ж і тому самому тексті, наприклад слов'яноруському, найчастіше змішувалися гетерогенні елементи: церковно-слов'янські, українські народні, російські, а також латинські, польські та ін. Таким чином, книжна основа, її структура все більше набувала стихійного мовного вигляду"².

Серед писемних документів цього періоду на особливу увагу заслуговують пам'ятки ділового письма і насамперед актові книги, які велися у різних містах і містечках України.

Дослідження середньонаддніпрянських говорів почалося з загальної описової праці про діалекти української мови К.П. Михальчука "Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины" (1871), зробленої на основі порівняно невеликого об'єму матеріалу, записаних за спеціальною програмою діалектних матеріалів середньонаддніпрянських говорів. На жаль, після спроби К.П. Михальчука не було спроб зробити науковий опис місцевих особливостей середньонаддніпрянських говорів. Усі наступні діалектологічні дослідження Середньої Наддніпрянщини були присвячені або описам окремих говірок, або характеристиці деяких рис ширших говіркових масивів, або спробам описати окремі масиви середньонаддніпрянських говорів. Окремі мовні явища досліджували ряд науковців, зокрема фонетичну систему розглядали у своїх роботах М. Йогансен ("Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині у зв'язку з літературною вимовою)", 1925); П. Бузук (стаття "Діалектологічний нарис Полтавщини" у кн. 2, К., 1929); І. Варченко (монографія "Лубенські говірки і діалектна суміжність", К., 1963), В. Брахнов ("Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині", 1960).

Іменник у середньонаддніпрянських говорах дослідила у своїй дисертаційній роботі Г. Воронич. Особливості фонетичної, граматичної та лексичної будови південно-східних говорів у своїх наукових розвідках аналізували В. Богородицький, В. Вашенко, Н. Прилипка, О. Маштабей, Л. Лисенко, М. Жовтобрюх, П. Гнедич, О. Дорошкевич, Ф. Жилко, М. Кривчанська, А. Кримський, Г. Мартинова, В. Матвєєва, О. Маштабей, А. Могила, М. Наконечний, І. Омеляненко, Л. Прокопова, Є. Рудницький, Г. Тарасенко. Історичному висвітленню словотворення різних частин мови в українській мові, у тому числі й прикметника, присвячені розділи у підручниках з історичної граматики (Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору (1960); Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови (1957; 2-ге вид. – 1962); Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.І (1961). Ч.ІІ (1970)). В українському мовознавстві заслуговує на увагу монографія А.П. Грищенка "Прикметник в українській мові" (1978), у якій репрезентовано походження категорії прикметника, його словотворчу структуру, розглянуто систему прикметникових форм праслов'янської доби, української мови, проте без локальної диференціації.

Становлення прикметникової парадигми у середньонаддніпрянських говорах є мало дослідженою ланкою, що потребує ґрунтового аналізу.

Об'єктом нашої роботи є дослідження історико-діалектних форм прикметникової парадигми називного відмінку однини і множини пам'яток XVII – XVIII ст., що походять із Середньої Наддніпрянщини. За Ф. де Соссюром³, під прикметниковою парадигмою тут розуміємо відношення, якими пов'язані між собою одиниці, що характеризуються спільністю з прикметником за формою чи за змістом або за тим і за тим одночасно. Ця парадигма характеризує, крім прикметника, і такі частини мови, як деякі розряди займенників, порядкові числівники, а також дієприкметники. Прикметникові парадигми характеризуються значною кількістю кінцевих морфем, що виникають унаслідок існу-

вання шести відмінків (окрім кличного), двох числових аспектів – однини та множини, а також ознак роду. Розрізняються парадигми за твердими та м'якими основами, а також парадигми повних та неповних прикметників. До специфічних особливостей української прикметникової словозміни належить наявність стягнених і нестягнених форм у називному відмінку однини і множини.

У парадигмі виділяють одну форму як основну, вихідну. Для прикметників такою є **називний відмінок однини прикметників чоловічого роду** (далі наз. відм. одн. чол. роду)⁴. Цей відмінок у зазначених пам'ятках репрезентований закінченнями **-ый (-ьи)** і **-ий (-ии), (-ій)**, що були характерними відповідно для твердої та м'якої груп⁵.

У пам'ятках, що походять з території Полтавщини, виявлено велику кількість прикметників твердої відміни чоловічого роду з флексією **-ый**. З генетичного погляду староукраїнське закінчення **-ьи** було закономірним продовженням давньої формотворчої морфемі **-ьи**, яка у свою чергу походить від праслов'янського форманта **-ъѣ***: *подозрен(ы)й человек* (1635, ЛРК, 36), *Кондрат Лисы(и)* (1654, ЛРК, 23), *ныншъны(и) су(д)* (1655, ЛРК, 44), *ласкавый отець* (1683, Ст., 44), *пан обозный* (1683, Ст., 17), *палець мизинный укороченный* (1683, Ст., 2), *грѣх телесный* (1686, Ст., 31), *оный луг* (1686, Ст., 30), *старый человек* (1686, Ст., 33), *нѣмацный, сусѣд Зденский* (1687, Ст., 35), *пояс срѣбный* (1690, Ст., 63), *чесный господин* (1696, Ст., 111), *всегдашный богомолець* (1698, Ст., 478), *подтвердительный универсаль* (1709, Ст., 532). Задньоязикові **г, к, х**, що у давньоруськоукраїнській мові сполучалися з **ы**, зберігають свою твердість і у староукраїнських пам'ятках: *родичь Ператинский* (1683, Ст., 2), *Хведорь – высокий* (1683, Ст., 2). Перевага закінчень **-ый** у формах прикметників XVII – XVIII ст. свідчить про ще збережену традицію давнього письма.

Варто зазначити, що протягом свого історичного розвитку таке явище, як ствердіння шиплячих, набуло в кожній із східнослов'янських мов своїх специфічних властивостей. Пам'ятки української мови, за дослідженнями П. Бузука, вказують на те, що відбулося ствердіння шиплячих, може, навіть і в XV ст.⁶

Процес ствердіння шиплячих, який був характерний для української мови, знайшов орфографічне відображення і у зазначених пам'ятках Середньої Наддніпрянщини: *поясь ... жовто-гарячий* (1683, Ст., 2). Очевидно, така зміна була підтримана сильною тенденцією до ствердіння шиплячих приголосних у всіх позиціях⁷. Однак у пам'ятках також зафіксовано спорадичні випадки прикметників м'якої відміни чол. роду наз. відм. з основами на **ж, ч, ш**: *бра(т) и(х) мн. : (й)шии(и)* (1654, ЛРК, 27), *лѣпшиий пожиток* (1684, Ст., 23), *купчий запис* (1739, Ст., 383).

Паралельно з традиційними закінченнями на **-ый** прикметників у пам'ятках XVII – XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини зустрічаємо закінчення на **-ий (-ій), (ии) (<ьи)**: *незвича(й)ни(й) и зли(й) поступокъ* (1650, ЛРК, 46), *велики(и) бояри(н)ъ* (1655, ЛРК, 36), *Ωстанъ Глухи(й)* (1656, ЛРК, 84), *писарь мѣский* (1674, Ст., 390), *позосталий пасинокъ* (1683, Ст., 392), *дѣдовский гай* (1683, Ст., 14), *староста полонецкий* (1683, Ст., 4), *Паламарувский лѣс* (1683, Ст., 13), *фундушь нікому непевний* (1685, Ст., 516), *панъ сотникъ Пирятинский* (1686, Ст., 412), *ступникъ сотницкий* (1686, Ст., 412), *позосталий гай березовий* (1687, Ст., 415), *Андрей Гладкий* (1688, Ст., 418), *козак Митченский* (1689, Ст., 45), *цалий злодѣй* (1691, Ст., 66), *тяглий чоловѣк* (1691, Ст., 79), *атаман Курѣнский* (1692, Ст., 91), *жител Чорнуский* (1695, Ст., 103), *стоячий берегъ* (1695, Ст., 452), *жител Бубновский* (1697, Ст., 118), *долг лѣтний* 1697, (Ст., 118), *син атаманский* (1698, Ст., 127), *атаман Усовский* (1698, Ст., 136), *урад обополний Пиратинский* (1698, Ст., 144), *великий добродію* (1698, Ст., 478), *мещанин лохвицкии* (1701, ДНМ, 21), *сотникъ сосницкии* (1710, ДНМ, 38), *жител новомлинський* (1711, ДНМ, 51), *один воль воль бѣлии, другиши гнѣди* (1723, ДНМ, 150), *ярок свой власний* (1737, Ст., 375), *вишеписанный ... запис* (1737, Ст., 383), *убитий Петро* (1740, ДНМ, 286). Прикметники з суфіксами **-ськ-, -ск, -цьк-** частіше мають флексію **-ий (-ій)** і формують м'яку групу прикметникової парадигми: *Феѡдо(р) запади(н)ски(и)* (1654, ЛРК, 27), *жител каплицкий* (1674, Ст., 390), *дворъ нашъ господарский* (1683, Ст., 4), *асауль ... Лубенський* (1686, Ст., 409), *Войтенко прилуцький*

(1687, Ст., 467), *асауль полковий лубенський* (1687, Ст., 416), *Кічкаровскій* (1688, Ст., 418), *писар мѣскій* (1691, Ст., 387), *сотникъ журавський* (1714, Ст., 545), *обивател Пирятинскій* (1737, Ст., 375), *вряд ... пирятинскій* (1737, Ст., 375), *атаман городовой Пирятинскій* (1737, Ст., 375), *козак Кейбаловскій* (1739, Ст., 381), *козакъ малодѣвицкій* (1742, ДНМ, 299).

Б. Ткаченко, розглядаючи відміни прикметників, флексію **-ій** називає морфологічною інновацією, ту зміну, яка полягає в заміні ненаголошеного закінчення наз. відм. одн. прикметників чол. роду **-ий** на **-ій**, і наголошує, що це не законсервований залишок старовини, а категорія жива, активна. Вона притягає до себе як у народних говорах, так і у літературній мові новотвори та нові запозичення з чужих мов⁸.

У досліджуваних актових книгах прикметники твердої і м'якої відмін часто змішуються. Яскравим прикладом такої взаємозаміни виступають одні й ті самі прикметники, які зустрічаються у межах однієї й тієї ж пам'ятки, у одних і тих же словах: *асауль наш полковий лубенський* (1685, Ст., 516), *асауль теда полковий лубенський* (1686, Ст., 410). Це свідчить, очевидно, про те, що переписувачі, незважаючи на сильну традицію письма, вже не розрізняли звуків [ы], [и] у закінченнях. Цей факт відбиває у писемних пам'ятках таку важливу ознаку фонетичної системи української мови, як злиття етимологічних [ы], [и] в одному звукові передньо-середнього ряду, високо-середнього підняття [и].

А.П. Грищенко також відзначає звичайність випадків заміни прикметникового закінчення **-ый** варіантом **-ий (-ій)** у писемних джерелах, що треба вважати найважливішим свідченням функціональної тотожності відповідних морфем⁹. За дослідженнями А.П. Грищенка, спорадичне вживання варіантів **-ий (-ій)** на місці традиційного закінчення **-ый** припадає на XV ст., а вживання цих варіантів закінчень у прикметниках з основами на твердий приголосний активізується у XVII – XVIII ст.¹⁰, що підтверджують виявлені нами флексії у досліджуваних пам'ятках. Як і у літературній мові, флексії **-ий** (для твердої групи) та **-ій** (для м'якої)¹¹ має переважна більшість південно-східних діалектів наз. відм. одн. прикметників чоловічого роду. Проте у говірках південно-східної Полтавщини та в слобожанських говірках уна-

слідок індукції м'якої групи на тверду флексія **-ій** поширилася і в твердій групі прикметників¹².

Мова актових книг **наз. відм. одн. сер. роду** послідовно упадкувала від спільносхіднослов'янського періоду повні прикметникові форми на **-оє**: *добровольное отъ Юска Яковенька признатіе* (1686, Ст., 409), *таковое зеспане добровольное* (1687, Ст., 415), *явное, ясное и добровольное чиниль сознане* (1688, Ст., 419), *Царское Величество* (1690, Ст., 428). Прикметники середнього роду в основній масі українських діалектів, зокрема у південно-східних, у називному (та знахідному) відмінках однини мають членні стягнені форми з флексією **-е**¹³. У літературній українській мові прикметники середнього роду однини за характером кінцевого приголосного основи мають відповідно закінчення **-е, -є**¹⁴.

Членним прикметникам **наз. відм. одн. жін. роду** у пам'ятках XVII – XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини властиве нестягнене закінчення **-ая (а<)**: *чарка сребна<* (1655, ЛРК, 35), *обывате(л)ка ми(р)горо(д)ская [!]* (1655, ЛРК, 66), *войсковая часть* (1686, Ст., 414), *обывателка ператинская* (1686, Ст., 410), *тая влчистая его купля* (1687, Ст., 415), *аренда була в селх нашемъ горлчлчаная* (1688, Ст., 417), *старшина лукомская* (1691, Ст., 518), *другая половина* (1699, Ст., 496), *мировая запись* (1701, Ст., 506), *старая козачка лесконозая* (1708, ДНМ, 33), *дарственная запись* (1713, Ст., 513). Поодинокими є форми м'якої відміни на **-яя**: *вся громада тамошняя* (1708, ДНМ, 32).

Стягнені форми прикметників жін. роду: *дівка...беремінна* (1741, ДНМ, 240), новітня флексія **-а** яких пояснюється дією морфонологічного процесу [aja]>[aa]>[a]¹⁵, у актовій мові XVIII ст. ще зустрічаються зрідка.

Діалектна морфологія у словоформі прикметників жіночого роду однини в українській мові розрізняє закінчення **-ая(-яя)** і **-а(я)** залежно від позиції наголосу. Така залежність дає вагомий підстави для припущення, що саме ненаголошена позиція закінчення була вихідним моментом для наступних змін у закінченні називного відмінка однини прикметників жіночого роду¹⁶. Н.П. Прилипко, досліджуючи прикметник у говорах української мови, зазначає, що "форма наз. відм. одн. прикметників жін. ро-

ду досить одноманітна. У говорах розрізняється тільки стягнена чи повна форми: -а/'-а або -аја/'-аја (у говірках з утраченим розрізненням м'яких і твердих основ виступає флексія -а або -аја). Більшості діалектів властива стягнена форма¹⁷. У давньо-слов'янських мовах стягнення відбувалося у формах непрямих відмінків (крім знахідного), а в називному та знахідному ще тривалий час існували нестягнені форми, зокрема і в давньоруськоукраїнській мові; процес стягнення цих форм починається пізніше в окремих її говорах в епоху розпаду східнослов'янської мовної єдності. Ось чому серед сучасних східнослов'янських національних мов лише українська характеризується стягненими формами типу *нова, синя*¹⁸.

Різнманітними і цікавими є форми множини прикметників в українській мові у пам'ятках Середньої Наддніпрянщини XVII – XVIII ст.

У зв'язку з взаємодією різних відмінкових форм, які впливали на стабілізацію формотворчого афікса прикметників у **наз. відм. мн.**, у пам'ятках української мови зазначена словоформа характеризується досить розгалуженою системою варіантних закінчень, зокрема, таких закінчень: **-іє, -ые, -иѣ, -ии, -ие, -ыя, -іи, -ія, -и.**

Розмаїття закінчень прикметників у називному відмінку множини походить з давньоруськоукраїнської мови, де окремі закінчення вживалися у різних родах прикметників. У староукраїнській мові колишні родові закінчення називного відмінка множини прикметників в цілому нівелювалися до часу появи перших пам'яток. С.П. Бевзенко зазначає, що саме форми чоловічого роду стали спільними для всіх трьох родів, витіснивши з ужитку ті форми, що не збігалися з ними¹⁹. Але, як зауважує І.М. Керницький, думки науковців про те, яка з цих форм витіснила інші і стала провідною, розбігаються²⁰.

У називному відмінку множини закінчення прикметників м'якої групи **-іє, -ие** часто зустрічаємо після суфіксів **-ск-, -к-** у прикметниках множини: *Низовськіє землі, Черниговськіє, Резанськіє, Ростовськіє, Ярославськіє, Белоозерськіє, Удорськіє, Обдорськіє, Кондинськіє* (1690, Ст., 426), *Великіє Князы* (1690, Ст., 428), *вшелякіє пожитки* (1690, Ст., 50), *селища Сурмачувськіє* (1690, Ст., 52), *жителѣ Непратовськіє* (1698, Ст., 140), *гатки мѣськіє*

Пиратинские (1699, Ст., 147), *слуги мьские* (1708, ДНМ, 33); **-іе**, **-іе** (м'якої групи), **-ые** (твердої групи) після основи на **-н-**: *дтховъніе особи* (1655, ЛРК, 55), *прежніе книги* (1683, Ст., 394), *братиши родные* (1684, Ст., 400), *наклади правніе* (1687, Ст., 385), *мененніе молодики* (1687, Ст., 36), *люди опытные* (1688, Ст., 418), *вѣрніе, и радѣтельніе...служби* (1690, Ст., 425), *поля пахатніе* (1690, Ст., 424), *сестры рожоніе* (1690, Ст., 46), *плетцы их старожитніе* (1690, Ст., 50), *поля пахатные* (1690, Ст., 425), *наклады правные* (1690, Ст., 55), *мужественные служби* (1690, Ст., 425), *многіе люде* (1697, Ст., 469), *люди старинніе* (1697, Ст., 469), *вышмененніе жителѣ ... старожитніе* (1697, Ст., 470), *приемніе речи* (1698, Ст., 142), *пояси срібніе* (1699, Ст., 498); *арендарѣ лохвицкые* (1712, ДНМ, 58); варіанти флексій м'якої відміни **-іи**, **-іе**, **-іе** після **ж**, **ч**, **ш**: *ближшійи кгрунта* (1698, Ст., 477), *старожитншійшше мелники* (1686, Ст., 411), *Пресвѣтлѣйшше і державнѣйшше, Великіе Государѣ* (1690, Ст., 426); паралельні фонетичні варіанти маємо і після губних: *самые сны* (1683, Ст., 13), *учтившш особы* (1684, Ст., 415), *потребы млиновые* (1684, Ст., 402), *сторожи баитовіе* (1698, Ст., 131), *готовіе гроши* (1701, ДНМ, 21). У пам'ятках зафіксовані нестягнені форми прикметників на позначення кольорів, наприклад: *чоботи чорншш* (1686, Ст., 110).

У сучасній українській мові найбільш уніфікованими є прикметникові флексії у множині, оскільки за родами в множині прикметники не розрізняються. Називний відмінок множини прикметників усіх трьох родів у сучасній українській мові закінчується на **-і (-ї)**²¹.

З проведеної роботи можна зробити висновок, що формування прикметникової парадигми української мови XVII – XVIII ст. було завершено лише частково. Була сформована система закінчень прикметників чоловічого роду однини у називному відмінку, що властиво також для сучасної української мови. Водночас для прикметників жіночого та середнього родів у називному відмінку однини характерні нестягнені форми закінчень, а для прикметників всіх родів у називному відмінку множини – розгалужена система варіантних закінчень. Отже, прикметникова па-

радика у середньонадніпрянських говорах XVII – XVIII ст. перебувала у процесі становлення.

¹Гриценко П.Ю. Середньонадніпрянський говір / П.Ю. Гриценко // Українська мова : Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 534; ²Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В.А. Передрієнко. – К., 1979. – С. 12; ³Сосюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К., 1988. – С. 160; ⁴Гриценко А.П. Прикметник / А.П. Гриценко // Українська мова: Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 489; ⁵Історична граматики української мови. – К., 1980. – С. 173; ⁶Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 175; ⁷Бузук П.О. Нарис історії української мови / П.О. Бузук. – К., 1927. – С. 59; ⁸Історична граматики української мови. – К., 1980. – С. 175; ⁹Ткаченко Б. Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах / Б. Ткаченко // Наукові записки харківської науково-дослідчої катедри мовознавства. – 1927. – С. 124; ¹⁰Гриценко А.П. Прикметник в українській мові / А.П. Гриценко. – К., 1978. – С. 64; ¹¹Гриценко А.П. Знач. праця. – С. 66, 67; ¹²Український правопис. – К., 2008. – С. 98; ¹³Бевзенко С.П. Знач. праця. – С. 107; ¹⁴Бевзенко С.П. Знач. праця. – С. 108; ¹⁵Український правопис. – К., 2008. – С. 99; ¹⁶Гриценко А.П. Знач. праця. – С. 93; ¹⁷Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 200; ¹⁸Прилипка Н.П. Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови / Н.П. Прилипка // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 110; ¹⁹Гриценко А.П. Знач. праця. – С. 176; ²⁰Бевзенко С.П. Указ. роб. – С. 302; ²¹Керницький І.М. Система словозміни в українській мові на матеріалі пам'яток XVI ст. // І.М. Керницький. – К., 1967. – С. 117; ²²Український правопис. – К., 2008. – С. 100.

Умовні скорочення назв джерел

Ст. – Стороженки. Фамильный архивъ. – Т.6. – К., 1908.

ДНР – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1976.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. – К. : Наукова думка, 1986.

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ В КОЛІ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

СЕМАНТИКА "ВОЛІ" В ЛІНГВОЕСТЕТИЦІ З. ТУЛУБ

У лінгвостилістичному аспекті розглянуто семантику волі як естетичного і світоглядного символу художньої парадигми З. Тулуб.

Ключові слова: лінгвостилістика, інтерпретація тексту, мовний символ, методи ідіостилістичного аналізу тексту.

The semantic of liberty as aesthetic symbol of Z. Tulub's creative paradigm is investigated in the lingvostylistic aspect.

Key words: lingvostylistics, interpretation of the text, language symbol, methods of the text's idiostylistic analysis.

В лингвостилистическом аспекте проанализировано семантику воли как эстетического и мировоззренческого символа художественной парадигмы З. Тулуб

Ключевые слова: лингвостилистика, интерпретация текста, языковой символ, методы лингвостилистического анализа текста.

Один із кращих історичних романів української літератури – "Людолови" Зінаїди Тулуб – дістав і дістає численних різноцінних прочитань, переважно літературознавців: від коректного, сповненого поваги до професіоналізму й особливого місця в національній словесній культурі аналізу М. Сиротюка¹, В. Тимченка², О. Килимника й О. Петровського³ і ,вже у новий час, І. Ільєнка⁴, та ін. – до певною мірою заідеологізованих зауваг про те, що нібито в "Людоловах" присутнє "типове переєскравлення "класової боротьби" і "класової солідарности", а також "негація національного"⁵.

Цілком поділяючи тезу щодо можливості різних інтерпретацій літературного твору, зауважимо, однак, що художній текст є самодостатнім естетичним, а не політико-пропагандистським

явищем, і навіть якщо йдеться про історичний роман (опертий на фактологію), автор передусім звертається до мотивації людського (чи її відсутності) в особистості. Зрозуміло, в певних історичних і соціальних обставинах. Особливо коли йдеться про Зінаїду Тулуб, з її високоінтелектуальним оточенням у дитинстві, творчою родиною (батько Зінаїди Тулуб – Павло Тулуб, як відомо, був знаним поетом), гарну класичну освіту (маємо на увазі історико-філологічний факультет Вищих жіночих курсів у Києві, підготовку до професури при Київському університеті), природний для культурної людини пошук ідеалів серед цінностей, які сформувала європейська цивілізація.

"Людолови" – значною мірою рефлексія українського інтелектуала на складну, часом драматичну історію народу, об'єднану навколо головного, екзистенційного поняття "воля"/"свобода". Її, омріяну, виспівано, вистраждано в реальній історії, фольклорі й особистих долях українців, вона інтегрує українську долю і літературні тексти в надтекст, надієду, абсолютну щодо значимості й множинно-варіативну, коли йдеться про семантику "волі"/"свободи".

Лексикографічні понятійні окреслення, зокрема, коли говоримо про словники лінгвістичного типу, подають семантичний обсяг слова (слів) надто загально, передусім зосереджуючи увагу на ілокутивно-змістових параметрах поняття. Відтак воно об'єднується навколо характеристик *того, хто має можливість вчиняти саме так* (суб'єкт), і *того, що має здатність цьому заважати* (обставини), або ж "можливості вчиняти так, як того хочеться"⁶. Лінгвістичний аналіз, відповідно, зазначене постулювання "волі"/"свободи" проектує на смислові площини понять "мораль", "творчість", "розвиток", які актуалізують такі семантичні домінанти як людина, норма, поведінка, суспільство (мораль); діяльність, створення, цінності (творчість); процес, зміна, перетворення, прогрес, (розвиток/еволюція), детерміновані значеннєвим наповненням кожного з понять⁷.

Авторські дослідницькі практики мовознавців відповідно "дешифрують" семантему, актуалізуючи зміст "волі"/"свободи" "як передусім цінності буття й романтичного ідеалу українців", де

предметом аналізу постає мовне вираження концепту (О. Маленко)⁸, або ж розглядають понятійно-сміслові рівні слова в загальному контексті вербальної репрезентації ментальних характеристик народу (А. Вежбицька, Т. Космеда, О. Маленко та ін.).

З. Тулуб виходить за межі формалізованих окреслень поняття – вона творить естетико-словесну дійсність, де "воля"/"свобода" постає виміром морального абсолюту буття, яким позначаються реалії та вчинки, соціальні пріоритети і культурні цінності, історичні надбання й духовний світ людини. Воля у З. Тулуб – універсальна моральна категорія, художньо репрезентована в ракурсах добра і зла, традиції та її заперечення, диспозиції загальнолюдського й особистого, ментального й обставин, за яких відбувається корекція або зміна традиційних уявлень про світ.

Простір роману "Людолови" об'єднує різні ментальні світи – український, польський, татарський, турецький, єврейський. А ще різні соціальні й майнові стани, рівні культури, характери, історичні обставини, які поєднуються в ідіостилістично завершений Текст.

У цьому Тексті в реаліях середньовічної України живуть і контрастують поняття своєї правди, свого бачення "волі"/"свободи" власне кожним персонажем "Людоловів".

Семантика волі як домінанти козацького світогляду і життя об'єднує водночас різні поняття, вона інтегрована в ідею права на життя. Згадаймо Шевченкове: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Загальне значення семантеми "козацької волі" – **"межі козацьких вольностей і земель"**, закріплених "грамотою короля Стефана Баторія", – не розгортається в конкретику. Оскільки *"ніхто не знав ані в Сивері, ані в Каневі, ані в Черкасах"*, *"де вона і як її розшукати"*⁹. У цьому, як і в аналогічних авторських контекстах, будь-який утиск щодо юридично закріпленого і природного права українців на землю, традиції та звичаї є нищенням козацької волі: *"Корж їв великими ковтками і розповідав, як пан Бжеський будує замок над Ворсклою і накладає руку на козацьку волю."*

– *А ви не пробували з ним позиватись?* – спитав Сагайдачний, уважно прослухавши його оповідання.

– Поки що – ні. **Він не чіпав наших ланів та пасовища. Здається, позиватись нема чого, та тільки це ж не по закону: хіба можна давати двічі грамоту на ту ж саму землю?**"¹⁰; аналогічно: "Перш за все треба дістати грамоту про козацькі землі й вольності. **Земля наша з часів Стефана Баторія, – твердили обережні діди.**

Але дід Омелько з тоскним недовір'ям хитав головою.

– Нічого ви з ними не вдієте. Коли був я парубком, **було вільно і на Волині, і на Брацлавщині.** Тільки козацькі хутори квітнули по балках вишневими садками. А потім прийшли пани. **Спочатку обіцяли всім волю, обіцяли шанувати наші закони і звичай, а минуло двадцять років, і стало поспільство хлопами не краще за польського кмета**"¹¹.

Інша семантика "волі"/"свободи" – розуміння її як **наданого права самостійно працювати на рідній землі** (можлива аналогія з Шевченковим "на вольній, на своїй землі"): "Волинянам Бжеський пообіцяв п'ятнадцять років воли, а за землю під хати, городи та лани наказав їм орати та збирати собі врожай та ще й віддавати кожен десятий сніп"¹².

Контрастивно до наведеної семантики актуалізується семантика **неволі, закріпаченого селянина**: "Але поруч пересельців орали степ справжні хлопи пана Бжеського. Навіть тут, у степу, залишалися вони кріпаками. П'ять день на тиждень ходили вони на панищину, возили цеглу й камінь, місили глину, пиляли дошки, тесали колоди, а два вільні дні, замість відпочити, надсаджували останні сили, будуючи собі злиденні хатинки або нашивку обробляючи городи та клаптики поля"¹³.

Воля в народному світогляді – це і право самостійно обирати власну, виміряну долю, бо "**... є й місця, де панів зовсім немає і люди вільно живуть. Земля там родюча. Жити б там і багатіти...**"¹⁴. Ця мрія про волю, яка "жевріє"¹⁵, дозволяє з "власної воли" піти чи не піти на суд¹⁶, мати "вільні дні"¹⁷, вибудовується в семантичному полі "волі"/"свободи" як самостійне значення, співвідносно з поняттям "особистісної" свободи.

Інше значення слова "воля", хоча і пов'язане з поняттям особистої свободи, відтворює З. Тулуб у спогадах про життя в

Україні Горпини, чи не найтонше змальованого персонажа автора: **"Вільна кров степнячки не могла скоритися"** думці про неволю. *"Вона переслідувала її вдень і вночі, і часто мучилася Горпина безсонням у якомусь божевільному обуренні..."*, *"і плакала Горпина за своєю загубленою молодістю..., за тихою безтурботною волею, що тепер здавалася казкою"*¹⁸.

Воля-спогад, воля-казка, дистанційоване у просторі й часі уявлення про минуле відтворює нове значення слова у Тексті З. Тулуб, спричинений ейфорією стан – **воля як звільнення від пут**: *"І люта, істерична радість охопила Горпину. Нур'ялі загине! І тоді вона буде вільна! Хотілося кричати, підганяти кипучі хвили, щоб швидше здіймалися вони, міцніше били нерухомі скелі"*¹⁹.

Як автор досконалої словесної палітри, З. Тулуб рефлексію на світ і, відповідно, "волю"/"свободу" персонажів свого роману не обмежує уявленнями про ментальну пам'ять, землеробську працю і спогадами про волю як соціальний вибір. Семантика "волі"/"свободи" – це *право кожної людини на вибір*. І "мовчазний джура Сагайдачного" це добре розуміє: *"Слухаю я вас, хлопці і бачу, що на Січі, справді, трохи вільніше, але не такий вже там мед, як вам здається..."*²⁰.

Цю семантику розгортатиме З. Тулуб і в неоднозначному монологі Сагайдачного, де мотивація *"хліба козацького, і волі, і слави"* постає як вибір між походами на турків і татар, а отже, і гетьманством та осідлою землеробською працею²¹.

В афористичній формі семантика "волі"/"свободи" як права людини на вибір власної долі сформульована З. Тулуб у діалозі Горпини з "мовчазним неквапливим вантажником" Панасом "з випаленим на лобі невільницьким тавром", коли вирішуватимуть вони долю жебрака-циганчати. Горда *"Горпина не заспокоювалася"*.

– *Хоч і спить воно під тинами, та вільне. Краще бути жебраком на волі, ніж невільником у золотих шатах"*²².

У праві вибору "волі"/"свободи" є і значення, що корелює з моральними цінностями людини, її світоглядною здатністю розрізняти добро і зло, гріховне і праведне. Так постає в тексті "Людоловів" внутрішній монолог старшини Горленка, який ви-

бирає між унією і православ'ям задля *"почесної й корисної посади, потім староства"* й закінчення *"життєвого шляху принаймні сенатором"*. З. Тулуб детально "прописує" характеристику людини, яка вибирає **таку** "волю"/"свободу", особливості мотивації, коли до аргументів залучатиметься передусім сфера соціального й матеріального (*"сина його приймуть до колегіуму, і він учитиметься, як справжній шляхтич, а його батька ніхто не вижене з соймику, де він сидітиме поруч із воєводою і каштеляном, як рівний серед рівних. І він обиратиме короля і накладатиме "veto" на закони, зазнаючи "золотої вольності" й невідлесті справжньої шляхти"*), а не духовного.

Вочевидь це значення "волі"/"свободи" як здатності людиною до аморального вибору було для З. Тулуб принципово важливим. Автор згадує євангельське оповідання про зраду апостолом Петром Христа і фразу, сказану Вчителем: "Ще й півень тричі не проспівас, як ти зречешся мене". А тому всі подальші роздуми і сумніви Горленка, його аргументи "за" первосвященника римського чи "проти" царгородського, панів і хамів, "багатство" і бідність, католицизм і православ'я і навіть "почуття, подібне до сорому", яке "опекло йому лице", – все це нерівно важне до здатності людини чинити гріховний "присуд"²³.

Так до опозиції "волі" – "неволі", що тримає архітектоніку Тексту, долучається аргумент віри і церкви, покликаних а ргіогі визначати й формувати моральні абсолюти. Відтак біскуп Ягодзінський із "маленьким срібним розп'яттям" у пучках підміняє поняття "козацької волі" "свавіллям" і в цій іезуїтській підміні біскуп знаходить специфічні доведення причин козацького "свавілля": *"А причина його в тому, що розум цих темних людей запаморочений схизмою і позбавлений морального керівництва. Попи – схизматики, замість напутити їх на шлях християнської покори й каяття, нацьковують їх на шляху. Треба розпочати проти них боротьбу не з руйнування Січі, а звідси, з надр нашої верстви"*²⁴.

Для З. Тулуб названа семантична опозиція "волі" – "неволі" є принциповою, в ній зверненість до права на буття-у-світі люди-

ни, з її онтологічно мотивованою свободою віри, знання, особливостей свідомості, того, що в релігіях і філософіях світу було диференційною характеристикою homo sapiens. Тому експресивний монолог, наголосимо, **біскупа** Ягодзінського, вибудований на гордині, ненависті до козаків, фанатичних закликах знищити інших, відмінних людей, З. Тулуб опирає на лексичний ряд, контекстно опозиційний семантиці парадигми "свобода"/"воля": це неймовірне для біскупа бажання *"темних людей"* *"добитися прав для схизми"*, де *"упокоєння грецької віри"* нібито передбачає *"бунти й чвари"*. Неймовірно, на думку біскупа Ягодзінського, видається ситуація, коли *"кожен хлоп перетвориться"* на волелюбного Наливайка і тоді *"згордований хам"* *"гвалтуватиме ваших незайманых доньок, грабуватиме ваші скарби й підійматиме на списи ваших дітей! Тоді земля спалахне полум'ям народної зненависті, тоді на землі більш не залишиться панів, і вам, небагатьом недобиткам, доведеться цілувати тремтячими з жаху вустами смердючий постол ваших хлопів!"* Тоді, в той жахливий, як на біскупа, час "козацької волі" та православної віри *"прийдуть на руїни нашої ойчизни невірні і поженуть вас у неволю... Тоді не смійте волати до милосердного бога, бо той, хто потуранням і кволістю поширив царство дияволове на землі, – не може сподіватися на милосердя божє"*²⁵.

У хворобливому неприйнятті волі для інших, антагонізмі щодо козацького світогляду, вчинків, прагнень і православної віри семантика козацької "свободи"/"волі" асоційована в біскупа з усіма смертними гріхами. Вона моделюється в антиноміях "свій" – "чужий" і є світоглядно важливою для художнього завдання З. Тулуб. Адже автор "Людоловів" обстоює зовсім інше – гуманне уявлення про людину, де критерії загальнолюдських цінностей, духовності переважають над соціальною, політичною чи формальною віднесеністю до певної конфесії: згадаймо трансформацію світогляду Горпини під впливом ставлення до неї Нур'ялі – татарська неволя обертається на духовну свободу жінки, яку шанують, люблять, яка здатна вибирати між минулим і сьогоdnішнім.

Звідси, з інтерпретації семантики "волі"/"свободи" в її множинних постулюваннях, ідеологічних, соціальних і персоніфікованих репрезентаціях, постає моральна максима З. Тулуб – знайти в естетизованому слові власне прочитання семантики найважливішого для мислячої людини ідеалу. Коли йдеться про історичних персонажів і художньо трансформовані в Тексті історичні реалії, З. Тулуб максимально наближається до історичної правди (відомо, що вона при підготовці до написання "Людоловів" опрацювала кілька тисяч архівних документів та історичної літератури). Але художній текст – персоніфіковане бачення світу й тому автор шукає власний ключ до розуміння драматичних реалій середньовічної історії українського народу, його правди й неправди, злетів духу й моральних втрат, місця в цій історії простої людини і вершителів долі цієї простої людини – малих і великих, протистоянь світоглядних, церковних, державних і соціальних.

Абсолютне неприйняття свободи для інших не є свободою ні для кого, нехай і гаряче обстоюваною. Це, з позиції З. Тулуб, моральна і культурна деградація. Ось Магнат Стефан Потоцький виголошує на банкеті сповнені найвищої шляхетської моралі слова: *"Нех живе Польська, укохана ойчизна лицарського духа й злотої вольності шляхецької!"* Й у відповідь *"сотні мужніх голосів"* натхненно вигукує *"Нех живе!"*, й далі шириться гостями з тераси *"Нех живе!"*, і *"могутньою хвилею"* лунає на дворі *"Нех живе!"*

Яка ж вона семантика "волі" в розумінні Стефана Потоцького? *"Справа йде про злоту вольність шляхетську, – почав він, торкаючись найчутливішої струни шляхетського самолюбства. – Нашій вельможній шляхті завдано нечуваної ганьби, то більш незносної, що вона не від шляхетської руки, яка могла б змити її на двобой власною кров'ю, а від руки згорданого хлопа, що посягнув на нашу святиню"*. І далі, у викладі достойного пана *"злата вольність шляхетства"* – це жорстоке приниження нижчих за становищем, зневага і погорда іншими, заклики до кривавої розправи з ними, роль всезнаючого і немилосердного судді іншої віри, звичаїв і народів.

А отже, семантика "волі" Стефана Потоцького в Тексті 3. Тулуб вибудовується в монолозі, де розкривається зміст поняття, по всьому – *"від лукавого"*: *козацька старшина – "самозвані шляхтичі", які пролізли до нашого соймику, щоб зсередини, з самих надр нашої верстви, зруйнувати споконвічну твердню наших прав і нашої волі*. Для Стефана Потоцького волю вельможної шляхти треба захищати від *"розбишацьких отаманів", "ватажків і привідців хлопських бунтів", які "насмілилися вписати протестацію до гродських книг, називаючи наше справедливе обурення свавіллям, образою святині, розбійницьким нападом і так далі"*. Рефреном у цьому монолозі проходить думка, що її без тіні морального сумніву виголошує Стефан Потоцький: *"... кров і походження визначає душевні якості людини і що не можна ушляхетнювати хамів, давати хлопам нобілітацію"*²⁶.

Для митця слова інтелігента, який в історичних подіях шукає смисл історичної правди, логіки протистоянь, намагається пояснити в етичних вимірах множинну семантику "волі"/"свободи", видається художньо вмотивованим поглибити патогенний контекст із погляду морального абсолюту. Провісники шляхетської свободи, за спинами яких юрмиться "голодна челядь", а у дворі "бідна шляхта", яку ніколи не запрошують до столу в палац, їдять небагато, але зазвичай на банкеті *"пан брав з блюда кілька шматочків і віддавав челядникам, і вони тут же жадібно ковтали свою частку, роздирали м'ясо руками, а потім витирали масні тарілки й пальці коштовними плащами, драпуванням і навіть вільютами своїх панів"*. 3. Тулуб саркастично змальовує пишний банкет, який дивує чужоземців *"сліпучою розкішшю магнатських прийомів" і водночас відсутністю "звичайнісіньких правил пристойності й чистоти"*²⁷.

Таким чином, зовнішнє перетинається з внутрішнім: воля лише для себе, життя лише для себе, "ласий шматок", за який сперечається й видирає у сусідів "голодна шляхта" лише для вельможного панства – відповідно й агресивне, позбавлене моралі, етики й совісті розуміння волі теж лише для себе. Ця семантика соціального й національного егоцентризму в полісемантемі "во-

лі"/"свободи" неприйнятна для З. Тулуб, її вона осмислює в художніх образах і численних контекстах знову і знову. В цій історико-естетичній поліфонії правд народів, релігій, соціальних станів і різних ідеологій на увагу, розуміння і волю в її етичному вимірі заслуговує у З. Тулуб звичайна людина, як страдниця Горпина, як татарка Медже, як ті "Грицьки, які землю орють і свині пасуть"²⁸. Ну й що із того, що хтось із сучасників чи майбутніх читачів Тексту З. Тулуб звинуватить її в "типовому переяскравленні класової боротьби"? Семантика "волі"/"свободи" завжди контекстна, а З. Тулуб обирає для себе передусім етичний контекст.

¹Сиротюк М.Й. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис / М.Й. Сиротюк. – К. : Радянський письменник, 1968. – 219 с.;
²Тимченко В.Д. Тулуб Зінаїда Павлівна / Тимченко В.Д. // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – Т. 11. – Кн. 1. – К., 1984. – С. 383;
³Письменник Радянської України : Бібліографічний показник / Упоряд. О. Килимник, О. Петровський. – К. : Радянський письменник, 1970. – С. 441; ⁴Ільєнко І. З порога смерті : Зінаїда Тулуб у тенетах ежовсько-беріївських людоловів / І. Ільєнко // У жорнах репресій : оповіді про укр. письм. : (за арх. ДПУ-НКВС). – К. : Веселка, 1995. – С. 262-289; ⁵Вікіпедія; ⁶Тлумачний словник української мови / За ред. проф. В.С. Калашника. – Х. : Прапор, 2005. – С. 406; ⁷Там само. – С. 529; С. 799; С. 278; ⁸Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : монографія / Олена Маленко. – Харків, 2010. – 488 с.; ⁹ Тулуб З. Людолови. Історичний роман / Зінаїда Тулуб. – Т. 1. – К., 1957. – С. 47; ¹⁰ Там само. – С. 65; ¹¹Там само. – С. 46; ¹²Там само. – С. 47; ¹³Там само. – С. 48; ¹⁴Там само. – С. 72; ¹⁵Там само. – С. 90; ¹⁶Там само. – С. 65; ¹⁷Там само. – С. 48; ¹⁸Там само. – С. 290; ¹⁹Там само. – С. 293; ²⁰Там само. – С. 80; ²¹Там само. – С. 87; ²²Там само. – С. 423; ²³Там само. – С. 40-41; ²⁴Там само. – С. 33; ²⁵Там само. – С. 33-34; ²⁶Там само. – С. 100; ²⁷Там само. – С. 96-97; ²⁸Там само. – Т. 2. – С. 397.

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ В ЗАГОЛОВНОМУ КОМПЛЕКСІ СУЧАСНОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті аналізуються різноманітні типи заголовків сучасних періодичних видань, мовностилістичні способи та засоби їх вираження.

Ключові слова: заголовок, сучасна преса, лінгвістика, слово, мовні засоби.

The paper analyzes the different types of titles of contemporary periodicals, linguistic tools and methods for their expressiveness.

Key words: title, contemporary periodical, word, linguistic tools.

В статье анализируются разнообразные типы заглавий современных периодических изданий, языковые и стилистические способы и средства их выразительности.

Ключевые слова: заглавие, современная пресса, лингвистика, слово, языковые средства.

Газетний заголовок цікавить дослідників здавна й з огляду на різноманітні актуальні лінгвістичні проблеми, серед яких на окрему увагу заслуговують мовні особливості газетної назви. У наукових працях проблема заголовків періодичних видань висвітлювалася в різних аспектах: з погляду їхньої структури, синтаксичної природи, функціонального розвитку, семантики, стилю, вияву законів заощадження мовних засобів (О. Н. Кулаков, Е. О. Лазарева, Л. І. Майборода, О. П. Безсонова, І. Р. Гальперін, І. П. Лисакова та ін.) тощо. Однією з актуальних проблем сучасної пресолінгвістики є дослідження способів та засобів вираження заголовків сучасних видань для подальшого використання їх у назвах матеріалів. Головною метою наукового пошуку є комплексне дослідження лексико-семантичної специфіки газетного заголовка як мовної одиниці на сторінках сучасної періодики – газети "Україна Молода" (далі – УМ).

Заголовок як компонент композиційної структури газетного тексту покликаний виконати декілька функцій: висловити осно-

вну мету повідомлення, встановити контакт з читачем, привернути його увагу, викликати зацікавленість до теми матеріалу, що публікується. Водночас заголовок актуалізує найбільш важливу інформацію повідомлення та слугує дійовим засобом впливу на її сприйняття читачем. Таким чином, виділяють декілька функцій заголовного комплексу. Зокрема, одна з них – **номінативна**: "*Чума на кордоні*" (УМ. – 06.03.2010 р.); "*Секретаріату більше немає*" (УМ. – 26.02.2010 р.); "*Мистецтво в "Арсеналі"*" (УМ. – 06.03.2010 р.). **Номінативну** (називну) функцію можуть виконувати заголовки з дублюючими, роз'яснювальними позначеннями: "*Або золото, або срібло*" (УМ. – 12. 08. 2002 р.). Не менш вживані заголовки, що виконують **інформативну** функцію: "*Інтелектуальний рівень дитини залежить від матері*" (УМ. – 19. 10. 2007 р.), "*Весна прийде – розтане коаліція*" (УМ. – 25.02.2010), – такі заголовки містять "порцію" оперативної інформації, яка розгорнуто представлена в тексті; Звичайно, найбільш поширені заголовки з **рекламною** функцією ("*Тепла, лікувальна і етноавангардна*" (УМ. – 03.03.2010 р.), – заголовки рекламного типу беруть участь у створенні читацького очікування, очікування-прогнозу; **впливу та переконання**: ("*Біодобавки – це не завжди корисно*" (УМ. – 15. 12. 2003 р.). Загалом найважливішими функціями заголовка вважають **інформативну, оцінну й рекламну**, проте здебільшого в одному заголовному елементі може поєднуватися декілька функцій. Таким чином, заголовки газет є поліфункціональними.

І. Р. Гальперін¹ зазначає, що в межах одного функціонального стилю й навіть типу тексту заголовки різняться за синтаксичними, семантичними й структурними показниками. Заголовок – це не просто назва твору чи його частини, що друкується над текстом, це перше слово, з яким автор газетної статті звертається до читачів, це постійний, незмінний елемент газети, кодифікатор змісту статті, який репрезентує головну думку автора й тему матеріалу. Заголовок стоїть над текстом, що дає змогу функціонувати йому як самодостатній мовній одиниці. Такі заголовки виразні й зрозумілі ще до прочитання тексту.

Засобів актуалізації газетних назв дуже багато. Журналіст може використовувати для створення виразного заголовка практично будь-який мовний засіб за умови, що назва буде доцільною і експресивною. Зокрема, наказова форма дієслова, що передає апеляцію, заклик до читача, також сприяє увиразненню й приверненню уваги: *"І забудьте навіть слово "відставка!"*" (УМ. – 20.03.2010 р.); *"Щоб стояв у кожній хаті!"* (До дня народження Тараса Шевченка "УМ" з'ясувала, чи українці сьогодні читають "Кобзар", пройшлася по книгарнях та дізналась про найдорожчі і найгірші видання) (УМ. – 04.03.2009 р.).

Перевагою спонукального заголовка можна вважати, перш за все те, що він є стислим і водночас вражаючим (від трьох до п'яти слів). Його недолік – замало інформативності. Ось чому в щоденних виданнях він супроводжується інформативним підзаголовком та (або) надзаголовком, а в журнальних статтях – врізом (шапкою), які його пояснюють.

Важливим джерелом експресивності заголовків є **метафора** – троп, побудований на вживанні слів у переносному значенні на основі подібності за кольором, формою, призначенням. Влучні метафори – прекрасний засіб образної характеристики явища, що допомагає підкреслити нові, ніби приховані раніше якості предмета, показати його з іншого боку. Можна навести такі найбільш оригінальні випадки уживання цього тропа в заголовках: *"Сходи у пам'ять"* (УМ. – 27. 10. 2007 р.), *"Архітектурна молитва за місто"* (УМ. – 23. 10. 2007 р.), *"Поховані дощем"* (УМ. – 16. 10. 2007 р.), *"Коса дозволила "косити" від армії"* (про передвиборчі обіцянки Юлії Тимошенко) (УМ. – 19. 10. 2007 р.), *"Важка пора – осінь життя"* (про труднощі пенсіонерів) (УМ. – 29. 07. 2001 р.), *"Солдатський чобіт на коаліційній угоді"* (УМ. – 26. 10. 2007 р.), *"Ціни вийшли з-під контролю"* (УМ. – 13.03.2009 р.) тощо.

На основі використання загальнономовних та контекстуальних антонімів (слів з протилежним значенням) з метою досягнення певного виражально-зображального ефекту (увиразнення протилежності чи підкреслення несумісності) журналісти "УМ" часто вдаються в заголовках до антитези. **Антитеза** (гр. antitithe-

sis) – стилістична фігура, побудована на підкресленому протиставленні протилежних явищ, понять, думок, почуттів, образів, в основі якої лежить антонімічна пара (загальнономовна або контекстуальна): "Що знали в Нюрнбергу – не відають у Брюсселі?" (УМ. – 04.03.2010 р.), "Одні вимагають – інші ігнорують..." (УМ. – 17.05.2002 р.), "Білий король "чорної" музики" (УМ. – 19.10.2007 р.), "Лежачий" так і не піднявся" (УМ. – 02.10.2007 р.), "Довго будували – швидко впав" (УМ. – 02.10.2007 р.), "Фініш як старт" (УМ. – 30.10.2007 р.), "По той і по цей бік Диканьки" (УМ. – 01.04.2009 р.), "Шукали й не чекали" (УМ. – 02.03.2010 р.), "Сила слабкої статі" (УМ. – 6.03.2010 р.), "Твій родич – і мій. Новий уряд розбудовується сім'ями" (УМ. – 19.03.2010 р.).

Зі стилістичною метою автори газетних публікацій часто звертаються до **омонімів**, що вводяться в текст для виявлення доплетності, для пародійного спрямування назви, її стилістичної витонченості: "Рим не в риму" (УМ. – 04.03.2010 р.). Омоніми є основою для створення каламбурів, а каламбурна манера вислову характерна для текстів сучасної преси.

У заголовних елементах "України Молодої" широко використовуються стилістичні можливості **паронімів**, що також допомагають втілювати різноманітні прийоми гри слів. Як зазначає О.Д. Пономарів, "паронімія для створення каламбурів виявляється набагато придатнішою, ніж омонімія, оскільки близькість звучання, а не точний звуковий збіг дає більші можливості для змалювання відповідних ситуацій. У паронімів ширші можливості асоціативних зв'язків"²: "Адине полум'я" (про ювілей Ади Роговцевої; асоціативна гра на імені) (УМ. – 06.11.2007 р.), "Парад левів у місті Лева" (УМ. – 28.09.2007 р.).

Популярним на шпальтах газети є і такий давній троп, як **гіпербола**. Загалом, підкреслене перебільшення розмірів, рис, характеристик, ознак предмета чи явища, наслідків події вважають однією з найбільш властивих рис газетної публіцистики: "Цар Кінг" (про відомого співака) (УМ. – 21.09.2007 р.).

Не фіксована у попередніх дослідженнях преси, однак надзвичайно поширена у заголовних елементах сучасних газет **пар-**

целяція – стилістична фігура, що ґрунтується на розділенні речень на відрізки з метою увиразнення, експресивності, динамізму, акцентуації мовлення: *"Народ і партія єдині. В Європі"* (УМ. – 19. 10. 2007 р.), *"Ламаємо традиції. Дорого"* (УМ. – 05. 10. 2007 р.), *"Тушки" побігли до Януковича. На підпис. ("Регіонали" висунули часові умови. Інакше сформулюють коаліцію самі?)* (УМ. – 11.03.2009 р.), *"Поляки повертаються. З гроши-ма (Чому наші сусіди вкладають чималі кошти у відбудову унікального костелу та монастиря під Галичем, які перебувають під охороною Української держави)"* (УМ. – 10.03.2009 р.).

Випадки **римування** та **ритмізація** у заголовках "УМ" – поодинокі, однак показові, оскільки виконують естетичну та ритмоінтонаційну функції. Жоден читач не залишиться байдужим і обов'язково зверне увагу на такий прийом: *"Для угоди нема погоди"* (УМ. – 6. 10. 2007 р.), *"Газ пішов від нас"* (УМ. – 11.10.2007 р.), *"Програми – державні, цілі – кримінальні (Правоохоронці розслідують справу про розкрадання коштів, виділених на підготовку міста Лева до Євро-2012)"* (УМ. – 13.03.2009 р.).

Ще один дієвий засіб привернення уваги читачів – використання перефразованих рядків відомих народнопоетичних чи літературних творів, естрадних пісень – надзвичайно популярний на сторінках сучасної періодики. У таких заголовках чітко простежується їхнє джерело – це модифіковані фраземи: *"Три завдання для Кабміну"* (УМ. – 25.02.2010 р.), *"Країна гине без металу"* (УМ. – 16.02.2010 р.), *"Дефолт у кінці тунелю"* (УМ. – 16.02.2010 р.), *"Америка нам допомогла"* (УМ. – 04.03.2010 р.), *"Усе буде в шоколаді! (Для жінок і не тільки: у Львові починається найсолодше свято – шоколадний день)"* (УМ. – 6.03.2010 р.), *"Тушки" без п'яти хвилин у законі ("Регіонали" самі ініціюють рішення суду, щоб легалізувати свій майбутній уряд?)"* (УМ. – 10.03.2010 р.), *"Остання мелодія для ріпаку"* (УМ. – 10.03.2010 р.), *"Бабина" зима"* (УМ. – 10.03.2010 р.), *"У Греції є все – навіть Шевченко"* (УМ. – 10.03.2010 р.).

Часто перефразовані заголовки виглядають досить кумедно, що також є неабияким засобом привернення уваги читача: *"Ці-*

луй, цілуй, цілуй її – потрапиш до тюрми" (УМ. – 29. 01. 2002 р.), "...А за нею Гіві, як барвінок, в'ється" (описано історію міжнаціонального кохання) (УМ. – 17. 02. 2000 р.), а можуть і допомагати завуальовано і гостро подати свою позицію: "Чом ти не прийшов, як Мороз зійшов?" (УМ. – 01. 02. 2002 р.), "Кохайтесь, чорнобриві, та не перед відеокамерою" (УМ. – 05. 01. 2002 р.), "На майдані за церкву революція іде" (про міжконфесійний розбрат) (УМ. – 01. 09. 2001 р.), "На майдані в котловані знову техніка гуде" (УМ. – 20. 09. 2001 р.).

Не менш вражаюче виглядають заголовки, в яких спостерігається перекручування слів, зміщення логічних акцентів для створення підтексту: "АнтиТабачна" Україна (Студенти, науковці, політики та митці вимагають звільнення Дмитра Табачника з посади міністра освіти)" (УМ. – 16.10.2009 р.), "Янузаров розпочав відлік, або Тільки "донецькі", але багато!" (УМ. – 16.10.2009 р.).

Таким чином, можна стверджувати, що журналісти сучасних періодичних видань досить вдало користуються виражальними можливостями заголовного комплексу, створюють вражаючі та дотепні заголовки до своїх матеріалів, використовуючи для цього найрізноманітніші мовностилістичні засоби, що було розглянуто вище. Водночас слід застерегти митців слова від надуживання образними засоби впливу на читача або від перекручування, яке руйнує зміст висловлювання, що, на жаль, також трапляється на шпальтах видань.

¹Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин – М. : КомКнига, 2007. – 148 с.; ²Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник / О.Д. Пономарів – 3-тє вид., перероб. і доповн. – Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан, 2000. – 248 с.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ РЕСУРС ПРОПРІАЛЬНИХ МЕТОНІМІЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У МАС-МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проаналізовано функціональний потенціал відонімних метонімічних конструкцій у стилі масової інформації. На основі широкого ілюстративного матеріалу визначено тенденції щодо динаміки лексико-семантичних характеристик лінгвальних знаків у сфері мас-медіа.

Ключові слова: онім, метонімія, функція, стиль масової інформації, мовна свідомість.

The author analyzes the functional potentions of proper names' metonymies in the mass media style. It helps to show general tendency of the development of the lingual units' lexical and semantical characteristics in media sphere.

Key words: proper name, metonymy, function, mass media style, language consciousness.

В статье проанализировано функциональный потенциал отонимных метонимических конструкций в стиле массовой информации. На основе широкого иллюстративного материала определены тенденции динамического развития лексико-семантических параметров лингвальных знаков медийной сферы.

Ключевые слова: оним, метонимия, функция, стиль массовой информации, языковое сознание.

Особливості сучасного мовознавчого знання визначають актуалізацію в дослідницькому пошуку екстралінгвальних мотивацій, які зумовлюють каузальність взаємозв'язку мови і мислення, мови і свідомості.

Об'єктивізація онімів комунікативна, а отже, пов'язана з виявленням їх функціональних, стилістичних особливостей, зокрема у стилі масової інформації, що впливає на динамічні процеси в розвитку української літературної мови.

Досліджувані нами трансформації пропріальної семантики сприяють чіткому окресленню ментальних специфікацій україн-

ської нації, що лінгвістично обґрунтовано в аспекті функціонування відповідних онімів у медійних текстах та вторинної номінації, що виникає в результаті. Це, у свою чергу, дозволяє аргументувати тезу стосовно актуалізації семантичного переосмислення мас-медійних онімів, особливо історичних, що реалізується більшою мірою на лексико-семантичному рівні, у структурі різних тропів і стилістичних фігур.

Як відомо, на лексико-семантичному рівні домінують процеси, пов'язані з виявленням стилістичного потенціалу лексичних одиниць. Серед найпродуктивніших із них можна назвати **метонімізацію**, що полягає в заміні одного слова (поняття, образу) іншим на основі суміжності ознак і слугує важливим зображувальним і виразовим засобом, спрямованим на перейменування за безпосередньою близькістю, за тісним внутрішнім і зовнішнім зв'язками відповідних осіб, явищ і предметів.

Переконливо з цього приводу висловлюється Л. Кудрявцева, на думку якої "метонімізація є одним із видів синтагматичної деривації, пов'язаної з формуванням нового значення на рівні синтагматичних зв'язків співвідносних у дериваційному акті одиниць"¹. Іншими словами, метонімію можна кваліфікувати як "контекстуальний синонім (або синонімічний зворот) якогось не названого, проте незримо присутнього об'єкта. Завдяки цій властивості вона ніби подвоює обсяг естетичної інформації"².

Одним із найпоширеніших прийомів онімної метонімізації є вживання, передусім, прізвища відомої постаті у множині. Цей процес можна розглядати як певного роду апелювання – перехід власної назви в загальну, що пояснюється здатністю оніма в конкретній ситуації позначати не індивідуально названий об'єкт, а поняття з його типовими, узагальненими характеристиками. У такому разі, за слушними спостереженнями І. Ратнікової, "лексико-граматичний статус слова треба визначати його контекстною смисловою функцією"³. Оскільки власні назви слугують для індивідуалізації особи і їм, як правило, не властиво використання у множинній формі, такий слововжиток набуває неологічного, особливо експресивного забарвлення, почасти іронічного.

Онімна медійна метонімія, як показали результати проведеного дослідження, найілюстративніше виявляється в антропонічних структурах. Така закономірність пояснюється, в першу чергу, різноплановістю та динамічною природою семантики власних назв людей – імен, прізвиськ, псевдонімів, прізвиськ та ін. Екстралінгвально зумовлені можливі значеннєві трансформації відразу відображаються і у свідомості людини, що, безумовно, поступово відображається в масовій суспільній свідомості, вербалізованій у мовних одиницях.

Зважаючи на природу номінації та характер онімної метонімізації, позначеної типізацією, аналізований троп передбачає, в першу чергу, використання прецедентних власних назв – імен і прізвиськ відомих осіб, літературних персонажів, географічних об'єктів, особливості яких починають уніфікуватися, що, в свою чергу, фіксується в мові відповідними стилістичними засобами.

Модель метонімізації прізвиськ політиків, громадських, військових діячів охоплює:

1) **історичні постаті**: *І не потрібно розповідати про якусь культурну цінність і ЮНЕСКО, адже лєніни, гітлєри і сталіни однієї масті* [УМ, № 127, 16.07.2009]. *І в одному поколінні всі наполеони і гітлєри, цєзарі і муссоліні, сталіни і всі інші тирани* [НВ, № 4-5, 2003]. *Гітлєр не зміг відняти Косово у сєрбів, і сьогоднішні гітлєри теж не зможуть!* [ІА РБК, 21.02.2008]. *Й відтак в усьому винні вони – чаушєски, сталіни, гітлєри, хрущови і брєжнєви* [УМ, № 118, 5.07.2007]. *Чи будуть в Україні Наполеони Бонапарти, чи вистачить здорового глузду сформуваи більше відповідальну і колективну представницьку владу...* [ІБ, 4.06.2008]. *Наші ж доморощені "наполеони" наразі зауважили лише одну газету, щоправда, помірковану, розважливу – "Дзеркало тижня"* [ЛГ, № 95, 31.05.2005]. *Те, що сьогодні мордує Україну, вкладається в одну приповідку "Кожен моститься в Наполеони, та не кожен добігає навіть його нужника"* [УС, № 18, 30.05.2008]. *Свою недавню соратницю Юлію Тимошенко Віктор Андрійович записав у Гітлєри, а Олександра Турчинова – у Паулюси... а Черновецький з Кільчицькою навіть не Рокосовські з Єрьюменками* [ЦМН, 22.05.2008].

Учора тими обранцями були **рейгани** і **сімони** з їхніми божками, нині – інші, а завтра – ще інші... [ПП, № 50, 14-20.12.2005] та ін.;

2) **сучасні постаті**: Ні для кого не є секретом, що всілякі **януковичі, медведчуки, симоненки, литвини, вітренки** відстоюють в Україні російські інтереси [УП, 16.01.2006]. На виборах 1994 року ті ж симоненківці, **морози, вітренки** і регіонали обіцяли підвищити пенсії втричі [ПП, № 26, 8-14.07.2008]. І **медведчуки, януковичі, ющенки** приходять і йдуть, а Україна залишається [Телекритика, 13.12.2004]. **Врешті-решт, Ющенки, Януковичі, Шухевичі** приходять і відходять, а народ залишається [ВОС, 15.04.2008]. Головними винуватцями будуть **тимошенки, луценки і кириленки!** [Експрес, 22.05.2007]. **Ющенки, луценки, тимошенки** тільки й здатні руйнувати [Товариш, № 77, 24-25.07.2007]. **Єльцини** і навіть **Горбачови** не часто з'являються на світ і ще рідше співпадають з **Рейганами** або **ГКЧП** і падінням утричі цін на нафту. [День, № 51, 26.03.2009]. На зміну **Путінам, добрим царям, у Росії завжди приходять Єльцини** – тобто люди кризи... А на зміну **Єльциним, від непослідовного реформування яких суспільство втомлюється, завжди приходять Путіни** [День, № 56, 28.03.2001]. Чому **шуфричі** з компанією на публіці розпачливо заламують руки, що поступилися опозиції? [УМ, № 29, 17.02.2004]. Бачимо, заручилися підтримкою "старшої сестри" на свої руйнівні дії **Вітренки із Симоненками**. Навіть заявили про свої територіальні претензії **Лужкові та Жириновські**... [День, 10.04.2008]. Луценко підозрює, що в разі приходу до влади **Янукович** ...обставить себе "маріонетками **фірташами**" [ВЗ, № 105, 20.06.2009]. та ін.

Специфіка наведених ілюстрацій, окрім темпоральної стратифікації, полягає в екстралінгвально зумовленій різній структурній організації метонімії. Як виявилось, метонімічне перенесення імен і прізвищ історичних осіб передбачає однокомпонентну будову, що зумовлюється увагою до конкретної людини, її індивідуальних рис, широко актуалізованих сьогодні, і в багатьох випадках може містити позитивне забарвлення. З іншого боку, результатом подібних процесів щодо сучасних політиків і громадських діячів є кількокомпонентні конструції, позначені

зверненням, більшою мірою, не до особи, а до групи осіб чи типізованої ситуації. Експресія та негативні іронічні конотації, притаманні цьому механізму введення пропріальної лексики в мас-медійний текст, посилюються у зв'язку зі свідомим нагромадженням метонімізованих власних назв, що виражається функціональною градацією.

Метонімізація власних назв представників культурної, спортивної сфери стосується:

1) **прізвищ співаків, музикантів, назв музичних гуртів:** *Уже провели свої репетиції в Україні Газманови і Кіркорови. Осьдечки потирають руки в передчутті "халяви" Баскови, Розенбауми, Могилевські, Сердючки* [ВК, 10.04.2008]. *Я приїжджаю на Греммі й мимоволі чекаю, коли приз отримають місцеві американські "козловські", "кіркорови"...* [Уніан, 21.02.2008]. *Всі ці Кіркорови і Пугачови, Моїсеєви і Трубачі хочуть лише одного: набити кишені нашими кровними грошенистами і відвезти їх до Білокам'яної* [http://konus.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=169&Itemid=1]. *Хіба ж нормально, що на всіх підмостках України знову ті самі Моїсеєви, Лагутіни, Кіркорови, знову те все, що було?* [http://slovo.unp.com/index.php?subaction=showfull&id=1111176776&archive=1111789403&start_from=&ucat=6&i=archive]. *Прийшов підтримати своїх шоколадок* (учасниць гурту "Гарячий шоколад" – Д.Д.) *їх продюсер Дмитро Клімашенко* [Шоуманія, 24.05.2009]. *Деяких виконавців відверто бракувало на цьому заході. Зокрема легендарних "Кому Внизів"* [УМ, № 15, 1.02.2005]. *Просунутіша "генерація Потанів" скористалася цією ідеєю по-своєму* [Р-П, № 14, 2007]. та ін.;

2) **імен і прізвищ літераторів, літературних персонажів:**

а) **історичних постатей:** *Ось тільки з їхніх стін давно вже не виходять нові шевченки і франки, довженки і сухомлинські...* [ЛГ, № 156, 2.09.2005]. *Хотілося, щоб із наших сердець і наших думань виростили Шевченки і Франки* [КС, № 1, 4.01.2008]. *Треба, щоб з'явилися Шевченки, Франки, Лесі, Загребельні і Гончари* [ЛФ, www.litforum.net, 26.03.2008]. *Уявляю скільки ваших нервових клітин з'їли усі ці шевченки, лесі-українки та усякого роду "франки"* [ГА, 19.02.2006]. *Чому в*

Україні повинні бути всякі там **Пушкіни, Лермонтови...**? [УП, 17.12.2007]. За словами **Резниковича**, "Справжній художник завжди в опозиції до влади. Тож, виходить, що всі ми трішки **Дон Кіхоти**" [Хрещатик, № 158, 26.10.2006]. Молодий режисер **Богдан Ревкевич** пристрасно розповів історію **сучасних Ромео і Джульєтти**, взявши за основу культову екранізацію мюзиклу "Вестсайдська історія", який був переспівом шекспірівської трагедії [День, № 88, 28.05.2009]. На кожні навіть "мертві душі" швидко, мов шуліки, злітаються "**Чичикови**" [Гривна, № 52, 25.12.2003]. **Округи забиті легковиками сучасних Солоні-їв Черевиків** [ДТ, № 33, 31.08-6.09.2002]. **Захисники і Хлестакови** [МВ, 4.06.2007]. І те, що у сьогоднішнє українське красне письменство плеснула ціла хвиля творів з елементами містики, ...лише підтверджує, що **хлестакови** ростуть на нашому городі [НВ, № 2-3, 2004]. та ін.;

б) **сучасних постатей**: **Догорали андруховичі й забужки, жадани, роздобудьки й кононенки** [ГА, 27.10.2007]. Скажіть мені, друзі, де ваші **андруховичі, забужки, жадани, дереші, прохаськи, іздрики** і т. д.? [Оглядач, 6.09.2006] та ін.

3) **імен і прізвищ спортсменів**: **Якщо моя діяльність приведе до того, що в країні з'являться нові Яни Клочкови та Дениси Силантьєви, я вважатиму свою місію виконаною** [УМ, № 56, 27.03.2009] та ін.

Запропоновані ілюстрації свідчать про доволі широке коло сфер діяльності людини, представлених у метонімічній моделі лексико-семантичної деривації, – політика, суспільство, музика, меншою мірою література, спорт та ін. Основною функцією антропонімної медійної метонімізації можна назвати генералізування семантики власних назв, що супроводжується зміною індивідуалізації об'єкта на узагальнення, типізацію його особливостей. Цей процес визначає свого роду символізацію названої антропонімом особи, зумовлює характер мовомислення окремої людини, а в результаті впливає на формування і розвиток масової мовної свідомості.

Аналіз основних моделей **топонімно-прагматонімної** метонімії стилю масової інформації дозволяє виділити як його характерну ознаку вживання назв міст або місць перебування людей

замість самих людей чи їхніх дій: *Що більше буде заяв Кремля, то важче розібратися громадянам у їх об'єктивності* [ВК, 9.12.2007]. *Кириленко став головою фракції під тиском Банкової* [Експрес, № 18, 2007]. *Рейтинг "Регіонів" падає* [Експрес, № 18, 2007]. *Триває конфлікт між урядом і Банковою* [ВК, 18.11.2006]. *"Наша Україна" визначилася* [ШП, № 46 (2736)]. *Основна боротьба ведеться між Кремлем та Білим домом* [Р-П, № 6, 2006]. *Виходить, що Янукович – маріонетка Кремля* [Р-П, № 6, 2006] та ін.

Зібраний нами матеріал свідчить про функціональний потенціал, у першу чергу, прагматонімів як замінних конструкцій антропонімів, що надає цим різним за семантико-типологічною характеристикою класам власних назв однотипної додаткової конотації та мінімального емоційно-експресивного забарвлення, що спричинюється природою названих об'єктів.

Ще одним різновидом моделі метонімічної деривації топонімів є типове (більшою мірою для антропонімів) вживання пропріативів у множині, що створює ефект переходу семантики власних назв від функції індивідуалізації географічного об'єкта до універсалізації: *У 18 років, після закінчення коледжу, я поїхав у Європи* [Р-П, № 6, 1.03.2007]. *У закордонних відрядженнях Путіну завжди бракує часу для культурної програми: музеї і галереї у Парижах – Лондонах він не відвідує* [День, 19.09.2002]. *Як мені набридли усі ці америки і лас-вегаси* [ВК, 16.04.2005] та ін.

Цей клас онімів, як показує наведений ілюстративний матеріал, внаслідок названого процесу семантичного перенесення набуває характеристик вторинної номінації. Зауважимо, дослідження специфіки метонімізації власних назв у сучасному масмедійному полі дозволяє говорити про мінімальне представлення саме топонімного матеріалу, що можна пояснити домінантою антропологічної парадигми в сучасному житті і в результаті – актуалізацією саме антропонімів як одного з найпоширеніших класів слів, зафіксованих у моделях функціональної трансформації такого типу.

Дані, зібрані методом суцільної вибірки з текстів найавторитетніших українських засобів масової інформації, вказують на

відносну кількість і відсоткову співвіднесеність онімів, оскільки не можна коректно визначити співмірність текстових структур обраних для аналізу медійної сфери. В такому випадку доцільно звернути увагу на періодичність, характер видання, його рубрикацію, культуру та кваліфікацію журналістів, коло досліджуваних проблем та інші екстралінгвальні фактори, що, безсумнівно, впливають на достовірність одержаних результатів.

Таким чином, ми говоримо не про абсолютне слововживання, а про тенденцію, що склалася у функціонуванні онімів у текстах стилю масової інформації.

Так, проведені дослідження дають можливість спостерегти тенденцію до актуалізації антропонімного складника в масовій комунікації, що виявляється у виразній кількісній перевазі моделі метонімізації антропонімів (79 %) – імен і прізвищ представників у більшості випадків політичної, культурної і спортивної сфер, меншою мірою – топонімів (9 %) і прагматонімів (12 %) – назв установ, організацій замість вказівки на людей, що їх стосуються.

На основі проведеного дослідження лінгвостилістичних параметрів метонімічної трансформації онімів у медійних текстах можна говорити про чітко окреслену тенденцію до такого виду семантичних перетворень імен і прізвищ, у першу чергу, суспільно-політичних діячів (31 %), літераторів, персонажів літературних творів (29 %) і музикантів (14 %), а також назв політичних партій, громадських угруповань, географічних об'єктів та ін. Одержані результати екстралінгвально зумовлені актуалізацією саме таких сфер у сучасному житті, що впливає на їх символізацію в масовій свідомості та відображення цього процесу у відповідних мовних формах.

¹Кудрявцева Л.А. Моделирование динамики словарного состава языка : [Монография] / Кудрявцева Л.А. – 2-е изд., испр. – К. : "Киевский университет", 2004. – С. 96; ²Ткаченко А.О. Мистецтво слова: вступ до літературознавства : [Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів] / Ткаченко А.О. – 2-е вид., випр. і доповн. – К. : "Київський університет", 2003. – С. 240; ³Ратникова И.Э. Имя собственное: от культурной семантики к языковой / Ратникова И.Э. – Минск : БГУ, 2003. – С. 56.

Список умовних скорочень назв джерел

ВЗ – Високий замок	ЛФ – Літературний форум
ВК – Вечірній Київ	НВ – Наша віра
ГА – Гоголівська академія	ПП – Персонал Плюс
ДТ – Дзеркало тижня	УМ – Україна молода
ІА РБК – Інформаційна агенція РБК-Україна	УП – Українська правда
ІБ – Інший бік	УС – Українська столиця
КС – Кримська світлиця	ЦМН – Центр міських новин
ЛГ – Львівська газета	ШП – Шлях перемоги
	Р-П – Post-Поступ

Л.В. Домилівська, асп.

ІДІОСТИЛЬ Ю. ЯНОВСЬКОГО ТА ЗАХІДНА МОДЕРНА ПРОЗА: ВЕРБАЛІЗАЦІЯ МОВНОСИМВОЛЬНИХ УНІВЕРСУМІВ

У статті розглядається проблема текстової інтерпретації домінуючих мовних символів ідіостилю Ю. Яновського. Зокрема, аналізується екстралінгвальний вплив західної модерної прози на формування мовної особистості Ю. Яновського.

Ключові слова: мовний символ, мовна особистість, текстова інтерпретація, ідіостиль Ю. Яновського.

The article deals with the problem of dominant language symbols' textual interpretation of Y. Yanovsky' individual style. The author analyses Western prose' influence on Y. Yanovsky' lingual personality.

Key words: language symbol, lingual personality, textual interpretation, Y. Yanovsky' individual style.

Статья посвящена проблеме текстовой интерпретации доминирующих языковых символов идиостиля Ю. Яновского. В частности, анализируется экстралингвальное влияние западной прозы на формирование языковой личности Ю. Яновского.

Ключевые слова: языковой символ, языковая личность, текстовая интерпретация, идиостиль Ю. Яновского.

Дослідження стилістичного потенціалу домінуючих мовних символів Ю. Яновського позначені колом лінгвістичних ідей,

що є актуальними в національному мовознавстві, а також простором вербалізованої художньої свідомості аналізованого автора. На наш погляд, мовотворчість письменника є складною і багатовимірною, особливо коли йдеться про високоосвічену мовну особистість. Продуктивними щодо встановлення лінгвокультурологічних меж дослідження мовознавчих питань загалом, і питань ідентифікації тексту зокрема, є методики, запропоновані М. Бахтіним, О. Лосєвим, М. Толстим, Ю. Степановим, Ю. Лотманом, В. Івановим, В. Тодоровим, Н. Арутюновою, А. Вежбицькою, Я. Мукаржовським, В. Русанівським, автори яких (в різних методологічно побудовах й обґрунтуваннях) зверталися до розв'язання аналогічних питань.

Зокрема, численні літературознавчі розвідки вказують на знання Ю. Яновським відомих зразків європейського письменства, багатьох авторів називають навіть "ідейними вчителями" щодо становлення літературної постаті українського неоромантика. Окрім того, апелюваність лінгвостилістичного дослідження до західної прози як мовно-культурного здобутку узгоджується з аналізом природи символу в аспекті зверненості останнього до всесвітнього людського досвіду.

Результати теоретико-лінгвістичного аналізу дозволяють твердити, що не завжди можна погодитися з думкою, ніби "символ – явище специфічно національне. Семантика символу виявляється лише в контексті світоглядної традиції певного народу, через що носій іншої культури не може декодувати символ"¹. Йдеться в такому разі лише про окремий тип символів, якими не можна охопити досить динамічну в семантико-стилістичному плані царину мови художньої літератури. Однак у розвиток наведеної думки автор зазначає: "процес створення символу тісно пов'язаний із співвідношенням у мовній одиниці денотативної та **фонові інформації** (виділ. нами – Л. Д.), причому фонові інформації переважає"², що цілком узгоджується з перспективою аналізу іншомовних естетичних впливів на формування мовної особистості Ю. Яновського.

Цікаво, що в літературознавчих дослідженнях пошук впливу зарубіжної літератури на становлення ідей, мотивів, навіть образів в українській літературі набув відчутного резонансу, почи-

наючи з перших десятиліть ХХ ст. Тому літературознавчий матеріал розглядається нами як екстралінгвальний фактор, що аргументує лінгвостилістичний пошук, вказує на додаткову фактологію наукового доведення. Так, коли йдеться про лінгвокультурний контекст початку ХХ ст., присутньою є заувага про те, що "чи не вперше українці набули змогу читати рідною мовою ... Ш. Бодлера, П. Верлена, К. Гамсуна, За короткий час організуються підготування та вихід у світ і багатотомних українських видань прози: Жуля Верна, Гі де Мопассана, Г. Флобера, Оноре де Бальзака, Е. Золя, Д. Лондона ..., окремих творів К. Гамсуна, С. Цвейга.... та ін."³.

Таким чином, інтерпретація домінантних мовних символів ідіостилю Ю. Яновського потребує знання і розуміння дослідником співвіднесеності з іншими "кодами культури". Додамо, сам процес пошуку нових світоглядних орієнтирів узгоджується з завданнями неоромантизму (власне, напрямку, що є визначальним для творчості Ю. Яновського): "неоромантизм в розумінні митців кінця ХІХ ст. – мистецтво, яке прагне за реальним відкрити надреальне, навіть містичне, розбудити чуттєві асоціації, передати враження про мить сучасності"⁵.

Окрім того, М. Ласло-Куцок, не заперечуючи впливу вітчизняної літератури, народної творчості, "Слова про Ігорів похід", "Мертвих душ" на формування митця, вказує на те, що "Яновський, який був дуже чутливим до всього нового в мистецтві (виділ. нами – Л.Д.), спирався при виборі композиційної формули "Вершників" і на відомому йому як колишньому сценаристу одеської кінофабрики, техніку кінематографічного монтажу"⁶.

Зокрема, відповідаючи на запитання анкети ВАПЛІТЕ 1926 р., Ю. Яновський зазначив: "Под Лондона та Кіплінга! Гоґоля – люблю"⁷. Іншим, можливо, вартим пильнішої дослідницької уваги, є джерело інтерпретативних асоціацій щодо народження домінантних символів ідіостилю Ю. Яновського, про яке

* У розумінні В. Красных "код культури" – це "сітка", яку культура "накидає" на навколишній світ, вичленовує, категоризує, структурує та оцінює його"⁴.

згадує В. Панченко: "...юний книжник [Юрій Яновський], захоплений читач Д. Конрада, Р. Кіплінга, Д. Лондона..."⁸. Отож цілком виправданими є порівняння символічних перетинань роману "Майстер корабля" з відомим на той час й етапним у становленні домінантних характеристик ідіостиллю Ю. Яновського романом Д. Лондона "Серця трьох": "О, який молодий, який підхоплений потугою повних запашного морського подуву вітрил, який хвилюючий своєю чистотою, дружністю до людей, відданістю далечі й красі є і досі, є і буде роман Яновського "Майстер корабля" – романтичний роман про роман любовний, **про трикутник почувань**, який сполучив – і солодко, і боляче водночас – три молоді, три красиві істоти"⁹. Лінгвістичний матеріал у такому разі є цілком скорельованим із означеними впливами, адже саме так народжується в мовній свідомості Ю. Яновського символ **жінка**, де виразно відчутні Лондонівські алюзії.

Важливими для інтерпретації семантики символу **жінка** в мовотворчості Ю. Яновського є, на наш погляд, епітетні характеристики, які зумовлюються контекстом. Зокрема, мовна домінанта **жінка** увиразнюється в авторській естетичній свідомості оцінними маркерами: **чудесна, невідома, романтична, красива, гарної вроди** ("*Я відчуваю насолоду, милуючись чудесною жінкою*" (ЮЯ, II, 19); "*Невідому дівчину з вулиці я зробив би романтичною*" (ЮЯ, II, 23); "*розпутна красива жінка*" (ЮЯ, II, 38)). Ідіостилістична семантика символу дозволяє, отже, інтерпретувати естетичну свідомість Ю. Яновського як романтичну, де **жінка** асоціюється з мовою символом **гідність**: "*Жінку треба вміти понести на руках. Не боятися ніколи помилок, бо той, хто боїться, швидко старіє, і в нього холоне голова. Йому годі шукати повноти життя, йому досить тої молодості, що є попереду й є навкруги, – він не бачить*" (ЮЯ, II, 34-35); "*З нею мені захотілося погуляти по вулицях, міцно притиснувши до себе її лікоть. Вона трималася так, ніби їй шлейф несли пажі.*" (ЮЯ, II, 37) Окрім того, жінці завжди потрібен імпульс: "*Завше кожній жінці потрібен імпульс. Щоб був такий мужчина, а коли нема його, тоді треба жити – як усі живуть зовнішньо. Просто*" (ЮЯ, II, 73). Звідси нове, авторське тлумачення мов-

ного символу **жінка** – людини, яка прагне жити "повно": в гармонії з зовнішнім та внутрішнім світами (мотив, що перетинається з творчістю Д. Лондона, овіяній романтичним, дещо авантюрним пафосом).

Відповідно, семантика символу **жінка** виявляється насамперед у семантико-стилістичній оцінці "**романтична красива особистість**", на що, до речі, вказує й екстралінгвальна мотивація формування естетичної свідомості митця, адже "...жодне дослідження в галузі сприйняття й побудови тексту не можна визнати задовільним, якщо в його основу не буде покладено ідею взаємодії лінгвістичних знань зі знаннями про світ..."¹⁰.

Так, у записних книжках Ю. Яновського знаходимо такі вагомні для нашого дослідження рядки: "Я дуже любив осипати жінок надзвичайною увагою і теплістю. Так садівник вирощує дерева" (ЮЯ, V, 257). Тому функціонування символу **жінка** в ідіостилі Ю. Яновського, що відображає авторську естетичну свідомість, зважаючи на проаналізовані вище екстралінгвальні фактори, є швидше цілком закономірним, аніж випадковим. Так актуалізується вчення Л. Виготського про три рівні мислення: 1) мислення в синкретичних образах, що ґрунтується на індивідуальних суб'єктивних уявленнях про явище і його всебічні зв'язки; 2) мислення в комплексах, що є засобом об'єктивації інтегрованих ознак і виражається у слові; 3) мислення в поняттях, що пов'язане з логічним узагальненням¹¹, де відображено, на наш погляд, складну ієрархічну структуру породження мовного символу.

Іншим, не менш важливим автором для пояснювальної інтерпретації мовносимвольного простору Ю. Яновського, є Д. Конрад, який "був для українського письменника і джерелом фактичної документації про життя моряків... Більше того, між обома письменниками існувала вражаюча подібність художницького темпераменту, авторського ставлення до зображених подій і особливостей письменницького хисту"¹². Так у мовотворчості Ю. Яновського з'являються домінантні мовні символи **моряк, матрос, матроська любов**: "*Матрос не знає й матрос зневажливо свище. Він почуває під ногою хистку палубу судна, і йому не треба твердішої опори. Він може й умерти, та тре-*

ба ще подумати, чи варт. *Матрос перед смертю відпрошується на берег. Твердий камінь естакади, брук на вулицях і ліхтар, що біля нього починається й кінчається матроська любов, народжують йому прекрасну думку про матір і коня Савку. Матрос знову зневажливо свище. Матрос боїться, як кожна жива істота*" (ЮЯ II, 31-32); *"А матрос ітиме від ліхтаря до ліхтаря. Йому залишилася година стояти на твердій землі й жити"* (ЮЯ II, 32); *"Вам треба сильної руки, пошерхлої руки моряка і його посолених вуст із запахом горілки й міцного матроського тютюну"* (ЮЯ II, 53). Невипадково в ідіостилі вимогливого в доборі мовних одиниць Ю. Яновського системно представлена і традиційна морська лексика: *"корвет", "грот", "палуба", "борт", "бомба", "фрегат", "паруси", "бриг", "бригантина"* та ін.

В. Агеева, аналізуючи початковий етап творчості Ю. Яновського, вказує на те, що "сентиментальна чутливість, замилювання самодостатньою красою поетичних зворотів і фраз одразу ж знімається через пародіювання, зниження цих образів, погляд іронічного аналітика, прагматичного спостерігача, навіть скептика іноді змушує оцінити щойно сказане в іншій системі координат"¹³. Здається, відчувається вплив ще одного улюбленого автора Ю. Яновського – К. Гамсуна: письменниками однаково заперечується тип об'єктивної дійсності, автор "схований за лаштунками", "його герої ходять по сцені, коли він шарпає за шпагатинку"¹⁴. Аналіз мовносимвольного простору ідіостилі Ю. Яновського у зв'язку з впливом К. Гамсуна актуалізує пошукові парадигми щодо інтерпретації мовних домінант **Життя, Людина**: "неоромантичний символізм служить формою осягнення нової реальності, що відкривається модерному суб'єктові..."¹⁵.

Творче кредо К. Гамсуна, висловлене в епіграфі до книги "Духовне життя сучасної Америки": "Правдивість – це не об'єктивність, а безкорислива суб'єктивність"¹⁶, аперцеповане Ю. Яновським, про що свідчить мовний матеріал. Зокрема, на це вказує семантико-стилістичне функціонування домінантного символу **Людина** в ідіостилі автора: *"Декорації в павільйо-*

нах – мов людські фортуни. ... Я навчився відрізняти людей від тих речей, серед яких вони живуть. Я знав, що можна виїняти людину з декорації, яку вона сама або інші їй збудували, і порозмовляти з такою людиною, позбавленою оточення" (ЮЯ II, 24-25); *"Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог – два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, працівник і ледар в один час, бо думає, що людина працює для ліни й лінується для того, щоб працювати"* (ЮЯ II, 30).

Відтак, можна з переконаністю твердити, що західна проза відіграла важливу роль у становленні й розвитку мовної свідомості Ю. Яновського, вплинувши на розширення символічної семантики, організацію мовносимвольного простору письменника та спричинивши до вироблення певних констант ідіостилю Ю. Яновського, становлення ієрархії цінностей у вербалізованому художньому просторі митця. З іншого боку, мовностилістичний пошук, звернений до західних лінгво-культурних парадигм, що, безумовно, мали неабиякий вплив на ідіостиль Ю. Яновського, уможливило науково обґрунтовану інтерпретацію мовносимвольних домінант автора. Реконструйована мовна особистість Ю. Яновського виявляється набагато складнішою, багатограннішою, глибшою в сенсі лінгвостилістичного прочитання в порівнянні з відомими досі твердженнями.

¹Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / М.П. Кочерган // Мовознавство : [зб. наук. пр.] – 2004. – № 5-6. – С. 16; ²Там само; ³Мовчан Р.В. "Європа й ми" : колізії та особливості українського окциденталізму 1920-х років / Р.В. Мовчан // Український модернізм 1920-х років : портрет в історичному інтер'єрі : монографія. – К. : ВД "Стилос", 2008. – С. 140; ⁴Красных В.В. Коды культуры и метрически-эталонная сфера / В.В. Красных // Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия : Курс лекцій. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2002. – С. 232; ⁵Гаєвська О. Літературний неоромантизм як парадигма нової образності / О. Гаєвська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика : [зб. наук. пр.]. – 2003. Вип. 14. – С. 21; ⁶Ласло

Куцюк М. "Вікно до великого світу" Юрія Яновського / М. Ласло-Куцюк // Патетичний фрегат : Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація / [упор. В. Панченко]. – К. : "Факт", 2002. – С. 326. – (Літ. проєкт "Текст+контекст". Знакові літ доробки та навколо них); ⁷Ваплітянський збірник / За ред. Ю. Луцького. – Торонто: Мозаїка, 1977. – С. 139; ⁸Панченко В. "Книга легка і життєжадібна..." / В. Панченко // Патетичний фрегат : Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація / [упор. В. Панченко]. – К. : "Факт", 2002. – С. 287. – (Літ. проєкт "Текст+контекст". Знакові літ доробки та навколо них); ⁹Бажан М. Майстер залізної троянди (фрагмент) / М. Бажан // Патетичний фрегат : Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація / [упор. В. Панченко]. – К. : "Факт", 2002. – С. 182. – (Літ. проєкт "Текст+контекст". Знакові літ доробки та навколо них); ¹⁰Петров В.В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы / В.В. Петров // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 41; ¹¹Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2008. – 350 с. – (Серия "Пси Ламбда"); ¹²Ласло-Куцюк М. Зазнач. праця – С. 326; ¹³Агеєва В. Романний експеримент Юрія Яновського / В. Агеєва // Патетичний фрегат : Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація / [упор. В. Панченко]. – К. : "Факт", 2002. – С. 310. – (Літ. проєкт "Текст+контекст". Знакові літ доробки та навколо них); ¹⁴Там само. – С. 310; ¹⁵Гаєвська О. Зазнач. праця – С. 21; ¹⁶Ємець-Доброносорова Ю. Кола на воді (від упорядника) / Ю. Ємець-Доброносорова // Відлуння самотності : Кнут Гамсун та контекст українського модернізму / [упор. Ю. Ємець-Доброносорова]. – К. : "Факт", 2003. – С. 18. – (Літ. проєкт "Текст+контекст". Знакові літ доробки та навколо них).

Список умовних скорочень:

ЮЯ, П – Яновський Ю.І. Твори : В 5-ти т. / Ю.І. Яновський; [редкол. І.О. Дзеверін (голова) та ін.]. – К. : Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1983. – Т. 2. Романи. / Упоряд. К.П. Волинський, М. Острик; Післям. М. Пархоменка. – 424 с.

ЮЯ, V – Яновський Ю.І. Твори : В 5-ти т. / Ю.І. Яновський; [редкол. І.О. Дзеверін (голова) та ін.]. – К. : Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1983. – Т. 5. Вірші. Публіцистика. Роздуми про літературу. Листи. / Упоряд., приміт. К.П. Волинський. – 382 с.

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМИ. ЕТЮД З ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПОЕТИКИ

Метою даного дослідження є виявлення певних закономірностей просторової організації думового тексту. Простір у думі є складовою поетичної системи, що водночас відображає традиційність відповідних уявлень, і засвідчує певну їх трансформацію, що виявляється у зміні способу їх відображення. Таким чином, дослідження просторової організації допоможе у вирішенні деяких кардинальних питань "історичної поетики" думового епосу.

Ключові слова: дума, текст, поетична система, художній простір.

The purpose of our investigation is to show some of the objective regularities of spatial organization of duma's text. The space in duma is one of the parts of poetic system, which reflects the tradition of accordant ideas and at the same time proves their transformation, which becomes apparent in the change of its reflexion's way. Consequently, the investigation of spatial organization can help to solve some of the cardinal problems of "historical poetics" of duma's epos.

Key words: ballad, text, poetical system, artistic area.

Целью данного исследования является обнаружение некоторых закономерностей пространственной организации текста думы. Пространство думы – это часть поэтической системы, которая одновременно отображает традиционность соответствующих представлений, и подтверждает их некоторую трансформацию, что проявляется в изменении способа их отображения. Таким образом, исследование пространственной организации может разрешить некоторые кардинальные вопросы "исторической поэтики" думового эпоса.

Ключевые слова: дума, текст, поэтическая система, художественное пространство.

Наукова **актуальність** пропонованої роботи полягає у застосуванні невикористаних раніше підходів до вивчення текстової організації української думи, а також у лінгвістичному аналізі мовних сполук думового тексту. **Метою** дослідження є вияв-

лення певних закономірностей просторової організації думового тексту, що виявляється в своєрідності його мовної побудови. Відповідно *завданням* дослідження є виявлення та опис мовних засобів вираження просторових ознак в структурі думового тексту. *Об'єктом* дослідження є твори українського думового епосу як тексти зі своєрідною організацією, яка мислиться як система, що складалася протягом певного періоду, і яка є відтворенням певної поетичної традиції, що утворювалася під впливом конкретних світоглядних уявлень.

Предметом дослідження є часова організація думи як складова поетичної системи, що водночас відображає як традиційність відповідних уявлень, так і засвідчує певну їх трансформацію, котра виявляється на мовному рівні. У словесних формах духовної діяльності, зокрема, в літературі та в словесному фольклорі залежно від роду твору та від його жанру відображений простір буде відрізнятися. Так, наприклад, в романі-подорожі простір може охоплювати цілий ряд країн, або навіть космос, як у романах фантастичного змісту, проте, дія може відбуватися і в межах однієї кімнати. Текстологічний і структурний аналіз думового тексту дає змогу дослідити його як зразок епічного жанру не лише у рамках власне фольклорного дослідження, а й більш глибоко осмислити його в семантичному плані, втіленому в структурі тексту і вираженому на мовному рівні. Епічний простір є складним поліфонічним явищем, який водночас відображає дійсність, перетворює її та створює нову. Епічний простір не існує сам по собі, він залежить від історичної реальності, від художнього світосприйняття та від жанрової специфіки твору. У фольклорі, зокрема в епосі, простір так чи інакше організовує подієвість твору. У Б. Пугілова ми зустрічаємо твердження, що "простір сам по собі як самостійна реальність – без подій, що відбуваються в епічному світі, без дій персонажів – в епосі не існує"¹. Це твердження можна тільки підтримати – як і думку про те, що події не існують без чіткого означення їх у просторі. Проте, і для першого і для другого твердження можна знайти винятки з правил. Однозначно можна сказати лише про те, що простір нерозривно пов'язаний із подією, яка відповідно розгор-

тається у часі. Таким чином, простір у фольклорі невід'ємно пов'язаний із часом. Д.С. Лихачов зазначав, що простір є динамічним. "Він створює середовище для руху, і він сам змінюється, рухається. Цей рух (у русі з'єднується простір і час) може бути легким або важким, важким або повільним, він може бути пов'язаним із відомим опором середовища і з причинно-наслідковими відношеннями"².

Що ж до мови тексту, то підтвердження цієї тези знаходимо насамперед у структурі фрази і строфи. Так, речення у думі характеризується чіткою будовою, і як правило, є складносурядним. Поширеним є еліпсис підмета, а основне семантичне навантаження несуть присудки. Розгортання епічних подій, уповільнення чи прискорення руху відбувається саме за рахунок нагромадження дієслівних форм. Власне жанрові характеристики епосу, а також метричні міркування і потреби вірша зумовлюють таку особливість дієслів, як вживання їх стягнених форм зі зворотною часткою "се" перед дієсловом. Для того, щоб зрозуміти, яку просторову організацію ми маємо в думі, необхідно встановити початкові уявлення про простір. Такі уявлення нам демонструє казка, як один з найдавніших фольклорних жанрів. За Д.С. Лихачовим, однією з головних рис казки є малий супротив її матеріального середовища, "надпровідність" її простору. "Звідси простір у казці не є перешкодою у здійсненні казкової дії. Які б не були відстані, вони не заважають розвиватися сюжету казки. Єдине, що може "перешкодити" героєві казки, – це духовні сили, вороги, одна сила проти іншої. Тому перешкоди у казці не можливо передбачити, вони раптові"³. У казці пануючою є послідовність подій. Дія в казці спрямована в одному напрямку, і з нею тісно пов'язаний художній час. Завдяки відсутності опору, дії у казці здійснюються дуже легко. Дещо іншу ситуацію ми бачимо з зображенням простору в давньоруській літературі, яка вже становить інший пласт культури, виявляє відмінні принципи та уявлення, аніж це було в казці. Д.С. Лихачов зауважує: "Світ, підпорядкований в свідомості середньовічної людини єдиній просторовій схемі, всеохоплюючій, неподільній і нібито такий, що скорочує всі відстані, в якій не-

має індивідуальних точок зору на той чи інший об'єкт, а є нібито надсвітлове його усвідомлення – таке релігійне піднесення над дійсністю, яке дозволяє бачити дійсність не лише у величезному охопленні, але і в сильному її зменшенні"⁴. Події у літописі – це постійні переміщення у просторі, вони можуть охоплювати великі географічні відстані. Життя у літописі – "це вияв себе у просторі"⁵. Відстані у повісті настільки швидко долаються, що забувається важкість переміщень. Дуже часто географічні об'єкти у середньовічних творах мають схематичний характер, іноді їх замінюють символи.

Наведені спостереження засвідчують своєрідність художнього простору в різних формах словесної культури, що й дозволяє сподіватися отримати якесь нове знання під час прискіпливого вивчення просторової структури української думи. Вже у першому рядку думи "Козак-нетяга" (запис думи кінця XVII століття, за виданням Б. П. Кирдана⁶) ми бачимо просторову характеристику: *"Ой од поля Килиїмського їде козак нетяга / Рукою махає, / Ні о чим не дбає / Ой у нього сермяжина по коліна, / На нім постоли боброві, / Онучі бавовняні, / На нім піщаль семин'ядная за плечима"*⁷[далі цитация за зазначеним виданням]. У цьому уривку ми не бачимо опису простору, тут є лише назва місцевості, що говорить про те, що реципієнту має бути відоме, яке це поле і де воно знаходиться, а це своєю чергою вказує на установленість просторового уявлення. Вигук із прийменником *"Ой од..."* вказують на те, що козак вже проїхав це поле і воно лишилося позаду. Отже, простір, яким козак рухається зараз, не означений зовсім, ми знаємо лише, що він лежить біля Килиїмського поля. Власне, Килиїмське поле як географічна реальність є чимось умовним і суб'єктивним, поле не потребує ніякого додаткового опису, оскільки для тогочасного адресата думи достатнім є те, що воно знаходиться "десь" у площині біля міста Килия. Можна припустити, що відсутність деталей в описі Килиїмського поля зумовлена сталими уявленнями та асоціаціями, яке воно викликало у реципієнта, в свідомості якого Килиїмське поле є уособленням межової області, простору, що межує зі "своєю" і "чужою стороною". Можна стверджувати, що місто Кілія, про

яке йтиметься далі (а через нього означається поле), є символом ворога, ворожої сторони, "чужого" простору, а "Килиїмське поле" – це межа між "своїм" і "чужим" світом. Можна припустити, що простір, яким рухається козак, знаходиться на південних просторах української землі.

У наступній частині тексту відбувається дія, яка є непередбаченою і тому раптовою: *"Аж де се взяв Татарин старий бородатий, / На двох конях лисавих за ним уганяє..."*. Цей уривок містить вказівки на певні властивості даного простору, зокрема, ми бачимо, що простір, в якому відбувається оповідь, є достатньо широким і довгим, оскільки, щоб наздогнати козака, татарин рухається ним *"на двох конях лисавих"*. Також характеристикою простору виступає те, що татарин з'явився раптово, тобто цей простір не має певного матеріального опору, і речі в ньому можуть виникати раптово. Причому просторові уявлення адресатів думи формуються за допомогою вказівки на місце, яка виражається або символізованим топонімом (поле Килиїмське – чужий простір), або сполученням іменника та сталого епітета, які вказують на зрозуміле для слухачів місце дії.

Отже, ми бачимо на прикладі цього уривку паралельні два полюси зображення простору: з одного боку, цей простір – широкий і протяжний, а з іншого – дане поле виконує роль середовища, яке не впливає своїми природними властивостями на перебіг події, простір, який є лише сценою, що на ній розігрується дія. Аж до нього козак промовляє: *"Старий татарине бородатий, / чого ти за мною уганяєш? / Чи на мої зброї ясні, / Чи на мої коні вороні, / Чи на мої шати дороги?"* Що промовить старий татарин бородатий до козака Запорозького: *"Не набігаю на твої коні вороні, / Ані на твої шати дороги, / Не набігаю я на твою зброю ясною / Тільки я набігаю на тебе, козака молодого. / Коли б тебе мені судив Бог узяти, / Не зарікав би я се в Килі за тебе шликом червонців брати"*. У даному діалозі ми бачимо віднесення дії до простору, вказується місто Килия, у якому татарин пообіцяв обміняти козака на червінці. "Килия" як місто більше нічим не означається, лише його називанням та вказівкою, що воно знаходиться в тій стороні, з якої їде або втікає козак. Місто

однозначно є ворожим і знаходиться на території ворога. Вигук "аж" вказує на раптовість звернення козака до татарина. *"Аж промовить до нього козак український: "Старий татарине бородатий, / Не так то мене треба взяти, / Треба зо мною в Килимськiм полі погуляти"*.

Просторова характеристика в цьому уривку та сама, але виникає питання: чи козак вже знаходиться у Килимськiм полі і закликає татарина до бою, чи він прагне повернутися до Килимського поля, як до місця, на якому має відбуватися бій. І в тому, і в другому випадку Килимське поле виступає тут як особливий локум, як символічний образ простору, де відбувається протистояння з ворогом.

Наступний уривок не є вмотивований змістом попереднього, пізніші варіанти дозволяють припустити, що у наявному тексті випущена певна частина, яка б змістово поєднувала ці два уривки: *"До річки до Вітки примикає, / Навколишки припадає / Семип'ядний пицал з плечі здіймає / Двома кілками набивав, / З татаринoм жартував..."* Дума розповідає нам, що бій відбувається біля річки Вітки, на це вказує дієслово "примикає", яке можна тлумачити по-різному: або у тому значенні, що козак підходить до річки, або, що він знаходиться біля неї; у тому і в іншому разі це дієслово вказує на просторову локалізацію дії. Ми не можемо стверджувати, що така річка реально існувала, а також, що її назва вказує на реальну річку. У цих умовах конкретизація простору в аналізованій думі вказує на прагнення автора надати оповіді "реалістичності", в усякому разі конкретності. Жодного іншого опису простору ми не бачимо. Словами промовляв: *"Татарине старий, / Не буду я злий / Такий на тебе, як ти на мене. / Як ти мене хотів брати, / До Кілі має приводити, / Хотів червоні за мене шликами брати, / А тепер, Татарине, жарту козацького не знаєш, / Та й з коні се валася, / Нічому се (не) спротивляєш. / Тепер буду скарби твої брати, / До війська до табору козацького прибивати, / Буду Килимське Поле вихваляти. / Що маю здобичі з військом козацьким пропивати"*. У наведеному уривку згадується новий простір – простір козацького та-

бору, до якого збирається прибувати козак, а Килимське поле називається тепер як таке, що його козак буде вихваляти. Козацький табір як простір виникає як результат причинно-наслідкових відношень, це кінцевий простір, до якого прагне козак. Не уточнюється, в який спосіб він буде туди прибувати, і чи далеко він знаходиться. Для художньої структури думи це є цілком не важливим, оскільки головним є подієве наповнення простору козацького табору, головне те, що козак там буде робити – *"вихваляти Килимське поле"* і радіти з того, що *"має здобичі з військом пропивати"*. Отже, козацький табір як простір характеризується, означається не своїми власне просторовими властивостями, а через діяльну свою наповненість, тобто через дії, які буде виконувати у ньому козак.

Лінгвістична поетика думи характеризується насамперед використанням елементів класичної епічної формули, зокрема традиційних метафоричних зворотів, які зумовлені особливостями фольклорної трансмісії, форм зачину та кінцевого прославлення, а також топонімів-символів. Наявна і повноцінна епічна формула, що утворює своєрідну епічну перспективу. Формульність фраз, вживання стягнених форм слів, елізія голосних, аналітизм дієслівних форм створюють відповідне просторове тло на мовному рівні. З проведеного аналізу просторової організації ми бачимо, що фактично у думі наявні три просторові характеристики. Перша – це простір Килимського поля, другий – це простір козацького табору, а третій простір є словесно невираженим, це простір, у якому власне і відбуваються події.

Перший простір – Килимське поле, має ряд властивостей: з одного боку це реальний географічний простір, на що вказує його назва, яка походить від реального історичного міста, Кілії; з іншого боку, цей простір є зовсім неописаним, він лише називається, тобто він є умовним; також цей простір функціонує як символ, відповідну функцію має у тексті й місто Кілія.

Отже, у зображенні цього простору діє принцип історичної "реалістичності", яка в давньоукраїнській літературі починає бути властива творам XVI–XVII ст. Водночас у зображенні цьо-

го простору простежується певна середньовічна схематичність, яка виявляється у повній відсутності конкретизуючої інформації, в результаті чого простір ("Килимське поле", "Кілія") діє як символ чужої сторони, чужої країни. Другий простір – козацький табір. З тексту ми не можемо дізнатися, де він знаходиться і чи далеко до нього від місця перебування персонажа, також ми не знаємо, який він. Цей простір повністю характеризують дії, які персонаж буде у ньому виконувати. Проте, на відміну від двох інших локалізацій, простір козацького табору є населеним – там перебуває Військо запорізьке. Отже, на протигагу схематичності двох інших просторів, цей простір відбувся як казковий локус.

Третій простір є неозначений; він визначається лише на основі того, що у ньому відбувається дія. Проте цей простір, незважаючи на таку свою невизначеність, має ряд властивостей. Зокрема, цей простір характеризується тим, що у ньому раптово з'являється татарин. Ця обставина вказує на слабкі перешкоди для руху самого простору, тому у ньому так легко можна з'явитися. Така властивість характерна для структури простору міфу або казки, у якій події відбуваються цілком непередбачено і дуже легко.

З іншої точки зору, автор дає нам підказку, говорячи, що татарин "уганяє" за козаком на двох "лисавих" конях, тобто йому треба було їхати довго і швидко, щоб наздогнати козака. З цієї ознаки можна вивести той факт, що не такий вже надпровідний цей простір, і не так то його легко подолати, оскільки по ньому треба рухатися на двох конях, тобто довго і важко. Ця додаткова властивість цього простору вказує на те, що в оповіді вже певним чином відображені уявлення про реальний простір, з його реальними властивостями. Отже, у зображенні цього "прихованого" простору проявили себе дві світоглядні традиції про простір як такий. Одна традиція має давнє походження і суголосна міфологічній традиції, і зображає простір як лише сцену для дії, власних своїх властивостей цей простір немає. Друга традиція – характеризує простір як реальну площину, яка фізично простягається у довжину і в часі. Ця традиція відображає перехід до нових засад відображення дійсності. На підставі усього вище

сказаного ми візьмемо на себе сміливість виділити на матеріалі цієї думи просторову епістему, що як ми припускаємо, характерна для дум цього періоду. Епістема простору простежується в даному тексті на рівні трьох основних просторових систем. Вона виявляється у тому, що ці три простори, а більшою мірою, перший і другий, є порожнім простором, який фактично є не вираженим повністю ні як реальний простір, ні як міфологічний. Ми хочемо сказати, що простір цієї думи не має повного набору властивостей та ознак, які б визначали даний простір з певної світоглядної позиції. Простір думи не являє собою ні простору міфологічного, ні літописного – це простір думи і вже тому він є особливим. Проте важливим є і те, що ця думка досить давня (запис – кінця XVII ст.), і вона відображає як початковий етап відмирання старих уявлень і засобів відображення простору, так і початок входження у художню систему епічних текстів, нових прийомів відображення простору. Такий перехідний стан засвідчує і наявність у зображенні простору думи позажанрових елементів, як міфо-казкової, літописної та "романної" природи, і входження у цю систему моментів історичності у відображення дійсності. Таким чином, епістема простору на матеріалі даної думи – це простір незаповнений, неописаний, без деталей, майже без фізичних властивостей, що підтверджує і словесне його втілення, а саме: використання дієслів недоконаного виду, сталих епітетів, відсутність поширених означень і обставин, еліпсис підмета і особових займенників. Проте, цей простір вже історичний і наповнений символічним змістом.

¹Путилов Б.М.Героический эпос и действительность / Б.М. Путилов. – Л. : Наука, 1988. – С. 18; ²Лихачов Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д.С.Лихачов. 3-е изд. – М. : Наука, 1979. – С. 629; ³Там само. – С. 630; ⁴Там само. – С. 631; ⁵Там само. – С. 640; ⁶Кирдан Б. П. Украинские народные думы. / Б.П.Кирдан . – М. : Гл. ред-ия восточной лит., 1972. – С. 71–72; ⁷Там само. – С. 71.

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО В ІДЕЯХ І ТЕКСТАХ: СТАТТІ-РЕЦЕНЗІЇ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОФЕСОРА Л.А. ЛИСИЧЕНКО

Стаття-рецензія на монографію Л.А. Лисиченко
"Лексико-семантичний вимір мовної картини світу"
(Х. : Вид. група "Основа", 2009. – 191 с.)

Проаналізовано коло ідей, що об'єднують авторську концепцію мовної картини світу, дослідницький контекст розв'язання дискусійних мовознавчих питань, методи і фактологію лінгвістичної праці.

Ключові слова: авторська інтерпретація мовної картини світу, концептуальна картина світу, методологія лінгвістичного аналізу, парадигма антропоцентричного аналізу мови.

This article analyses complex of ideas, which combine author's conception of language world-model, research context of solution to debatable problems, different methods and facts of linguistic paper.

Key words: author's interpretation of the language world-model, conceptual world-model, methodology of linguistic analysis, paradigm of anthropocentric language analysis.

Проанализирован комплекс идей, объединяющих авторскую концепцию языковой картины мира, исследовательский контекст решения дискуссионных вопросов, методы и фактологию лингвистической работы.

Ключевые слова: авторская интерпретация языковой картины мира, концептуальная картина мира, методология лингвистического анализа, парадигма антропоцентрического анализа языка.

Нова книга видатного українського мовознавця Лідії Андріївни Лисиченко "Лексико-семантичний вимір мовної картини світу" відкривається символічною і водночас такою логічною,

якщо йдеться про науковий масштаб і творчу послідовність науковця, передмовою "Ця неосяжна мова".

Фаховий авторитет Л.А. Лисиченко, її захопленість вирішенням нестандартних наукових проблем відомі учням і колегам не лише в Україні. На Л.А. Лисиченко широко покликаються (і якби нарешті в нашій державі була опрацьованою інформаційна методика, знана у світі як індекс цитування, Л.А. Лисиченко, на наше глибоке переконання, очолила б список із найбільш цитованих дослідників-філологів).

У Л.А. Лисиченко з радістю і вдячністю навчаються: сьогодні це тисячі професійних філологів-науковців і практиків, вчителів, редакторів, видавців і організаторів науки.

Л.А. Лисиченко, з її унікальним талантом знаходити і виховувати обдаровану молодь, вражає інтуїцією науковця і педагога, у ближньому колі учнів-друзів якої прекрасні сучасні філологи В. Сімонок, С. Вакуленко, Д. Руденко (який так рано і несподівано пішов із життя), А. Даниленко, І. Богданова, К. Голобородько, О. Маленко, В. Яковлева, інші мовознавці з нестандартним мисленням і такою потрібною нашій гуманітаристиці закоханістю у Слово.

Л.А. Лисиченко, безумовно, лідер сучасної Харківської історико-філологічної школи з її традицією енциклопедичності, широкої проєкції мовознавчого знання в пошукові та фактологічні простори гуманітаристики, дослідницького синкретизму, який дозволяє панорамно, глибоко, інтелектуально ємно аналізувати мову, її природу і функції.

Рецензована монографія повною мірою репрезентує творчий потенціал і глибоку фахову ерудицію Л.А. Лисиченко. Структура цієї лінгвістичної праці побудована за логічним принципом від загального до конкретного і, відповідно, розгортається в послідовності від наукових уявлень про мовну картину світу, її зміст і структуру (Розділ I) до поліваріантної представленості значення слова в мовній картині світу (Розділ II).

Проблематика мовної картини світу чи не найбільш активно опрацьовується в сучасній українській філології. Зауважимо, численні публікації та дисертації розгортають пошук як у на-

прямку дослідження окремих мовних концептів, так і побудови мовних фрагментів концептосфери в цілому; зіставлень національної (етнічної) концептосфери з мовно репрезентованими концептосферами інших народів; виокремлюються концептуально виявлені особливості авторського тексту та ін. (аналіз і персоналізацію цих підходів залишаємо, з огляду на жанр статті, поза коментарями).

У будь-якому разі можна говорити про плюралізм чи навіть неоднозначне розуміння самої категорії "концепт", методологічних прийомів її обґрунтування, поняттєвої суперечності в розрізненні "концепту" і "символу", структурування концептів, коли йдеться про живомовну й літературномовну стихії, історичну й сучасну текстову репрезентацію, аналіз концептуально-мовної картини світу українців у пошукових парадигмах ідентитету національного чи приналежності світам культури (християнському, європейському, слов'янському та ін.). Поняття концепт сьогодні здобуло стільки конотацій, тлумачень, пояснень і уточнень, що дослідник повинен мати достатньо критичний розум, аби виокремити власний спектр аналізу і не перетворити наукову інтерпретацію мовного матеріалу в суцільні омонімічні перетинання смислів.

У цій дослідницькій ситуації Л.А. Лисиченко віднаходить свій, властивий саме цьому досвідченому мовознавцю шлях – послідовного структурування й обґрунтування підходів до мовознавчої проблеми. "Мовна картина світу, її зміст і структура" у Л.А. Лисиченко – це наукові уявлення щодо "Поняття про мовну картину світу" (1.1.) і далі – "Рівні мовної картини світу" (1.2.), "Взаємодію рівнів мовної картини світу" (1.3.), "Динаміку мовної картини світу" (1.4.), "Мовну картину світу й духовний світ людини" (1.5.), "Відмінності між мовною й концептуальною картинами світу" (1.6.), "Діалектну й літературну картини світу" (1.7.), "Індивідуальну й загальномовну картини світу" (1.8.).

Розгортається і доводиться чітко опрацьована і методологічно струнка модель наукового пізнання явища, що її Л.А. Лисиченко опрацьовує у відомих вже філологам працях – "Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний,

семантичний, когнітивний аспекти"¹; "Структура мовної картини світу"²; "Мовний образ простору і психологія поета"³; "Мовна картина світу та її рівні"⁴; "Лексико-семантична система української мови"⁵.

Синтез підходу заявлений і в передмові до рецензованої монографії, він визначає ієрархічність і змістову сутність наукових понять, яким присвячений подальший виклад мовознавця. Отже, "у лінгвософському аспекті мови виділяється психоментальний рівень мовної картини світу, в якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті"⁶.

Таким чином, Л.А. Лисиченко виділяє перший, найбільш абстрагований із погляду сутності лінгвістичної теорії, лінгвософський рівень аналізу мовної картини світу, що є абсолютно логічною, як на нашу думку, і навіть більше того, необхідною процедурою у визначенні меж власного дослідницького простору.

"Однак фантомні образи, – пише Л.А. Лисиченко, – мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які складають логіко-ментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС"⁷. Автором послідовно виділено, отже, ще один рівень аналізу, що становить об'єкт концептології як предметної галузі культурології (в досить широкому розумінні наукового спрямування цієї синкретичної за змістом галузі гуманітаристики).

І "нарешті, третій, власне лінгвальний рівень – рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень"⁸. Це власне той рівень, який, у строгому розмежуванні української дослідниці, має виявити й описати мовознавець і якому Л.А. Лисиченко присвячує другий, найбільший розділ своєї монографії.

Як дослідник глибоких знань і водночас дисциплінованого мислення, Л.А. Лисиченко не обмежується визначенням рівнів концептуального аналізу, а подає перелік поняттєвих одиниць, які властиві кожному з рівнів: на психоментальному преверб'яльному рівні (рівні уявлень) – це концепт, на концептуальному рівні – поняття, на лінгвальному – значення. Відповідно базові одиниці кожного з рівнів мають специфічні ознаки: для концеп-

ту такими є фрейми (окремі ознаки і зв'язки концепту), для поняття – суттєві ознаки, для лінгвального значення – семантичні компоненти та їхні семи⁹.

У симетрії структур, їх складників і ознак Л.А. Лисиченко наголошує на особливому значенні психоментального превербального рівня, що є "передумовою і базою двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом"¹⁰. Зауважимо, епістемічна коректність такого підходу автора до аналізу складних проблем гуманітаристики, що розв'язуються науковцями різних шкіл і напрямків, не може не імпонувати. Своєрідний методологічний перегук щодо аналізу мовних явищ спостерігаємо в цьому випадку з такими авторитетними лінгвістами як Ю. Степанов, А. Вежбицька та ін., які мовознавче знання ніколи не залишають у прокрустовому ложі жорстких формалізованих схем і обмежень, а виводять його в рухливий світ антропомотивацій та еволюційних сутностей мовомислення. Наголосимо також і на характерності широкого пояснювального, філософськи обгрунтованого підходу в аналізі фахових проблем для Харківської історико-філологічної школи: так писав О. Потебня і його сучасники, аналітичний стиль викладу наукового матеріалу характерний для Л. Булаховського і його учня Ю. Шевельова, харківська наукова традиція пізнання мовних явищ у їх мотивації онтогенезом людини, у співвіднесенні з причиново-наслідковими зв'язками мисле– і моводіяльності вплинула, безумовно, на велике коло українських мовознавців, до такої традиції відносимо і наших сучасників – В. Скляренка, Г. Півторака, С. Єрмоленко, Б. Ажнюка, В. Лучика, Ф. Бацевича та ін.

Перший, теоретичний розділ монографії переконує не лише стрункістю наукових уявлень автора щодо об'єкту аналізу і ґрунтовністю знання проблеми, але і прагненням вийти за межі усталеного, вже пізнаного, означити перспективу лінгвістики. Ще у передмові Л.А. Лисиченко як можливий напрямок "глибинного розуміння сутності" витоків мови розглядає результати досліджень Інституту Квантової Генетики, в яких аналіз регуляторних функцій ДНК дозволив сформулювати тезу про аналогію в розвитку мов і людського мовлення та законів формальної ге-

нетики. Тобто, йдеться про механізм аналогії між "текстами" ДНК (квазі-мовлення) й мовною здатністю людей у писемній та усній формах (істинне мовлення), що за суттю реалізують однакові "регуляторні функції, але в різних фрактально рознесених масштабах". У такій постановці питання йдеться про універсальну, з погляду онтогенезу, природу функціонування *homo sapiens* і створюваного людьми соціального середовища. "ДНК, – як зазначає Л.А. Лисиченко, – працює на рівні організму, людське мовлення використовується в масштабах людського суспільства"¹¹. Неосяжність і невичерпність мови, на думку автора, "заманливо" розглядати в контексті сучасних здобутків генетики і біології. Проте, як досвідчений лінгвіст і людина великого дослідницького досвіду, Л.А. Лисиченко розуміє, що йдеться про гіпотези, доведення й обґрунтування, про майбутні напрямки філологічної науки.

Монографічну працю Л.А. Лисиченко можна кваліфікувати, втім як і інші дослідницькі проекти цього автора, як науковий ідіостиль із виразною тенденцією до енциклопедичності. Особливо, коли йдеться про наукові ідеї, концепції та й саму наукову географію Харківської історико-філологічної школи, про яку багато писала і пише Л.А. Лисиченко. Коректна манера обов'язкової згадки про попередників та їх внесок у науку, неспішлива зосередженість на суті праці філологів, які визначили коло актуальних для кількох поколінь мовознавців ідей, безумовно, імпонують читачам харківського професора.

Так, зокрема, в історичному аналізі концепцій щодо мовної картини світу виникає текст про І. Тимківського, який ще в першому десятилітті ХІХ ст. визначав мову як "племінну відмінність кожного народу". А отже, як наголошує І. Тимківський, "у властивості й перемінах того й другого діючі причини настільки пов'язані, що історія народу містить у собі й його мову"¹². Пізніше легко і логічно Л.А. Лисиченко розгляне творчий внесок у проблему авторів, ім'я яких добре відоме кожному серйозному філологу – В. Гумбольдта, О. Потебню та ін., сучасних мовознавців С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Ставицьку, В. Жайворонка, О. Тараненка,

О. Селіванову та ін. Важливо, як на нашу думку, що цей авторитетний перелік дослідників почався з І. Тимківського, менш цитованого, ніж його сучасники і деякі наступники, але не менш авторитетного в історії українського мовознавства.

Водночас хронологія персоналій і праць – не перше завдання автора. Передусім Л.А. Лисиченко зосереджується на наступництві ідей, їх розгортанні й апробації, коли йдеться про мовні факти і про сформульовані автором три рівні мовної картини світу (вже названі психоментальний превербальний рівень мовної картини світу, логіко-ментальний когнітивний рівень і власне лінгвальний рівень мовної картини світу). Тому ідеї О. Потебні недостатньо розглядати як хронологію спадкоємності щодо інтелектуального пошуку В. Гумбольдта. Важливо, що О. Потебня створив власну цілісну концепцію, безумовний вплив на яку мав великий О. Гумбольдт (можлива аналогія в наступництві ідей і створенні власних дослідницьких концепцій між З. Фрейдом і К.-Г. Юнгом, утім, це коло авторів-інтелектуалів можна значно розширити – З. Фрейд і постфрейдисти, зокрема Ж. Дерріда, Ж. Лакан, Ф. Гаттарі та ін., в кожному разі вдумливий аналітик наукових ідей знаходить фактичні і можливі перетинання в історії наукового пошуку та досвіду).

У науковому полілозі сучасного автора всі вони – співрозмовники, дослідники разом аналізують проблему, розвиваючи власну логіку доведень і формуючи парадигму антропоцентричного підходу до мови. Проф. Л.А. Лисиченко в цьому полілозі самодостатня постать, де вислуховуються аргументи М. Полані¹³ і акад. М. Вавилова¹⁴, Б. Серебреннікова¹⁵ і М. Філмора¹⁶, Д. Ліхачова¹⁷ і В. Виноградова¹⁸, Г. Уфімцевої¹⁹ і Д. Шмельова²⁰, Ю. Апресяна²¹ і Н. Шведової²², В. Русанівського²³ й О. Реформатського²⁴ та ін. Актуалізується принцип спектрального погляду на проблему, в якому все підпорядковано обґрунтуванню авторського наукового світогляду.

У цьому ж ключі відбувається фактологічне доведення, особливо у змісті II розділу "Значення слова у мовній картині світу". Широкий ілюстративний матеріал української мови виявляється

недостатнім для автора. Проф. Л.А. Лисиченко звертається до інших мов, зокрема слов'янських, мотивуючи семантику слова як здатність відображати рівень національних знань про світ. Особливості мовної і концептуальної картин світу дістають в інтерпретації Л.А. Лисиченко тонких філологічних спостережень, зокрема, коли йдеться про календар української та інших слов'янських мов²⁵, про відмінності в мовній картині світу, пов'язані з локальними особливостями територіальних діалектів²⁶, про мовну картину світу й ідіостиль художника²⁷ та ін.

Зазначений розділ монографії – це панорамне спостереження за мотивацією значення слова у мовній картині світу внутрішньо– і позамовними факторами, де аналіз зосереджується на лексичній полісемії як засобі організації МКС, а також лексико-граматичних категоріях, що репрезентують варіанти значення, структурують семантичну парадигму слова. Такому аналізу піддаються іменники, зокрема досліджується залежність семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності та валентності мотивуючого слова (2.3.1.), описується семантична парадигма віддієслівних іменників із прямим значенням дії, співвідносних із перехідними дієсловами (2.3.2.), вивчаються іменники, мотивовані перехідними дієсловами з трьома семантичними валентностями, аналізується семантична парадигма полісемантичних іменників із прямим значенням дії, мотивованих неперехідним дієсловом (2.3.4.), а також акцентується увага на похідних значеннях часу і місця дії (2.3.5.) та іменниках із прямим значенням предметів і явищ (2.3.6.).

Подальший виклад зосереджується на зв'язку з категорією перехідності системи ЛСВ іменників із прямим значенням особи (2.4.), де у властивій Л.А. Лисиченко методології аналізу, що спирається на ґрунтовне знання теоретичних підходів до проблеми і водночас точну і продуману аргументацію (до того ж в усіх випадках проілюстровану математичними підрахунками, що, безумовно, додає авторитетності викладу), розглядаються різні групи іменників із прямим значенням особи: назви осіб, мотивовані перехідним дієсловом (2.4.1.), і утворені від неперере-

хідних дієслів (2.4.2.), віднесені до семантичної парадигми іменників, мотивованих одним дієсловом (2.4.3.), і проаналізовані у співвіднесенні конкретних і абстрактних значень у полісемантичному віддієслівному іменнику (2.4.4.).

Окремого ґрунтового аналізу дістає у розділі "Значення слова у мовній картині світу" кореляція одиниць концептуальної картини світу з лінгвальними явищами (2.5.), до яких Л.А. Лисиченко відносить віддієслівні іменники з прямим значенням дії (2.5.1.), іменники з похідним значенням дії або стану (2.5.2.), відношення між значеннями й поняттями в іменників з прямими значенням особи (2.5.3.), а також іменники з прямим значенням предмета або явища (2.5.4.).

Завершує цей глибокий за матеріалом і принципами аналізу розділ частина, де науково інтерпретується відображення зв'язків рівнів МКС у типах смислових відношень між ЛСВ у багатозначному слові (2.6.). Дослідниця послідовно зупиняється на типах відношень, пов'язаних із перенесенням назви (2.6.1.), метафоричних відношеннях (2.6.2.), відношеннях функціональної подібності (2.6.3.), метонімічних зв'язках (2.6.4.), що цілком узгоджується з підходами в сучасному мовознавстві, зокрема з ідеями і напрацюваннями О.Серебреннікова, його колег і учнів. Л.А. Лисиченко поглиблює і деталізує аналіз. Так дістають пояснення типи відношень між ЛСВ, що мають однаковий поняттєвий компонент (2.6.5.), а також звернуто увагу на співвіднесення парадигми смислових відношень між ЛСВ в полісемантичних віддієслівних іменниках із їх семантичною парадигмою (2.6.6.).

Запропоновані принцип і спектр аналізу переконують. Зауважимо, що рівні мовної картини світу в пояснювальній здатності лексико-семантичною природою слова можна буде продовжити, передусім аналізуючи різні групи прикметників, числівників і займенників. Л.А. Лисиченко залишає це поза контекстом книги, можливо, як майбутню дослідницьку інтригу для захопленого проблемою мовної картини світу лінгвіста.

Не може не імпонувати інтелігентність авторського викладу. Якщо йдеться про значення слова у мовній картині світу (Розділ

П), автор вважає за необхідне познайомити читача з різними поглядами на проблему – і лояльними щодо авторської позиції, і дискусійними. Підсумкова теза, що розгортається в авторське доведення, викладається, як правило, чітко, конкретно, з необхідним підкресленням власної (або сформульованої сучасною наукою) позиції²⁸. Важливо, що це не фрагмент викладу, а загальна характеристика авторського тексту: в доведенні лексичної полісемії як засобу організації мовної картини світу²⁹, в обґрунтуванні лексико-граматичних категорій як засобу формування мовної картини світу³⁰ та ін.

Підкреслимо, аналіз лексико-граматичних категорій у парадигмі знань про мовну і концептуальну картини світу є важливим і, як на наш погляд, зовсім недостатньо опрацьованим напрямком науки. Навіть функціональна граматики, що чи не найближче підійшла до названої проблематики, значну частину наукових зусиль зосереджує на формалізованому описі граматичних форм і можливості дисциплінувати граматичне знання. Л.А. Лисиченко коректно (як і в усіх інших випадках аналізу мовної та концептуальної картин світу) подає інформацію про попередників, тих, хто вивчав граматичні характеристики слів, скорельовані з семантичними змінами (як, скажімо, залежності семантичної структури полісемантичного віддієслівного іменника від категорії перехідності та валентності мотивуючого слова). Авторський погляд на проблему, що до неї приверталася увага О.Потебні, М. Покровського, О. Шахматова, О. Мейє, О. Вондрака, В. Виноградова, С. Ожегова, О. Ахматової, інших авторитетних дослідників, акумулюється в тезі: "Система значень віддієслівного іменника відбиває різноманітні зв'язки на ментальному рівні"³¹. Подальший виклад – аргументоване доведення викладеної думки.

За цим же логічним принципом послідовно розглядаються інші граматичні категорії, що дозволяють цілісно представити і проілюструвати авторську концепцію лексико-семантичного виміру мовної картини світу.

Завершуючи працю, яка викликає багато роздумів, бажання філологів заглибитися в коло авторських ідей, Л.А. Лисиченко наголошує на подальшій перспективі наукової проблеми: "Дослідження МКС – явища складнішого навіть за мову в її звичайному розумінні – потребує зусиль учених у різних галузях науки і не може бути розв'язане водночас. Тому й ця робота торкається тільки окремих сторін проблеми, більше ставить питань, ніж дає відповідей на них, і є запрошенням до співпраці на цій ниві, де є вже чимало орачів і сіячів"³².

Із переконаністю скажемо, важливо, що до цієї складної й актуальної проблеми долучилася Л.А. Лисиченко, збагативши національну лінгвістику працею, яка розширює перспективу сучасного мовознавчого пошуку.

¹Лисиченко Л.А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л.А. Лисиченко. – Х. : Вид. група "Основа", 2008. – 272 с.; ²Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу / Л.А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 36-42; ³Лисиченко Л.А. Мовний образ простору і психологія поета / Л.А. Лисиченко, Т.В. Скорбач. – Х., 2001. – 156 с.; ⁴Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні / Л.А. Лисиченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства / ХДПУ. – Х., 1998. – Т. 6. ⁵Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови / Л.А. Лисиченко. – Х.: ХНПУ, 1997. – 148 с.; ⁶Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. – Х.: Вид. група "Основа", 2009. – С. 6; ⁷Там само. – С. 6-7; ^{8, 9, 10}Там само. – С. 7; ¹¹Там само. – С. 9; ¹²Тимковский И.Ф. Опытный способ к философскому познанию русского языка / И.Ф. Тимковский. – Х., 1811; ¹³Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. – Х.: Вид. група "Основа", 2009. – С. 12; ¹⁴Там само. – С. 17; ¹⁵Там само. – С. 20; ^{16, 17}Там само. – С. 26; ¹⁸Там само. – С. 51; ¹⁹Там само. – С. 75; ²⁰Там само. – С. 76; ^{21, 22}Там само. – С. 77; ²³Там само. – С. 94; ²⁴Там само. – С. 172; ²⁵Там само. – С. 16-17; ²⁶Там само. – С. 45-47; ²⁷Там само. – С. 51-60; ²⁸Там само. – С. 66; ²⁹Там само. – С. 78-91; ³⁰Там само. – С. 91-118; ³¹Там само. – С. 92; ³²Там само. – С. 184.

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук,
Д.В. Дергач, канд. філол. наук

ОКРЕСЛЕНІСТЬ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ЯК ПРИНЦИП СУЧАСНОГО НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Стаття-рецензія на монографію Н.В. Гуйванюк
"Слово – Речення – Текст"
(Чернівці, 2009. – 664 с.)

У статті-рецензії розглядаються наукові підходи видатного українського мовознавця, доктора філологічних наук, професора Ніни Василівни Гуйванюк до домінуючих параметрів мовних одиниць, які виявляються в їх структурній і функціональній реалізації. В першу чергу йдеться про основні категорії комунікативного, експресивного синтаксису, ідіостилістики та діалектології, ґрунтовно проаналізовані в монографії Н.В. Гуйванюк "Слово – Речення – Текст".

Ключові слова: синтаксична одиниця, модальність, семантика, контекст, комунікативний синтаксис, діалектна лексикографія.

The review article deals with the interpretation of the scientific ideas of famous ukrainian linguist, Doctor of Philology, professor Nina Vasylyvna Guyvanyuk. They are connected with the linguistic units' dominant characteristics, that are revealed in their structural and functional description. Firstly, the reference is making to the categories of communicative, expressive syntax, idiosylistics and dialectology, thoroughly analised in the monograph "Word – Sentence – Text", written by N.V. Guyvanyuk.

Key words: syntax unit, modality, semantic, context, communicative syntax, dialectal lexicography.

В статье-рецензии рассматриваются научные подходы известного украинского языковеда, доктора филологических наук, профессора Нины Васильевны Гуйванюк к исследованию доминирующих параметров языковых единиц, которые проявляются в их структурной и функциональной реализации. В первую очередь речь идет об основных категориях коммуникативного, экспрессивного синтаксиса, идиостилистики и диалектологии, детально проанализированных в монографии Н.В. Гуйванюк "Слово – Речення – Текст".

Ключевые слова: синтаксическая единица, модальность, семантика, контекст, коммуникативный синтаксис, диалектная лексикография.

Наукові виддання з нагоди ювілейних дат українських мовознавців уже стали доброю традицією в національному мовознав-

стві. Значення таких книг для вітчизняної філології не викликає сумніву і з погляду комунікативної повноти фахівців, коли інформація про науковий доробок дослідника акумулюється в одному виданні та стає доступною широкому колу зацікавлених лінгвістів, і з погляду інтелігентного пошанування колеги, який багато зробив для української науки. Згадаймо хоч би ювілейні видання праць і джерел до творчого доробку Віталія Русанівського, Віталія Скляренка, Григорія Півторака, Лідії Лисиченко, Світлани Єрмоленко, Анатолія Загнітка, Флорія Бацевича, інших українських мовознавців – видання, які вже посіли своє особливе місце в історії українського мовознавства.

2009 року до ювілею Ніни Василівни Гуйванюк науковій громадськості була презентована монографія "Слово – Речення – Текст", яка вміщує опубліковані в різні роки в Україні та за кордоном вибрані наукові праці мовознавця. Об'єднані навколо проблематики, в яку Ніна Василівна залюблена з дитинства, – краса та націєоб'єднувальна сила рідного слова, наукові роботи з вражаючого доробку автора в понад 270 одиниць демонструють дослідницьку широту, еволюцію філологічних поглядів професора Н.В. Гуйванюк, глибоку ерудицію в аналізі мовних фактів, що поєднують філологію із досягненнями інших галузей гуманітарного знання.

Зважаючи на те, що динамічний характер сучасного наукового пошуку спирається на інтегральні підходи до чітко визначеного об'єкта вивчення, комплексний підхід авторки монографічного дослідження до мовних явищ дозволяє сформулювати передусім загальні тенденції щодо подальшого розвитку синтаксичного вчення (улюбленого об'єкта наукових зацікавлень автора) у проекції на поглиблення процесів інтелектуалізації української літературної мови, її домінуючих функціональних, комунікативних, емоційно-експресивних параметрів.

Н.В. Гуйванюк – беззаперечний авторитет у галузі сучасного українського синтаксису. З іншого боку, запропонувавши якісно модерну теорію кореферентності синтаксичних одиниць, вона, що важливо, спирається на ґрунтовні наукові погляди видатних українських мовознавців – В. Сімовича, О. Курило, О. Си-

нявського, Ю. Шевельова, І. Слинька, І. Чередниченка, Ю. Карпенка, З. Іваненко та ін., про яких вона неодноразово і з найширшою вдячністю згадує на сторінках видання. Зауважимо на теплоті та глибокій повазі, з якими Н.В. Гуйванюк згадує провідних українських дослідників, які вплинули на формування наукового світогляду й особистих високих людських якостей Н.В. Гуйванюк.

Прошло не так багато часу – і вже сьогодні професор Н.В. Гуйванюк може, а головне має бажання передавати свій неоціненний досвід українського мовознавця учням. За останні роки Ніна Василівна консультувала написання кількох докторських дисертацій, виховала близько 20 кандидатів філологічних наук, що свідчить про її неабиякий талант у згуртуванні навколо себе колег і однодумців.

Очолоючи чернівецьку школу синтаксистів, Н.В. Гуйванюк на основі вже сформованої наукової традиції та водночас активного пошуку в галузі сучасних граматичних підходів щодо природи й функцій мовних одиниць цілком справедливо зосереджується на нових підходах опису синтаксичних конструкцій, а отже, активно розвиває модерну наукову думку.

Лінгвістичний вектор аналізу, позначений антропоцентричними домінантами, актуалізується в сучасному науковому дослідженні, як правило, моделлю вивчення проблематики вербалізації свідомості людини в різних мовних одиницях. У такому ракурсі Н.В. Гуйванюк цілком слушно зауважує, що "антропоцентричний підхід до системного опису комунікативних одиниць дає змогу схарактеризувати їх за емоційністю та експресивністю, адже вони відображають різноманітні душевні переживання людини, почуття, оцінке... ставлення до зображуваного"¹. Відтак, мовознавча інтерпретація зазначеної аспектології ґрунтується, зокрема, на віднайденні представлених у тексті як особливому виразнику суспільної свідомості специфічних мовних констант, які б дозволили виявити процеси специфічного відображення дійсності та, як наслідок, схарактеризувати особливості людського мовомислення. Це, у свою чергу, пояснює зверненість Н.В. Гуйванюк до актуальних сьогодні функціонального та

комунікативного напрямків опису мовних одиниць, зокрема синтаксичних. Застосування в наукових спостереженнях подібних практик пов'язується з інтерпретативним підходом до аналізу мовних універсалій, а отже, з їх динамікою, зреалізованою в різних контекстах, різних комунікативних ситуаціях, на чому наполягає автор, зазначаючи, що "комунікативна організація речення і вирізняється... тим, що вона спрямована не у сферу мови, а у сферу мовлення"².

Опис динамічної природи визначеного об'єкта дослідження, на нашу думку, чітко зафіксований вже в назві книги. "Слово – Речення – Текст": відразу стає зрозумілим, що мова буде йти не про формальне відтворення особливостей цих мовних одиниць, а про механізм функціонального переходу, функціональної кореляції їх між собою, екстра- й інтралінгвальні чинники, які, безперечно, впливають на активізацію компонентів, домінантних для аналізу відповідного типу комунікації.

Заслуговує на схвальні відгуки і структура рецензованої монографії. Ретельно продуманою видається концепція аналізу слова (його інтелектуальних потенцій, дотичності до сакрального, місця у функціонуванні живої народної мови) як першооснови пізнання природи та типології синтаксичних одиниць, проблем і перспектив їх розвитку. Детально коментовані спостереження щодо окресленої проблематики, які становлять основу монографії, автор систематизує, на наш погляд, логічно та коректно. Починаючи наукове дослідження з характеристик основ синтаксичної номінації, автор робить ґрунтовні висновки в контексті її значення для побудови різних синтаксичних конструкцій, а також тих домінант, що є показовими для ілюстрації їх зв'язку з категоріями модальності, комунікативного, експресивного та функціонального синтаксису.

Промовистим щодо ґрунтовності наукової концепції Н.В. Гуйванюк є факт звернення до актуальної, але несправедливо мало описаної проблеми – місця пунктуації в системі філологічного знання. І що важливо, йдеться не про формальний бік цього питання, а про аналіз глибинних смислів такого лінгвістичного явища як розділові знаки. Беручи до уваги пунктуацію

поезії Емми Андіївської, Ніна Василівна формує цілком об'єктивні уявлення в аспекті тенденцій розвитку індивідуально-авторської пунктуації, що в сучасному світі, без сумніву, впливає як на сприйняття текстів окремо взятого митця, так і на трансформації розуміння семантики мовних одиниць у різних комунікативних ситуаціях.

Іншими словами, йдеться про потужну внутрішню, інтралінгвальну зумовленість, яка визначає об'єкт і характер дослідницької практики. Особливо яскраво це виявляється в логічно окресленому Ніною Василівною Гуйванюк аспекті – вивченні параметрів ідіостилістичних домінант митця крізь призму різних мовних універсалій (модальності, засобів іронії, етнолінгвістичних характеристик), що в результаті реалізує загальну тезу щодо інтелектуальних потенцій літературної мови.

Загалом розділ монографії "Про мову письменників" не випадково присвячений вивченню з лінгвістичного погляду творчості О. Кобилянської, Ю. Федьковича, "Покутської трійці". Відомо, що ці митці, як і сама Ніна Василівна, є вихідцями зі славного Чернівецького краю, тому це ще раз підкреслює її залюбленість в рідне – в рідну землю, в рідне слово, в рідних людей. Беручи до уваги функціонування синтаксичних одиниць, елементів розмовного мовлення, етнолінгвістичних конструктів у творах цих письменників, дослідниця майстерно показала мовно-символьний колорит Буковини у проекції на розбудову української мовної картини світу. Новаторською видається запропонована Н.В. Гуйванюк концепція аналізу кореляції граматики, зокрема синтаксису, з когнітивними характеристиками мови "у зв'язку з центральними поняттями мовного образу автора, ідіостилію та ідіолекту"³ на тлі загальних тенденцій розвитку української літературної мови.

Ідейно-смісловим продовженням прокоментованого розділу, без сумніву, є частина, присвячена питанням діалектології, – "Проблеми діалектології: лексикологія, лексикографія, синтаксис", що виявляється в науковому зацікавленні Н.В. Гуйванюк елементами діалектного мовлення жителів рідної їй Буковини. Це дозволяє дослідниці говорити про "співіснування літератур-

ної мов та окремих специфічних територіальних елементів... і внутрішні закономірності еволюції літературної мови..., історичні зв'язки літературної мови та діалектів" ⁴.

Прикметно, що авторка робить синкретичний діахронно-синхронний зріз окресленої проблематики, адже аналізує не лише сучасний стан і перспективи розвитку буковинських говірок, але й говорить про історію їх становлення, тлумачення та фіксацій, зокрема, на матеріалі лексикографічної праці Ю. Федьковича "Зборничокъ рідших руськихъ слівъ зъ Путилівського (Руссь-Кімполунгського) окола на Буковині". Назване видання відчутно вплинуло на системну наукову діяльність Чернівецької діалектологічної школи, представники якої (серед них і професор Н.В. Гуйванюк) уклали авторитетну працю в цій галузі – "Словник буковинських говірок". Побудований на послідовних методологічних засадах, його матеріал цілком узгоджується з традиціями лексикографування діалектної лексики, що склалася в українському мовознавстві в другій половині 20 століття (І. Чередниченко, І. Слинко, М. Грицак, М. Онишкевич та ін.). Сказане свідчить про коректність авторів, виявлену щодо попередників і послідовників, адже вказує як на врахування вже дослідженого матеріалу, так і на перспективу появи нових лексем, конструкцій, їх лінгвістичного опису, що, безумовно, дозволить говорити про показово широкий реєстр одиниць буковинських говірок.

Не менш важливим є й факт врахування в цій лексикографічній роботі зіставлення системних та індивідуальних рис, опису ідіолектів носіїв діалектної мови, що в результаті актуалізує ґрунтовний аналіз живого розмовного мовлення в поняттях і категоріях комунікативної лінгвістики. А це, в свою чергу, ілюструє активні процеси розвитку усного мовлення, можливі для коментування, зокрема і з точки зору соціолінгвістики, когнітивістики.

Рецензоване видання ще раз підтверджує актуальність для сучасної науки залучення до аналізу слова не лише мовознавчих критеріїв, але й ідей із різних галузей гуманітарного профілю. Як уже було сказано, у виданні робиться акцент на соціо-, психо-, когнітивній лінгвістиці – сферах, які об'єктивно повинні бути враховані для отримання ґрунтовних висновків, перспектив-

них у подальших наукових студіях. Так, домінантними видаються підходи: 1) когнітивний, який дозволяє окреслити механізми вербалізації свідомості людини, "схарактеризувати ментальні вияви мовних знаків" ⁵;

2) культурологічний, пов'язаний зі з'ясуванням своєрідних особливостей мовної картини світу різних народів;

3) соціолінгвістичний, що передбачає дослідження взаємозв'язків "мови і суспільства, форм існування мови залежно від їх соціальної зумовленості, відображення в мові суспільних процесів" ⁶. Деякі вчені, за спостереженнями Н.В. Гуйванюк, ототожнюють соціолінгвістичний метод із етнолінгвістичним, що є доволі дискусійним питанням, адже етнолінгвістика більшою мірою описує мову в її стосунку до мовної культури, а отже, етнокультурні, етнопсихологічні, ментальні чинники, які впливають на функціонування та розвиток мови;

4) психолінгвістичний, конструкти якого розглядаються в монографії в аспекті зв'язку комунікативної діяльності, ілюктивної функції мови та категорії толерантності, що в результаті корелюється з "високим інтелектуальним рівнем мовців та відповідним рівнем їх духовної культури" ⁷, а це, в свою чергу, свідчить про можливість мови реалізувати прогностичні інтелектуальні потенції.

Загалом аналіз понять "інтелект", "інтелектуальний", дотичних до еволюції літературної мови, на нашу думку, є одним із найактуальніших питань для сучасного мовознавства. Залучаючи до дослідницької практики всі перераховані вище підходи, варто, як на наш погляд, розширити їх перелік структурованими ідеями з філософії, логіки, естетики, які в сукупності дозволять описати іманентні характеристики трансформації лінгвальних знаків у зв'язку з фізіологічними особливостями людини, суспільно-політичними, науковими, культурними та іншими пріоритетами соціуму, на що, в першу чергу, реагує мова. Адже "інтелектуалізація мови – це передусім вимір змісту мовних одиниць, їх комунікативної довершеності, що репрезентує загалом рівень мислительної та гносеологічної діяльності народу" ⁸. В цьому аспекті Н.В. Гуйванюк цілком логічно звертається до вивчення

індивідуального та художнього мовлення й таким чином розглядає національну мову як визначальний складник національної культури, в якому генетично заковані засоби "інтелектуального й естетичного освоєння світу"⁹.

Наукова діяльність і переконливий творчий доробок професора Н.В. Гуйванюк виразно свідчать про активну реалізацію своїх поглядів у дослідницьке життя, оскільки будь-яке твердження, будь-який постулат Н.В. Гуйванюк є чітко окресленими, логічно обґрунтованими, що вказує на системний інтелектуальний підхід науковця до дослідницької практики. Вважаємо монографічну працю "Слово – Речення – Текст" справді помітним явищем у мовознавчому світі, якщо йдеться про контекст генетичного зв'язку вже сформованої традиції та сучасних аналітичних ідей щодо розвитку слова, речення та тексту як мовних одиниць.

¹ Гуйванюк Н.В. Слово – Речення – Текст / Ніна Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – С. 373; ² Там само; ³ Там само. – С. 15; ⁴ Там само. – С. 579; ⁵ Там само. – С. 15; ⁶ Там само. – С. 62; ⁷ Там само. – С. 72; ⁸ Там само. – С. 55; ⁹ Там само. – С. 54.

ЗМІСТ

СУЧАСНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПАРАДИГМИ В МОВОЗНАВСТВІ

Ніка О.І. Дискурсивні категорії і модус.....	3
Тріщук О.В. Категорії науково-інформаційного дискурсу	11
Присяжнюк О.М. Опис лексичного угруповання у системно-структурному аспекті.....	20
Бондарєва Н.О. Комунікативно-структурні особливості висловлювань-порад.....	30
Воскобойник Г.М. До проблеми розуміння номенклатури в українському мовознавстві.....	38
Джонг Й.Д. Один погляд на словник-мінімум: чи є обов'язковим обмеження кількості реєстрових слів у словнику іноземної мови для студентів-початківців	48
Пилипів Г.М. До проблеми уточнення лінгвістичних визначень дискурсу.....	55

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Насенко Г.М. Наукова мова Ісайї Копинського	62
Левко О.В. Концепт τὸ φῶς в епідейктичних промовах Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста.....	73
Сарікова І.М. Називний відмінок однини і множини членних прикметників у актовій мові Середньої Наддніпрянщини XVII-XVIII ст.	89

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ В КОЛІ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Шевченко Л.І. Семантика "волі" в лінгвоестетиці З. Тулуб.....	99
Фіголь Н.М. Мовностилістичні засоби в заголовному комплексі сучасної періодики.....	109
Дергач Д.В. Функціональний ресурс пропріальних метонімічних конструкцій у мас-медійному дискурсі.....	115
Домилівська Л.В. Ідіостиль Ю. Яновського та західна модерна проза: вербалізація мовносимвольних універсумів.....	123
Черненко О.А. Просторова організація української думи. Етюд з лінгвістичної поетики.....	131

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО В ІДЕЯХ І ТЕКСТАХ: СТАТТІ-РЕЦЕНЗІЇ

Шевченко Л.І. Мовна картина світу в інтерпретації професора Л.А. Лисиченко.....	140
Шевченко Л.І., Дергач Д.В. Окресленість лінгвістичної парадигми як принцип сучасного наукового аналізу.....	151

CONTENTS

MODERN RESEARCH PARADYGMES IN THE LINGUISTICS

Nika O.I. The discourse categories and modus	3
Trischuk O.V. The categories in information and scientific discourse	11
Prysiashniuk O.M. The description of the lexical group in the system and structure aspect	20
Bondareva N.O. Communicative and structural peculiarities of advice-expressions	30
Voskoboynyk G.M. The problem of nomenclature understanding in modern linguistics	38
Jong Y.J. One thought about the minimum dictionary: is the restriction of word-list's quantity an obligate fact in foreign language vocabulary for beginners	48
Pylypiv H.M. To the problem of clarifying of the discourse's linguistic definitions.....	55

THE ASPECTS OF THE MODERN PHILOLOGY'S HISTORICAL AND LINGUISTICAL INVESTIGATIONS

Najenko G.M. Isaja Kopynskyj's scientific language.....	62
Levko O.V. Concept τὸ φῶς in the epideictic sermons of Vasil the Great, Gregory the Theologus and John Chrysostom	73
Sarikova I.M. Singular and plural forms of adjectives' nominative case in the Acts' language of the Middle Dnipro region in XVII-XVIII centuries	89

THE LINGUISTIC ANALYSIS OF STYLE, TEXT AND THEIR LANGUAGE REPRESENTATION

Shevchenko L.I. The semantic of liberty in Z. Tulub's lingvoaesthetics.....	99
Figol N.M. Linguistic means in the header complex of modern press.....	109
Dergach D.V. The functional resource of proprial metonymical constructions in the media discourse	115
Domylivska L.V. Y. Yanovskyy' individual style and Western modern prose: verbalization of lingual symbolic universes	123
Chernenko O.A. Spatial organization of the ballad's text. Essay of linguistic poetics	131

MODERN UKRAINIAN LINGUISTICS IN THE IDEAS AND TEXTS: ARTICLES-REVIEWS

Shevchenko L.I. The language world-model in the interpretation of prof. L.A. Lysychenko	140
Shevchenko L.I., Dergach D.V. The linguistic paradigm's model as principle of modern scientific analysis	151

СОДЕРЖАНИЕ

СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Ника О.И. Дискурсивные категории и модус	3
Трищук О.В. Категории научно-информационного дискурса	11
Присяжнюк О.М. Описание лексических групп в системно-структурном аспекте	20
Бондарева Н.О. Коммуникативно-структурные особенности высказываний-советов	30
Воскобойник Г.Н. К проблеме понимания номенклатуры в современном языкознании	38
Джонг Й.Д. Один взгляд на словарь-минимум: является ли обязательным ограничение количества слов реестра в словаре иностранного языка для начинающих студентов	48
Пилипив Г.М. К проблеме уточнения лингвистических определений дискурса	55

АСПЕКТОЛОГИЯ ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ

Наенко Г.М. Научная речь Исаяи Копинского	62
Левко А.В. Концепт to. fw/j в эпидейктических речах Василия Великого, Григория Богослова и Иоанна Златоуста	73

Сарикова И.М. Именительный падеж единственного и множественного числа прилагательных в актовом языке Средней Надднепрянщины XVII-XVIII ст.	89
---	----

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТА

Шевченко Л.И. Семантика "воли" в лингвоэстетике З. Тулуб.....	99
Фиголь Н.М. Языковые и стилистические средства в заглавном комплексе современной периодики.....	109
Дергач Д.В. Функциональный ресурс проприальных метонимических конструкций в масс-медийном дискурсе.....	115
Домиловская Л.В. Идиостиль Ю. Яновского и западная модерная проза: вербализация языковых символов-универсумов.....	123
Черненко О.А. Пространственная организация украинской думы. Очерк лингвистической поэтики	131

СОВРЕМЕННОЕ УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ В ИДЕЯХ И ТЕКСТАХ: СТАТЬИ-РЕЦЕНЗИИ

Шевченко Л.И. Языковая картина мира в интерпретации профессора Л.А. Лисиченко	140
Шевченко Л.И., Дергач Д.В. Модель лингвистической парадигмы как принцип современного научного анализа	151

Кафедра історії та стилістики української мови
Інституту філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
планує публікацію збірника наукових праць
**"Актуальні проблеми української лінгвістики:
теорія і практика"**
(випуск № 22)

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Вимоги до публікації:

1. Текст статті повинен відповідати вимогам ВАК України, згідно з якими обов'язковими є такі елементи:

- постановка проблеми в контексті сучасної філологічної науки та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями;
- аналіз найновіших публікацій із теми дослідження;
- визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямків дослідження;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки дослідження і перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі.

2. Комп'ютерний варіант статті повинен задовольняти таким вимогам:

- шрифт **Times New Roman**;
- якщо в наборі використовуються інші шрифти, якими набрано ілюстративний матеріал, то вони подаються окремим файлом;
- поля: вгорі – 2,5 см; внизу – 9, 54 см; зліва – 2,5 см; справа – 6,84 см;
- відступи від правого колонтитула: вгорі – 2,75 см; внизу – 9 см;
- абзацний відступ – 1 см;
- для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки, напр.: [5, с. 141], де 5 – номер джерела відповідно

до списку використаної літератури в алфавітному порядку, а 141 – номер сторінки; покликання на джерела ілюстративного матеріалу мають бути у круглих дужках (І. Франко);

– чітко розмежовувати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки (" ") та апостроф (');

– приклади з писемних пам'яток набираються шрифтом **Izhitsa** зі збереженням **Ѣ, Ѧ, ѧ, Ѩ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ, Ѱ, ѱ, Ѳ, ѳ, Ѵ, ѵ**. Графічні варіанти написання літер не передаються.

3. Матеріали подавати в такій послідовності:

– прізвище та ініціали автора із зазначенням наукового ступеня (д. філол. н. або к. філол. н.), навчання в аспірантурі чи докторантурі (асп., докт.) подаються українською, англійською і російською мовами справа вгорі (**розмір 10 кеглів, жирний курсив**);

– назва статті (українською, англійською та російською мовами) набирається через рядок по центру великими літерами (**розмір 11 кеглів, жирний шрифт**);

– анотації українською, англійською та російською мовами; до кожної з анотацій подаються ключові слова (не більше п'яти слів) (**розмір 11 кеглів, жирний курсив**). Між анотаціями ставляться пробіли;

– текст статті – українською мовою через інтервал після назви (**розмір 11 кеглів, через 1 інтервал**);

– список літератури набирається через рядок після основного тексту статті в алфавітному порядку **через 1 інтервал, розмір 10 кеглів**. Література оформляється згідно з новим державним стандартом. Слід розрізняти наукову літературу і джерела.

– **Умовні скорочення назв джерел** (за наявності) – після списку літератури через один інтервал.

Статті подаються до **1 березня 2011 р.** в електронному та роздрукованому варіанті на кафедру історії та стилістики української мови.

Видання платне.

Довідки за телефоном: роб. тел. 239-33-66 або e-mail: ist_ukr_m@univ.kiev.ua, nika_oksana@meta.ua

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск XXI

Статті подано в авторській редакції

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 15.11.10. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 747.
Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 9,7. Обл.-вид. арк. 10,4. Зам. № 210-4638.
Надруковано у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 234 31 28
Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.